

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÜNEY SİBİRYA'DA HUN TÜRKLERİ'NE AİT
KURGANLAR, MEZARLAR VE ŞEHİRLER

LUİZA KILIÇ
2501130317

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. MUALLA UYDU YÜCEL

İSTANBUL - 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : LUIZA KILIÇ Numarası : 2501130317
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TARİH/GENEL TÜRK TARİHİ Danışmanı : PROF. DR. MUALLA UYDU YÜCEL
Tez Savunma Tarihi : 11.09.2018 Saati : 11:00
Tez Başlığı : " Güney Sibirya'da Hun Türklerine Ait Kurganlar, Mezarlar ve Şehirler "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MUALLA UYDU YÜCEL		Kabul
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET ZEREN		Kabul
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ M. EBRU ZEREN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. BİRSEL KÜÇÜKSİPAHIOĞLU		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ KAMELYA TEKNE		

ÖZ

GÜNEY SİBİRYA'DA HUN TÜRKLERİNE AİT KURGANLAR, MEZARLAR VE ŞEHİRLER

LUİZA KILIÇ

Tarihi kayıtlar ve bulgulara göre Türk kültürünün devlet teşkilatına sahip ilk yapısının Hun Türkleri'ne ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu tespitin yapılmasında yıllarca Çin kaynaklarının incelenmesinden faydalanılmıştır. Ancak son dönemlerde Hunlara ait kurganların, mezarların ve şehir kalıntılarının arkeolojik araştırmalara konu olması ile Hunların sahip olduğu kültür zenginliği daha net olarak tespit edilebilmiştir. Çalışmanın amacı da Hun kültürünün zenginliğini ortaya çıkaran son dönem arkeolojik çalışmalarda tespit edilmiş Baykal Ötesi, Altay ve Tuva bölgeleri kurgan, mezar ve şehir kalıntılarını sistematik olarak incelemek ve indekslemektir.

Gerçekleştirilen araştırmanın belirtilen bu amacı doğrultusunda çok geniş olan konuya iki farklı şekilde sınır konulmuştur. Araştırmanın birinci sınırı coğrafi olarak hunların ilk yerleşim bölgeleri kabul edilen Baykal Ötesi, Altay ve Tuva Bölgeleri olarak belirlenmiştir. İkinci sınır kronolojik olup, Hunların tarih sahnesinde bulundukları M.Ö. III. ile MS. III. yüzyıl zaman aralığı ile araştırma sınırlandırılmıştır. Belirtilen sınırlar doğrultusunda araştırma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kurgan ve mezarlar, belirtilen sınırlar doğrultusunda indekslenmiş ve arkeolojik betimlemelere yer verilmiştir. İkinci bölümde belirtilen kısıtlar doğrultusunda keşfedilmiş Hun şehirleri indekslenmiş ve arkeolojik raporlar doğrultusunda şehir özellikleri betimlenmiştir. Üçüncü bölümde, ilk iki bölümde toplanan bilgiler doğrultusunda Hun kültürünü yansıtan materyaller indekslenmiş ve açıklanmıştır. Dördüncü bölümde ise tüm bölümlerden toplanan veriler yorumlanmış ve sonuç olarak Hun Kültürüne ait dağınık halde olan veriler sistematik olarak yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güney Sibiry, Hun, Kurgan, Şehir, Maddi Kültür Unsurları.

ABSTRACT

CAIRNS, TOMBS AND CITIES WHICH BELONGS TO HUN TURKS IN SOUTH SIBERIA

LUİZA KILIÇ

According to historical records and findings, it is understood that the first structure of the State Organization of Turkish Culture benefited from the examination of Chinese resources for years. However, the culture possessed by the Huns could be more clearly identified by the fact that the remains of the Huns, graves and city remains are subject to archaeological research. The aim of the study is to examine and index systematically of the remains of the TransBakalia, Altai and Tuva districts that found in recent archaeological studies that reveal the richness of the Hun culture.

There are two different constraints stated by the research carried out on this subject which is very comprehensive. The first constraint of the study was limited to Bakalia, Altai and Tuva regions, geographically considered as the first settlement areas of Huns. The second constraint is chronological, limiting the study of the Huns on the historical scene with the interval between the 3rd B.C and the 3rd A.C centuries. In accordance with the stated constraints, the research consists of four chapters. In the first chapter, kurgan and tombs are indexed in line with the stated constraints and archaeological descriptions are given. Hun provinces discovered in line with the constraints mentioned in the second chapter have been listed and city features have been described in the direction of archaeological reports. In the third chapter, materials that reflect the Hun culture are indexed and explained in line with the information gathered in the first two sections. In the fourth chapter, the data gathered from all the sections are interpreted and consequently, dispersed data of the Hun culture is systematically interpreted.

Keywords: South Siberia, Hun, Kurgan, City, Elements Of Material Culture.

ÖNSÖZ

Hunlar, tarih araştırmalarının en önemli konularından birisi olarak, MÖ. III. yy. ile MS. III. yy. arasında hüküm sürmüş İslam öncesi Türk tarihinin ilk büyük Türk devletidir. Türkler, konar-göçer kültür yapısına baēlı olarak Batı kültürleri gibi büyük kalıntılar bırakmamışlarsa da arkeolojik kalıntılar bırakmışlardır. Bilindiēi üzere Türk kültürü araştırmalarında en önemli kaynak, Çin kayıtlarının tercümeleri olmuştur. Bu tercümelerin de zaman, zaman yanlış yapıldıēı günümüzde ispatlanmıştır. Çin kayıtlarına ulaşmanın zorluğu ve yanlış yapılan tercümeler dikkate alındıēında, ana kaynak olarak Türklerin ilk büyük kültürü olan Hun kültürünün kalıntıları ve bunların yorumlaması büyük önem arz etmektedir.

Hunların ilk dönemlerde yaşadıkları Güney Sibirya Bölgesi içinde yer alan Baykal Ötesi, Altay ve Tuva Bölgeleri ilk dönem Hun kültürü kalıntılarının bulunacaēı yerler olacaktır. Belirtilen bölgelerde ilk bilimsel çalışmalar Radlov tarafından 19. yüzyılda gerçekleştirilmiştir. Arkeolojik çalışmaların temelini kurganlar ve mezarlar oluşturmuştur. Daha sonraki dönemlerde XX yüzyılın ilk çeyreğinde S.A.Teplov, S.V.Kiselyov, L.A. Evtyuhova ve M.D. Gryaznov da bu araştırmalara katkı sağlamışlardır. Araştırmaların ikinci kısmı ise Hunlara ait şehir kalıntılarının keşfi ile başlamış ve şehir kalıntılarına baēlı olarak Türklerin sadece konar-göçer bir yapıya sahip olmadıkları, aynı zamanda yerleşik şehir kültürüne de sahip oldukları ortaya konulmuştur.

Hun şehir kalıntıları doērultusunda belirtilen dönemler içerisinde, yazlık ve kışlık olmak üzere iki farklı şehir yapısına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Şehirlerin kurulma aşamasında dikkat edilen iki önemli unsur olduēu fark edilmiştir. Bu unsurlardan birincisi, şehirlerin büyük su havzalarına, ikinci olarak da maden ocaklarına yakın olmasıdır. Şehir kurmak için hayati öneme sahip olan suya yakın olma isteēi kolay anlaşılabilir bir unsurdur. Ancak şehirlerin aynı zamanda maden ocaklarının yanında olması, Hunların askeri ve ticari açıdan sıradan bir kültüre sahip olmadıklarının bir göstergesidir. Hunların madencilğe verdikleri önem, açılan kurgan ve mezarlarda da kendisini çıkarılan çeşitli metal eşyalar ile göstermiştir.

Hunların madencilige verdiği bu büyük öneme rağmen ekonomilerinin temel unsurunun hayvancılık, özellikle at yetiştiriciliği üzerine olduğu elde edilen bulgulardan anlaşılmaktadır. Özellikle gündelik yaşamın tüm unsurlarında hayvancılıktan elde edilen materyallerin çeşitliliği ve metal eşyalar üzerindeki süslemelerde hayvancılığa verilen önem net bir şekilde anlaşılmaktadır. Ayrıca araştırılan Hun şehirlerinde keşfedilen su kanalları ve çeşitli tohumlara bağlı olarak Hunların tarım faaliyetlerinde bulunduğu da anlaşılmaktadır.

Elde edilen bu verilerin sistematik olarak incelenmesi öncelikli olarak Hun kültürünü ve daha sonra kadim Türk kültürünü anlamamız açısından oldukça önemlidir. Yapılan bu çalışmanın önemine bağlı olarak çalışmaya sağladıkları büyük katkıdan dolayı Prof. Dr. Muallâ Uydu Yücel'e çok teşekkür ederim. Son olarak çalışmalarında bana destek olan başta eşim Metin Kılıç ve aile fertlerime gönülden teşekkürlerimi sunarım.

İstanbul - 2018
LUİZA KILIÇ

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
RESİMLER LİSTESİ.....	x
HARİTALAR LİSTESİ.....	xviii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HUN KURGAN VE MEZARLARI

1.1. Baykal Ötesi Bölgesi Kurgan ve Mezarları	18
1.1.1. İlmovaya Pad ve Sudja Kurganı.....	20
1.1.2. Derestuy Kurganları	27
1.1.3. Tsaram Vadisi Kurganları	37
1.1.4. Durena, Suhoy Klyuç ve Tsagan-Usunskiy Mezarları.....	38
1.1.5.Orgoyton Mezarları	40
1.2. Altay Bölgesi.....	44
1.2.1. Pazırık Kurganları	46
1.2.2. Uzuntal Vadisi Koş-Ağaç Kurganları	65
1.2.3. Aragol Kurganları	66
1.2.4. Başadar Kurganı.....	67
1.2.5. Balıktıyul Mezarlığı	69
1.2.6. Şibe Kurganları	71
1.2.7. Tuekta Kurganları (VII Numaralı Kurgan)	72
1.2.8. Katanda Kurganları	74
1.2.9. Ulandırık Kurganları	76
1.2.10. Ukok Platosu Kurganları.....	79
1.2.11. Ak-Alaha I Mezarlığı 2. Kurgan	86
1.2.12. Ak-Alaha III Mezarlığı, I. Kurgan	88
1.2.13. Kal'djin II Sitesi, I. Kurganı	93

1.2.14. Kuturkundas Kurganı	95
1.2.15. Yakonur Kurganları	97
1.2.16. Berel Kurganı	98
1.2.17. Ust-Ediganda Arkeolojik Anıtları	99
1.2.18. Biysk Mezarlığı	101
1.3. Tuva Bölgesi	104
1.3.1. Kokel Mezarlığı	104
1.3.2. Bay-Dag II	106
1.3.3. Taştık Kültürü Oğlahtı Mezarlığı	106

İKİNCİ BÖLÜM

HUN ŞEHİRLERİ

2.1. Hun Türklerinde Kentleşme (Şehirleşme)	110
2.1.1. İvolga Şehri	117
2.1.2. Derestuy Yerleşimi	136
2.1.3. Yenhor Yerleşimi	137
2.1.4. Duryona- I ve II Yerleşimi	137
2.1.5. Taşebe Şehri	138
2.1.6. Taşebe Sarayı	143
2.1.7. Aşağı Margintuy II Şehri	164
2.1.8. Lipovka Pad	165

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HUN TÜRKLERİNE AİT ŞEHİR, KURGAN VE MEZARLARDAN

ÇIKARILAN MADDİ KÜLTÜR BAKİYELERİ

3.1. İlmovaya Pad Mezarlığı	167
3.2. Sudja Mezarlığı	171
3.3. Derestuy Mezarlığı	173
3.4. Tsaram Mezarlığı	185
3.5. İvolga Mezarlığı ve Şehri	185
3.6. Pazırık Kurganı	196
3.7. Başadar Kurganı	204
3.8. Balıktıyul Kurganı	205
3.9. Şibe Kurganı	205

3.10. Katanda Kurganı	206
3.11. Ukok Platosu Kurganları.....	207
3.12. Ust-Edigan Kurganları	215
3.13. Biysk Mezarlığı	216
3.14. Kokel Mezarlığı	217
3.15. Bay-Dag II.....	220
3.16. Taştık Sırskiy-Çaatas ve Oglahtı Mezarlığı	222

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HUN TÜRK DÖNEMİNDEKİ SEMBOLLER DÜNYASI

4.1. Kaplan	229
4.2. Geyik.....	230
4.3. Grifon	231
4.4. At.....	232
4.5. Kartal.....	233
4.6. Kurt	236
4.7. Arslan	239
4.8. Ayı.....	240
4.9. Ejderha	241
4.10. Horoz.....	242
4.11. Koyun, Koç Ve Keçi	243
4.12. Domuz	245
4.13. Balık	246
4.14. Boğa	247
4.15. Ağaç	248
SONUÇ.....	251
KAYNAKÇA	253

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Ahşap Defin Odası.	22
Resim 2: 41 Numaralı Mezar Tabut.	23
Resim 3: 39. Derestuy Mezarlığı. A- Defin Planı Ve Profil Görünüşü (1.Üstüne Dökülen Kum, 2.Soyguncular Tarafından Atılan Toprak, 3.Açık Kahverengi Toprak, 4.Açık Sarı Renkli Toprak, 5.Ana Toprak); B-Defin İç Kısmı Planı Ve Profil Görünüşü. C- Defin Odasının Planı (1-Kap, 2-Boncuk, 3 Ve 4- Koyun Kemikleri.....	29
Resim 4: Derestuy Mezarlığında Bulunan Tabut Parçaları. A-Üstten Ve Güney Cephe Görünüşü. B-Doğu Cephesi. C- Plan Ve Tabutun İç Dip Kısmı. D- Tabutun Güney Duvarı, Cephe Ve Üstten Görünüşü. 1-Şekilli Kama, 2-Duvarda Yapılan Yuvalar, 3-Gizli Oluklar, 4-Şekilli Kamalar İçin Oluklar.	32
Resim 5: Derestuy Mezarlığın 126. Defin Planı, 1-Cam Boncuk; 127.Defin Planı ve İçerikleri: 1-Küçükbaş Havyan Omurgası, 2-Boynuzdan Yapılan Malzeme, 3-Minik Boncuk, 4-Cam Boncuk; 130. Defin Planı Ve İçerikleri: 1,5 Demir Bıçak.....	33
Resim 6: Tabut Parçaları. A- Tahta Bağlantısı, B- Tabutun İç Dibi ve Uzunlamasına Duvar Bağlantısı, C- Uç Duvarının İç Kısmı Bağlantı Yeri, D- Uzunlamasına Duvarın İç Döşemeye Bağlantı Yeri, E- Tabutun İç Dibinin Bağlantı Yeri. 1- Şekilli Kama, 2,3- Döşeme Tahta ,4- Uzunlamasına Duvar, 5,7- İç Dip Tahtası, 6- Uç Duvar 8-Gizli Oluk, 9-Yuvarlak Kama.	34
Resim 7: Mezar İçi Planı.	36
Resim 8: Suhoy Klyuç Mezarlığı'nın Planı.....	39
Resim 9: İvolga Mezarlığı'nın Planı. I-İvolga Şehri; II-Yerleşim yeri; III-Mezarlığı.	42
Resim 10: Tabutun Üzerinde Horoz ve Çift Başlı Horoz Şeklinde Deriden Kesilmiş Şekiller.....	52
Resim 11: Defin Odasının Duvarında Bulunan Aslan Başlı Keçe Örtüsü.	54
Resim 12: I.Pazırık Kurganı Geyik Başlı At Maskesi.	54

Resim 13: Üstte I. Pazırık, Altta II. Pazırık Kurganı.	56
Resim 14: A-II. Pazırık Kurganı'nda Fin Odasının Duvarına Monte Edilmiş Keçe Parçası, B-Maden Çivi.	57
Resim 15: II. Pazırık Kurganın Mezar Çukuru ve Defin Odası. a-Kazı Sırasında B-Restorasyon Yapıldığında.	57
Resim16: Pazırık Kurganı'nda Ahşap Müzik Aleti.....	59
Resim 17: II. Pazırık Kurganı. a-Sağ Kol Dövmeleri, b-Dövmeli Erkek Cesedi, c-Sol Kol Dövmeleri.....	60
Resim 18: Başadar-2 Oymalı Resimli Tabut.....	68
Resim 19: İkinci Başadar Mezarı-Kartalları Gösteren Ağaç Plakaları.	68
Resim 20: Balıktıyul Mezarlığı 1-227, 2-225 Kurganların Planları.....	70
Resim 21: Kafatası. Birinci Tuekta Kurganı.	72
Resim 22: Birinci Tuekta Kurganı; At Eyerler İçin Üç Geyik Kafa Süsleme. Her Kafa Sağ Yönüne Bakmaktadır.....	73
Resim 23: Ağaç Grifon. Tuekta-I.....	73
Resim 24: Ağaç Kaplan Kafa. Tuekta -I.73	73
Resim 25: Katanda Kurganı Frak.	76
Resim 26: Ulandırık IV. Defin Odası Sağ Tarafta At Kemikleri.	78
Resim 27: Ulandırık IV Buz Tutmuş Defin Odası.	78
Resim 28: Ak-Alaha I 1.Mezarlık Planı a-Taş, b-Tomruklar, c -Kütükler, d-Buzlanmış Toprak e-Buz, f-İçinde Koyun Kemikleri Bulunan Ahşap Kap g-Ahşap Tabut, h-Ağaç Tabak, I- At iskelet	81
Resim 29: Ak-Alaha I 1.Mezarlık Defin Oda Planı a-Taş, b-Dış Odası Tomruklar, c-İç Oda Kütükler d-Karaçam Kütükleri, d-Dikey Tomruklar 1.Mezarlık Defin Oda Planı.....	82
Resim 30: Defin Odası Güney Duvarı. a-Dış Oda Duvar Kütükleri, b- İç Oda Duvar kütükleri,c-Dış Oda Tavan Kütükleri, d-Dikey Direk Kütükleri.....	83
Resim 31: Defin Oda Kadın (1) ve Erkek (2) Cesetleri.	84
Resim 32: Ağaç Kısmı Sadağı. Kadın Tabutundan. Ak-Alaha I.....	86
Resim 33: Ust-Ediganda 10 Numaralı Mezarda Olan Mumyalanmış Kadın Cesedi100	
Resim 34: Mumyalanmış Erkek Cesedi, Omuz ve Göğüs Kısmı Dövmeler.	108

Resim 35: Çocuk Kürkü.	108
Resim 36: Kürklü Şapka.....	108
Resim 37: İvolga Şehir Planı.	119
Resim 38: İvolga Şehir Duvar Kesitleri. I-İç Hendek, II-Orta Hendek, III-Dış Hendek.	120
Resim 39: İvolga Şehrinde Ortaya Çıkan Tunç, Demir, Seramik ve Taş Malzemeler.....	124
Resim 40: İvolga Mezarlığı'nda Bulunan Seramik Kaplar.	125
Resim 41: Baykal Ötesi Hun Seramikleri.	
Resim 42: Moğolistan, Tuva ve Altay'daki Hun Seramikleri.	126
Resim 43: İvolga Şehrinde Çıkarılan Demir Eşyalar.	128
Resim 44: İvolga Şehri Demir, Tunç, Taş ve Seramik Ev Tarım ve Silah Aletleri.	130
Resim 45: İvolga Şehrinde Bulunan Toka, Ayna ve Takılar.....	133
Resim 46: İvolga Şehrinde Bulunan Tunç Malzemeleri.	134
Resim 47: İvolga Şehrinde Bulunan Toka ve Toka Plakları.	135
Resim 48: Taşebe Şehrinin Arkeolojik Kazılarının Gerçekleştiği Alan..I-Saray (Tesis 1),II-Duvarlar(Tesis 2,1946) III- Konutlar IV-1987yılında Açılan Duvarlar.1-8 Kazılar İçin Açılan Çukur 1940 Yılı, 9-20 1987 Açılan Çukur, A, B-Duvar Kesiti.	139
Resim 49: M.Ö II-I.yüzyıl Hakasya Küçük (1) ve Büyük (2) Boyar Yazıtları.	142
Resim 50: Taşebe Sarayı Planı.	144
Resim 51: Kuzey-Kuzey Batı Duvar Katmanları.	145
Resim 52: Doğu-Güney Doğu Kısmı. B ve C Oda Görüntüsü.....	146
Resim 53: Saray Çatısı. Silindir Plak(1), Kiremit(2).	148
Resim 54: Hiyeroglifli Yazı Olan Seramik Disk.....	149
Resim 55: Kiremitlerin İç Kısımında Bulunan İşaretler.....	151
Resim 56: Bina, Kapı ve Pencerelerini Kaplayan Terrakota Dekoratif Plaklar.....	152
Resim 57: Saray Zemininde Taş Plaklarla Kapatılmış Yer Altı Kanal Bacası.	153
Resim 58: 1.Saray Kazıları 1940-1946, 2.Merkez Salonu ve Yar Altı Isıtma Planı.	154
Resim 59: Taşebe Sarayının Genel Planı.	155

Resim 60: Taşbe Sarayı'ndaki Kol Maskesi. 1.Doğu Kapı Kolundaki, 2. Güney Kapı Kolundaki.	158
Resim 61: Taşbe Sarayı M.Ö.II- M.Ö.I.yy.	159
Resim 62: Sarayda Bulunan Eşyalar M.Ö.II-I.Yy 1-Çekiç, 2-Kılıçın Keskin Yanı, 3- Toka Parçası, 4-Balta, 5-Halkalı Çivi, 6-Kenet,7- Bıçak, 8- Masat, 9- Mızrak Ucu, 10- Kanca, 11- Buz Keski.....	161
Resim 63: Sarayda Bulunan Seramikler.....	162
Resim 64: Taşbe Sarayı'ndaki Seramik Kaplar. 1-Açık Yeşim Taşlı Oval Vazo, 2,4- Seramik Kap Parçaları,3-Hun Seramik Kabı.	162
Resim 65: Sarayda Bulunan Hun Süs Eşyaları.	163
Resim 66: Lipovkada Seramik Kabin İçinde Bulunan Çocuk Defni: 1.Mezar Açıldığında 2.Seramik Kap Açıldığında.	166
Resim 67: İlmovaya Pad Mezarlığı.Vernikli Tabak.....	167
Resim 68: İlmovaya Pad Mezarlığı'nda Bulunan Seramik Kaplar.	168
Resim 69: İlmovaya Pad 128 Numaralı Mezarlığı. İpek Kumaş.1.Orjinal Hali 2-Rekonstitüsyon.	169
Resim 70: 1-1a,c.Tek Yönlü Çubuk 250 Mm Uzunluğunda ve 4 mm Genişliğinde.2- 15 mm Uzunluğunda Tokmak 3- İki Girişli Boru 4- 35o mm Uzunluğunda 10 mm Genişliğinde Bıçak 8- 80 mm Uzunluğunda 35mm Genişliğinde Ok Ucu 9-Kaşık.	170
Resim 71: 1,1a,B,C- At Koşum Malzemeleri 2- Kılıç.	171
Resim 72: 1,1a-Kemikten Yapılmış Ejderha Resimli Tüp (47mm Uzunluğu, 16 mm Çapında ve 2 mm Duvar Kalınlığı) 3-Sarı Tunçtan Yapılmış Çubuk.4- Sudja 17 Numaralı Mezarlığında Bulunan Altın Kaplamalı Cam Boncuk. 5- Tunç Plak.	172
Resim 73: Desenli Ayna.....	173
Resim 74: Ok Uçları.....	175
Resim 75: 1.Dizgin 2-5. Yanak Parçaları 6-11. Kemer Bağlantıları 12-14. Çıngırak.....	176
Resim 76: 1. Mezar Planı; 2 Kalça Kemiğinin Uzantısında Bulunan Kemer Süsü Eşyaları; 3-9,16-24. Cam; 10-15. Akik; 25,40,42-44. Florid; 26-32.	

Turkuaz; 33-Deniz Kabuğu; 34-35. Tunç; 36.Yılan Taşı; 37-38.Oltu Taşı; 39.Yeşim Taşı; 41,45. Kireç Taşı; 46,47.Alaca Akik Taşı.	178
Resim 77: 1.Mezar Planı; 2. Kemer Süsü Eşyaların Bulunduğu Alan;3-7.Florid; 8,15. Yılan Taşı; 9-11,19,23,24,26,28-30,33. Kireç Taşı; 12-14,16-18.Cam; 20-22.Alaca Akik; 25,27. Kemik; 31,32. Akik.	179
Resim 78: 51,52,80 Nolu Mezar Planı ve Bakiyeleri. 1-21- Mezar No. 52; 22,26-31- Mezar No 51; 23-25,32,33-Mezar No.80; 2-Kireç Taşı; 3,12-16- Kemik; 4-11,26-30- Cam; 17-21- Akik; 24,25,31,33- Tunç.	180
Resim 79: 1- Mezar Planı; 2-9- Tunç Kemer Toka.	181
Resim 80:	182
Resim 81: 1-9,11-13-Bonçuk; 14-Tesbih; 1-4-Akik; 5-Kemik; 6-Cam; 7-Yılan Taşı; 8-Turkuaz; 9-Florid; 10-Deniz kabuğu; 11,12-Kireç taşı; 13-Akik, cam; 14-Akik,Cam, Kireç Taşı Ve Deniz Kabuğu.	184
Resim 82: Derestuy Mezarlığı Doğal Taşlı Süs Eşyaları. a-Akik Taşlı Küpeler, b-Turkuaz Taşlı Küpe, c-Akik Ve Deniz Kabuğu Boncuk, d- Turkuaz, Akik ve Oltu Taşlı Kemer Süslemeler, e-Cam, Akik ve Turkuaz Taşlı Kolye.	185
Resim 83: İvolga Şehri Ve Mezarlığı'ndan Seramik, Tunç Ve Akik Yapılmış Kaplar (1 Nolu Kap İvolga Mezarlığı'ndan ,Diğerleri İvolga Şehrinde Bulunanlar).....	186
Resim 84: İvolga Şehri a-İşlemeli Aşık Kemik, b- Desenli Kemik Kemer Toka, c-Kemik Boncuk Kolye, d-Boynuz Düdük.....	188
Resim 85: İvolga Şehrinden Tarım ve Ev Araçları.1-8, 10,11,16-20,23-26 -Demir; 9-Taş; 12-Toprak;13-15,21,22-Boynuz, Kemik.	189
Resim 86: İvolga Mezarlığındaki Tunç Eşyalar.	190
Resim 87: İvolga Şehri. 1-Desenli Kemer Toka; 2-Geometrik Desenli Kemer Toka 20. Meskende; 3- Geometrik Desenli Kemer Toka 28. Meskende Bulundu.	191
Resim 88: İvolga Mezarlığı 1-Üç Hayvan Başlı Tunç Kemer Toka Mezar 120;2-Kedi Desenli Tunç Kemer Toka Mezar 138; 3-Kaplan Desenli Tunç Kemer Toka Mezar 100.....	192

Resim 89: İvolga Şehri Takı Ve Süs Eşyaları 1,3-8,10,11,21,27-31,38-42-Kemik ve Boynuz; 2- Oltu Taşı; 9,12-20,22-26,32,33,37- Tunç; 34- Akik.	194
Resim 90: İvolga Mezarlığı Süs Eşyaları. 1,2,4,6,10,11- Kireç Taşı; 3-Tatlı Su Kabuğu; 5-Turkuaz;7-Alca Akik; 8,9,21-Florid Taşı; 12,15,17,20 A-Yılan Taşı; 13,14,16- Oltu Taşı; 18,18a,26- Akik; 19,27-Şist; 20,22-Akik; 23-Cam; 24-Kakma Cam; 25-Kemik.	195
Resim 91: Pazırık At Arabası.	198
Resim 92: V.Pazırık Kurganı İşlemeli İpek Kumaştan Eğer Örtüsü.	199
Resim 93: V.Pazırık Kurganı Ahşap Süslemeleri. 1,2,5-Dizgin Süslemeleri; 3-Eğer Süslemeleri; 4-Kemer Süsü.	200
Resim 94: Pazırık Kurganı. 1- Ahşap Müzik Aleti; 2-Ahşap Masa.	201
Resim 95: Pazırık Kurganı Masa Ayakları.1- I.Kurgan;2,3-III.Kurgan; 4,5-IV.Kurgan; 6-12- II.Kurgan.	201
Resim 96: 1-Ay Şekilli Altın Yüzük; 2-Altın Küpe; 3,4-Kolye Ucu.	202
Resim 97: 1- Göğüslük; 2- Kadın Şapka Parçası; 3- Samur Kürklü Kadın Çorabı.	203
Resim 98: 1- Erkek Gömlek II.Kurgan; 2- Erkek Kaftanın Arkası II.Kurgan; 3-Çizme.	204
Resim 99: 1- Kürk Palto; 2- Kaftan (Frak).	206
Resim 100: Ak-Alaha I Kurganında Yün Erkek Şalvar.	207
Resim 101: Ak Alaha I. Mezarlığı At Eğer Örtüsü. A-Kurt Kafası B-Balık Figürü C-Grifon Figürü.	208
Resim 102: Ahşap At Koşum Süslemeleri 1,1a- Birinci Ata Ait Süslemeler. 2-Üçüncü Ata Ait Süsleme.	209
Resim 103: Ak Alaha III 1,1a-Yün Etek 2-Keçe Çizme Çorap.	210
Resim 104: Ak Alaha III. 1-Küçük Masa 2-Büyük Masa 3-Demir Bıçak.	211
Resim 105: Kal'djin Kurgan I. Kürk (Palto) A- Ön B- Arka.	212
Resim 106: Kal'djin Kurgan III. Kürk (Palto) A- Ön B- Arka.	213
Resim 107: Kuturgundas Kurganı 1- Ahşap Koyun Başı 2- Ahşap Altın Varak Kaplamalı Grifon.	214
Resim 108: Ukok Kurganı Küpeler. 1- Ak-Alaha I Kurgan I; 2- Ak-Alaha I Kurgan Iı; 3-Ak-Alaha Iıı Kurgan I.	214

Resim 109: Kokel Mezarlığı Seramik Küpler.	217
Resim 110: Kokel Mezarlığı Ahşap Araç- Gereçler. KE-7 (7,14), KE-9 (4,10), KE-32 (3,6,12,15,16,), KE-33 (9), KE-34 (11),KE-55 (5,13,17), KE-56 (1),KE-59 (8), KE-60 (2).....	218
Resim 111: 1-5 Ahşap Kılıç Pusu, 6-Fıçı.	219
Resim 112: Bay-Dag II Mezarlığı Balta ve Hançer.	220
Resim 113: Tunç Aynalar .a- Mezar 2; b- Mezar 3; c-Mezar 7.	221
Resim 114: Sırskiy-Çaatas Defin Odalarından Kemer Toka Çeşitleri.	223
Resim 115 a: Kadın Maskesi.	224
Resim 115 b: Erkek Maskesi.	224
Resim 116: İpek Kumaş.	225
Resim 117: Ahşap malzemeler. 1- Tas, 2,4,5 Kepçe, 3- Huni, 6,7- Yayık Tabak. .	226
Resim 118: Kaplan Geyik Mücadelesi ve Kaplan Figürlü Gerdanlık.	229
Resim 119: Hun Kurganlarında Geyik Tasvirleri.	230
Resim 120: At Eğeri.	232
Resim 121: V. Pazırık Kurganı At Tasvirli Eğeri Süsü.	233
Resim 122: a. Başadar Kurganı'nda Bulunan Ahşap Kartal, b. Tuekta Kurganı Eğeri Örtüsü Üzerinde Deriden Yapılmış Kartal Aplikesi.	234
Resim 123: Pazırık Kurganlarında Ağzında Geyik Başlı Tutan Kartal.	235
Resim 124: Hun Kurganlarından Çıkarılan Kurt Tasvirleri.	238
Resim 125: 1,2 – Tuekta Kurganı Kurt Tasvirli Kemer Süsü; 3-Minusink Kurt Tasvirli Tunç Toka; 4- IV.Pazırık Kurganı, Kurt Tasvirli At Koşum Süsü.	238
Resim 126: Arslan Figürlü Dokuma.	239
Resim 127: Eyer Üzerinde Mücadele Eden Arslan Figürü.	239
Resim 128: İvolga Mezarlığı Ayı Figürlü Tunç Toka.	241
Resim 129: Hun Kurganında Tabut Üzerinde Horoz Sembolleri.	243
Resim 130: Pazırık Kurganı'ndan Mumya Üzerinde Horoz Tasvirli Dövme.	243
Resim 131: Hun Kurganında Koyun Başlı Eğeri Örtüsü.	244
Resim 132: Hun Dönemi Munisinsk Kurganları. 1-Keçi Tasvirli Tunç Tıkaç; 2-Keçi Tasvirli Süs Eşyası.	245

Resim 133: Hun Dönemi Munisinsk Kurganları. 1- Domuz Figürlü Tunç Kılıç Sapı; 2- Domuz Figürlü Tunç Tıkaç.	246
Resim 134: Pazırık Kurganı; 1- Balık Figürlü Keçe Eğer Örtüsü; 2- Mumya Üzerinde Balık Figürlü Dövme.....	247
Resim 135: Ağaç Motifi.	250

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Baykal Ötesi Bölgesinde Kurgan ve Mezarları.	19
Harita 2: Altaylarda Büyük Kurganların Yerler.	45

KISALTMALAR LİSTESİ

AEAE	: Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Evrazii
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
ASGE	: Arheologičeskiy Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaja
AV	: Arheologičeskiye Vesti
Bkz	: Bakınız
C:	: Cilt
İİMK	: İnstitut İstorii Materialnoy Kulturi
KSİA	: Kratkiye Soobşeniya İnstituta Arheologii
KSİİMK	: Kratkiye Soobşeniya İnstituta İstorii Materialnoy Kulturi
LGU	: Leningradskiy Gosudarstvenniy Universitet
L.izd.Gos.Ermetaja	: Leningradskoye İzdaniye Gosudarstvennogo Ermitaja
MİA	: Moskovskiy İnstitut Arheologii
M-L	: Moskva-Leningrad
R.A.	: Rossiyskaya Arheologiya
RAN	: Rossiyskaya Akademiya Nauk
RSFSR	: Rossiyskaya Sovetskaya Federativnaya Sotsialističeskaya Respublika
SA	: Sovetskaya Arheologiya
SGE	: Soobşeniye Gosudrstvennogo Ermitaja
SO RAN.	: Sibirskoye Otdeleniye Rossiyskoy Akademii Nauk
Spb.	: Sankt-Peterburg
SSSR	: Soyuz Sovetskih Sotsialističeskih Respublik
T.	: Tom

Tabl.	: Tablitsa
TDA	: Tekil Değerlerin Ayırıştırılması
TKAEE	: Tuvinskaya Kompleksnaya Arheologo-Etnografiçeskaya Ekspeditsiya
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Turan-SAM	: Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi
Vıp.	: Vıpsk

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı Güney Sibiry ve Baykal Ötesinde Hun Türklerinin yerleşim birimlerinin (kurgan, mezar ve şehirler) tespit edilmesi, incelenmesi ve endekslenmesidir. Çalışmamızın coğrafi sınırlarını, bugün Rusya Federasyonu içerisinde yer alan Güney Sibiry Bölgesi kapsarken; kronolojik sınırlarını ise M.Ö. III. yüzyıl ile M.S. III. yüzyıllar arasını kapsamaktadır. Belirtilen tarihlendirme içerisinde söz konusu bölgede Hun Türklerinin bırakmış oldukları kurgan, mezar ve şehirler kültürel, arkeolojik ve antropolojik olarak ele alınarak yorumlanacaktır.

1- Güney Sibiry ve Arkeoloji

Güney Sibiry'yı, Altay ve Sayan Dağları Türkistan'dan ayırmaktadır. Yönetim merkezi olarak Prisayan bölgesi kabul edilen bu bölge, net sınırlara sahiptir. Prisayan Bölgesi'ni doğu ve güneyden Sayan Dağları, batıdan Kuznetskiy Altay ve kuzeyden uçsuz bucaksız tayga ormanları kuşatmaktadır. Bozkır ve yarı bozkır alanlar Prisayanların dağ ormanları arasında küçük bir adacık gibi görünmektedirler. Bu küçük adacıklar, esasen bulundukları yöne göre ikiye ayrılmaktadırlar: Kuzeyde bulunanlar Çuluma-Yenisey ve güneyde bulunanlar Minusinsk'tir. Arkeolojik çalışmalar daha çok, hiç şüphesiz yerleşime ve iktisadi hayata daha elverişli olduğu için, Prisayan Bölgesi'nin Minusinsk havzasında gerçekleşmiştir. Bu bölgede gerçekleştirilen kazılar neticesinde pek çok kurgan ve mezar ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan bu mezar ve kurganlar günümüzde doğal yükseltiler gibi durmaktadırlar¹. Bu kurganların en genel özelliği hiç şüphesiz gözle görülebilen duvarlara sahip olmalarıdır. XIX. yüzyılda A.Kuzminin, bu kurganlar hakkında şöyle demiştir: “Gözlerimle görebileceğimden çok mezar gördüm. Eski kurganlar bütün alana serpilmiş gibiydi ve bunların taştan örülmüş duvarları müthiş devleri andırıyordu².”

XVIII-XIX. yüzyıllardan itibaren Sibiry, eski tarihi ile araştırmacıların ilgisini çekmeye başlamıştır. Ancak düzenli çalışmalar, özellikle Sayan-Altay Dağları arasındaki Minusinsk havzası ile Baykal Ötesinde, XX. yüzyılda

¹E.B.Vadetskaya, “Taştıkskaya Epoha v Drevney İstorii Sibiri”, *Peterburskoe Vostokovedine*, 1999, s.4.

²Vadetskaya, *a.g.e.*, s.5-6.

başlayabilmiştir. İlk büyük arkeolojik çalışma, 1860'lı yıllarda V.V. Radlov³ tarafından yapılmıştır. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde (20-30'lu yıllar) bütün Sibirya bölgesinde geniş arkeolojik çalışmalar yeniden başlamıştır. Bu çalışmalarda en büyük önem Minusinsk Bölgesi'ne verilmiştir. 1924-1926 yılları arasında S.A. Teplouhov⁴ tarafından Batı Sibirya Bölgesi'nde detaylı araştırmalar yapılmıştır. Yine Teplouhov başkanlığında 1920-1925 yılları arasında Afanasyevo Dağı eteğinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda 25 tane mezar açılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucu bu mezarların bir kültürün varlığını ortaya koydukları kanaati orta çıkmış ve bu kültüre bulunduğu yerden dolayı zamanla "Afanasyevo Kültürü" adı verilmiştir. Teplouhov, Hakas-Minusinsk Havzası'nda Karasuk Nehri civarında büyük bir mezar açtığına özgün bir kültür ile karşılaşmıştır. Bu kültür kendine özgü bir karakter taşıdığından birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Minusinsk bölgesinde Tagar Gölü çevresinde Teplouhov ve S.V. Kiselyov⁵ tarafından arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiş ve bu kazılarda birçok gömü keşfedilerek yeryüzüne çıkarılmıştır. Zamanla bu kültüre de "Tagar Kültürü" denilmiştir. 1928'de Hakasya'da Uybat Bölgesi'nde Teplouhov ile Sayano-Altaysk Bölgesi'nde Kiselyov ve L.A. Evtyuhova⁶ bu kültüre rastlamışlardır. Daha sonra bu kültür "Taştık Kültürü"⁷ ismini alıp birçok arkeoloğun ilgisini çekmiştir. L.Kızlasov⁸, E.B. Vadetskaya⁹ gibi araştırmacılar bu Taştık Kültürü üzerinde çalışmalar gerçekleştirmişlerdir.

³ V.V.Radlov (17 Ocak 1837-12 Mayıs 1918) Alman asıllı Rus Türkolog'dur, Türk dünyasını değişik yönleriyle araştırıp, onları gün ışığına çıkararak Türkoloji tarihinde yeni bir devir açmıştır.

⁴ S.A.Teplouhov (3 Mart 1888-10 Mart 1934) Rusya'nın Perm ilçesinde doğmuş olan arkeolog, etnografya bilim dallarında çalışmalar yapmış, Minusinsk havzasında arkeolojik çalışmalar gerçekleştirmiştir.

⁵ S.V.Kiselyov 17 Temmuz 1905 Rusya'nın Mitişi şehrinde doğmuş, 8 Kasım 1962 yılında Moskova'da ölmüştür. Arkeolog, Güney Sibirya ve Türkistanda geniş arkeolojik çalışmalar gerçekleştirmiştir.

⁶ L.A. Evtyuhova 31 Ağustos 1903 Sank Petersburg doğumlu arkeolog, Güney Sibirya ve Türkistanda arkeolojik çalışmalar yapmıştır. 1945-1946 yıllarında Taşebe Sarayı'nın ilk kazılarını yapmıştır. "*Arhdologiçeskie pamyatniki Eniseyskih kırgızo*", "*Drevnemongolskie goroda*", "*Kamennıye izvoyaniya Ujınoy Sibiri i Mongolii*" gibi birçok eserleri bulunmaktadır.

⁷ Taştık Kültürü, M.Ö 300-M.S 400 yıllarına ait olup Kökmen Dağları, Yenisey, Kemçik, Ulug-Kem, Abakan Irmakları çevresinde ortaya çıkmıştır. Taştık Kültürü, Ön Türklerden olan Ting- Lingler tarafından ortaya konulmuştur.

⁸ L. R. Kızlasov, (24 Mart 1924- 24 Temmuz 2007): Sovyet Rus arkeolog-şarkiyatçı. Güney Sibirya ve Türkistan'da tarih, etnografyası uzmanıdır. "*Gorodskaya Tsizilizatsiya Sredinoy i Severnoy Azii*", "*Taştıkskaya epoha v İstorii Hakassko-Minusinskoy Kotlovine*", "*İstoriya Tuvi v Sredniye Veka*", "*İstoriya Ujınoy Sibiri v Sredniye Veka*" önemli eserlerindendir.

⁹ E.B.Vadetskaya 1 Ocak 1936 yılında doğmuştur. Rus kadın arkeolog ve tarihçidir. Güney Sibirya ve Türkistan tarihi ve etnografya uzmanıdır. "*Drevniye İzvoyaniya Epohi Bronzı na Yenisee*",

Yenisey Havzası'nda ve batı Altay'da A.V. Adrianov¹⁰ tarafından birçok kurgan açılarak incelenmiştir. Sibiry ve Altaylarda ise Teplouhov, S.İ. Rudenko¹¹, Kiselyov ve M.P. Gryaznov¹² gibi arkeologlar araştırmalar yapmışlardır. Altaylardaki en önemli kazılar 1934-1937'de Kiselev ve Evtyuhova tarafından yapılmıştır¹³. Bu çalışmalarda M.Ö. I. yüzyıldan kalma olduğu anlaşılan Karakol, Kurota, Tuekte ve Kotun Nehri civarında bulunan Bıstroyansk kurganları tespit edilmiştir.

1932 ve 1936'lı yıllarda S.M. Sergeev ve G.P. Sosnovskiy¹⁴ Ust-Kuyum mezarlığında çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar sonucunda ortaya pek çok kurgan çıkarılmıştır. 1930-35 yıllarında Sergeev ve A.P. Markov tarafından Gorno-Altay'da yine M.Ö. I. yüzyıldan kaldığı anlaşılan kurganlar üzerinde çalışmalar yapılmıştır. 1939'da Yakonur'da Gryaznov tarafından iki kurgan keşfedilerek incelenmiştir.

Hakasya-Minusinsk Havzası'nda ve Altayda bir dizi arkeolojik araştırmalar yapılmıştır. 1948 de Kiselyov tarafından "Sibiry Tarihi" adlı kitap yayınlanmıştır. Kiselyov bu kitapta Minusinsk Havzası'nda yapılan arkeolojik çalışmaları geniş bir şekilde anlatmıştır. Kiselyov'un çalışmalarını takip eden Kızlasov, kendi çalışmalarında Taştık Kültürü dönemini belirleyerek, bu kültürünün ortaya çıkışını anlatmış ve bugünkü Sibiry halkının tarihini nasıl etkilediğini yazmıştır¹⁵. Kiselyov Pazırık Kurganları ve Pazırık Bölgesi'nde bulunan Berel, Şibe, Katanda Kurganları

"Taştıkskaya Epoha v Drevney İstorii Sibiri", "Arheologičeskiye Pamyaniki v Stepyah Srednego Yniseya" önemli eserlerindendir.

¹⁰ A.V.Adrianov (7 Kasım 1854- 7 Mart 1920): Rus etnograf, arkeolog, seyahatçi. Güney Sibiry etnografya uzmanıdır."Oglahtinskiy Mogilnik" ve "Oçerki Minusinskogo Kraya" ünlü eserlerindendir.

¹¹ S.İ.Rudenko (29 Ocak 1885- 16 Temmuz 1969): Rus arkeolog, antropolog, etnolog ve hidrolog. 1908 yılında Çuvaş, Mari ve Mordva Türkleri ile ilgili çalışmalarını gerçekleştirmiştir.

¹² M.P. Gryaznov (13 Mart 1902- 18 Ağustos 1984): Sovyet Rus tarihçi-arkeolog-antropolog-şarkiyatçı. Güney Sibiry ve Kazakistan'daki arkeolojik çalışmalarında kazı başkanlığı yapmış, 1929'da Pazırık kurganlarında çalışmaları gerçekleştirmiştir. 1971-1974 yıllarında Arjan kurganlarında arkeolojik çalışmalar yapmış ve ilk defa İskitlerin Türk kökenli olduğunu fikrini ortaya atmıştır.

¹³Arheologiya SSSR, Moskva, 1992, s.151-152.

¹⁴ G.P. Sosnovskiy (1899-1941): Arkeolog. Moğolistan, Buryatya ve Altaylarda birçok arkeolojik çalışmalarda kazı heyet başkanlığı yapmıştır. "O Nahodkah Oglahtinskogo Mogilnika", "Drevneyşie Şerstyaniye Tkanı Sibiri", "Derestuykiy Mogilnik", "Nijne-İvolginskoe Gorodişe" önemli eserlerindendir.

¹⁵L.R. Kızlasov, *Taştıkskaya Kultura v İstorii Hakaso-Minusinskoy Kotlovine*, Moskva 1960, s. 3-5.

üzerinde çalışmalar yaparak bunların M.Ö.III-I yüzyıllarına ait olduğunu ve buradaki tarihi eserlerin Hun Türklerine ait olduğunu belirtmiştir¹⁶. Kiselyov sadece kültürel ve kronolojik problemleri ele almakla kalmamış, Hun Türklerinin sosyal gelişimi üzerine de çalışmalar yapmıştır.

1970’de Doğu Altay Bölgesi’nde ve D.G. Savinov Saylyugemsk bozkırlarında çalışmalar gerçekleştirmişlerdir.

1960’lı yıllarda Altaylardaki araştırma faaliyetleri geniş bir alana yayılmıştır. S.S. Sorokin¹⁷ 1966 ve 1974’de Güney ve Batı Altay Bölgesi’nde; A.M. Kulemzin 1970 ve 80’lerde V.D. Kubarev¹⁸ tarafından Güney ve Doğu Altaylarda yoğun araştırma faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmalarda Pazırık ve Şibe Kurganları ortaya çıkarılmıştır.

Tuva’nın SSCB’ye hakimiyetine girdiği yıldan itibaren bu bölgede düzenli arkeolojik araştırmalar başlamıştır. S.İ. Vaynşteyn¹⁹ uzun çalışmalar sonucunda Tuva Bölgesi hakkında çok değerli eserler yazmıştır. Vaynşteyn sadece arkeolojik araştırmalar yapmamış, aynı zamanda Tuva’nın etnogenezi ve kültürel araştırmalarına dair de önemli fikirler ileri sürmüştür²⁰.

Yenisey’de baraj inşaatları sırasında ortaya pek çok kurgan, mezar ve şehir çıkmıştır. Bunlardan biri de “Taştık” dönemine ait Hun Devleti zamanında yapılan Taştık sarayıdır²¹.

Tuva’da arkeolojik kazılar Güney Sibirya’ya nazaran daha geç başlamıştır. İlk araştırmalar Adrianov tarafından 1915-16’da gerçekleştirilmiştir. Ancak geç başlamasına rağmen araştırmalar hızlı bir şekilde ilerlemiştir. 1947’de Tuva’nın bir kısmında Kiselyov’un organize ettiği kazı grubu tarafından ilk araştırmalar

¹⁶S.V.Kiselyov, *Dryevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva-Leningrad, 1949, s. 183-189.

¹⁷ S.S.Sorokin (23 Haziran 1913- 19 Temmuz 1984): Rus arkeolog. Türkistanda ve Altaylarda birçok arkeolojik çalışmalarda bulunmuştur. “Pamyatniki Rannih Kočevnikov v Verhovyah Buhtarmı”, “Material k Arheologii Gornogo Altaya “, “Tsepočka Kurganov Vremei Rannih Kočevnikov na Pravom Beregu Reki Kok-Su Yujny Altay” önemli eserlerindendir.

¹⁸ V.D.Kubarev (14 Ağustos 1946-8 Mayıs 2011): Sovyet Rus Arkeolog- Şarkiyatçı. Altay, Doğu Sibirya, Moğolistan ve Uzak Doğu bölgeleri üzerine çalışmalar yapmıştır. Altay’da Yustid Vadisi’nde bulunan Hun dönemine ait seramik pişirme fırınlarını keşfeden ilk arkeologdur.

¹⁹ S.İ.Vaynşteyn (12 Nisan1926- 16 Ekim 2008): Sovyet Rus Arkeolog, Etnograf, Türkolog ve Şarkiyatçıdır. Güney Sibirya’da arkeolojik çalışmalar gerçekleştirmiştir.

²⁰S.İ.Vaynşteyn, “Mir Kočevnikov Tsentralnoy Azii”, *Tuvintsı-Todjiktı*, Moskva, 1961.

²¹L.R. Kızlasov, *İstoriya Tuvı*, Moskva,1969, s. 19.

gerçekleştirilmiştir. 1955'te bölgedeki arkeolojik araştırmalar gittikçe daha geniş bir alana yayılmaya başlamıştır. Bu kazılar Tuva Araştırma Enstitüsü çatısı altında Kızlasov'un başkanlık ettiği Moskova Üniversitesi araştırma grubu ve Tuva Etnografi Enstitüsü ile L.P. Potapov'un²² önderliğinde Tuva Arkeoloji Enstitüsü tarafından her sene düzenli olarak yapılmıştır. Devam eden kazılar neticesinde her sene bölgeden materyal skalasına ulaşmak mümkün olmuş ve bu yeni materyallerin analizi sonucunda da yeni kültürler tespit edilmiştir. Altay ve Tuva'da hem İskitlere hem de Hun dönemine ait birçok tarihi eser bulunmuştur. Tarihçi, arkeolog ve antropologlar tarafından Altay ve Tuva'daki Hun kültürüne "Şurman" ve "Şırçuren" kültürü adı verilirken; Minusinsk havzasındaki Hun kültürüne ise "Tesinsk" ve "Taştık" kültürü adı verilmiştir.

XX. yüzyılın sonlarına doğru ve XXI. Yüzyıl'ın başlarında Altay, Baykal Ötesi, Moğolistan ve Kuzey Batı Mançurya bölgelerinde araştırmacılar Hun Türkleriyle ilgili yeni araştırmalara başlamışlardır. Bu araştırmalarda hem arkeolojik kazıları hem de etnografik bilgileri detaylı bir şekilde ele almışlardır. Son dönemlerde arkeolog ve bilim adamlarının Hun Türkleri ile ilgili dönem oldukça ilgilerini çekmektedir. 2003 yılında V.İ. Soenov²³ tarafından yazılan "Altay'daki Hun Türk Dönemine ait Arkeolojik Anıtlar" kitabında o zamana kadar araştırılmayan "Bulan-Kobinks"²⁴ kültürü ile arkeolojik bulgularla ilgili bilgilere yer verilmiştir. 2004 yılında Altay Özerk Cumhuriyeti'nde, Soenov Onguday, Ust-kanks, Koş-agaç, Çemalks, Ust-Koksing gibi arkeolojik bölgelerde yeniden geniş çaplı araştırmalar yapılmaya başlanmıştır.

2- Tarih Sahnesinde Hunlar

Hun Türklerinin siyasi oluşumunu, çeşitli Türk boylarının bir araya gelmeleriyle ortaya çıkan bir konfederasyon olarak tanımlamak, özellikle tarihin erken dönemi için son derece uygundur. Ancak zamanla, başta Çin olmak üzere ortak düşmanlara karşı birlikte hareket eden boyların kendi aralarında organize olarak

²² L.P.Potapov (6 Temmuz 1905- 9 Ekim 2000): Etnograf, Türkolog. Altaylar, Şorlar, Hakaslar, Tıvalar ve Güney Sibiryanın öteki toplumlarının tarih ve kültürleri üzerine çalışan bilim adamıdır.

²³ V.İ.Soenov 14 Haziran 1964 doğumlu Tarihçi ve Arkeologdur. "Drevnosti Altaya", "Arheologiya i Etnografiya Altaya" gibi eserleri bulunmaktadır.

²⁴ Bulan-Kobinks Kültürü: Hun Türklerinin Altaylara gelmesi ile M.Ö.II. yüzyılda başlayan ve M.S.V yüzyıla kadar Altaylarda görülen kültürdür.

oluşturdukları teşkilatlı yapı sayesinde bir devlet teşkilatı haline gelmişlerdir. Tarihte iz bırakmış ilk büyük Türk devletini kuran Hun Türklerine ait ilk verilere, M.Ö. III. yüzyılda yazılmış olan Çin kaynaklarından ulaşmaktayız. Hun Türkleri, asırlar boyunca Çin ile sınır komşusu olup siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda birbirleri ile derin bir etkileşim içerisinde bulunmuş olmaları sebebiyle, Çin yıllıklarında Hun Devleti'ne ait önemli bilgiler mevcuttur. Hun Türklerine dair elimizdeki bilgiler genellikle Çin kaynaklarına dayanmakla birlikte son yıllarda bilhassa arkeolojik alanda yapılan çalışmalar bu sahada çalışan araştırmacılara yeni ufuklar açmaktadır. Büyük Hun Devleti ve kültürü M.Ö. III. asırdan M.S. III. asrın sonlarına kadar devam eden beş asırlık bir kültürdür. Hunlar M.Ö. III. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş Güney ve Batı Sibirya'ya doğru göç etmeye başlamışlardır. Bu göç hareketi sırasında Altaylarda, Orhon, Yenisey ve Baykal ötesinde bulunan çeşitli Türk boylarını da kendi bayrakları altında birleştirmeyi başarmışlardır. Böylece Türkistan coğrafyasında muazzam bir güce haiz devletlerini kurmaya muvaffak olmuşlardır. Aynı ananeye, dile ve adetlere sahip olan Hunlar hiç şüphesiz Türk milletinin bizzat kendisidir. Büyük Hun Devleti en parlak dönemini Mete Han liderliğinde yaşamıştır. Çin kaynaklarına göre Mete Han döneminde Hunlar çok güçlenmişler, kuzeydeki bütün bölgeleri ele geçirirlerken, güneyde de Çin gibi güçlü bir devletle mücadele etmişlerdir²⁵.

M.Ö. III. yüzyılda Hunlar tarih sahnesine çıktıklarında sosyal yapıları çok karışık bir haldeydi. Sovyet kaynakları, çalışmaların ilk başladığı dönemde Hunların 24 askeri boyun birleşmesi ile tarih sahnesine çıktıkları görüşündedir²⁶. Bu görüş temelde N. Biçurin²⁷ tarafından tercüme edilen Çin kaynaklarına dayanmaktadır. Ancak 1968'de V.S. Taskin²⁸ tarafından aynı kaynaklar incelenerek Biçurin'in yaptığı tercümelerde bazı hataların yapıldığı ortaya konulmuştur. Zira Hunların 24 boydan değil, 24 ilden oluştukları ve bu illerden her birinin ayrı yöneticiler

²⁵L.R. Kızlasov, *Gorodskaya Tsivilizatsiya Sredinoy i Severnoy Azii*, Moskva 2006, s. 143.

²⁶A.V.Davidova, *Ob Obşestvennom Stroye Hunnu*, Leningrad, 1975, s. 141-142.

²⁷N.Biçurin ya da daha yaygın bilinen keşiş adı ile Sümbül "İakin", Çuvaş asıllı Tarihçi-Şarkiyatçı ve önde gelen Sinologlardan. 29 Ağustos 1777 doğmuş 11 Mayıs 1853'de ölmüştür.

²⁸V.S.Taskin (2 Şubat 1917-1 Haziran 1995): Taskin Çin dilini çok iyi bildiği için çeşitli kurumlarda tercüman olarak çalışmıştır. 1910-1915 yıllarında Çin kaynağı "Şi tsi" i Rusça'ya çevirmiştir.

tarafından idare edildikleri anlaşılmıştır²⁹. Bu 24 il tıpkı Hun devlet teşkilâtında olduğu gibi doğu ve batı olarak iki bölüme ayrılmışlardır. Her il merkezden tayin edildiği anlaşılan bir görevli tarafından idare edilmekteydi. Bu görevliler tayin edildikleri bölgenin gücüne göre belirli sayıda askere sahip olmak durumunda idiler. Sahip oldukları asker sayısı binbaşı, yüzbaşı ve onbaşı gibi unvanlar ile takip edilebilmekteydi.

Hunlar, hem Türk hem de Türkistan tarihinde derin izler bırakmışlardır. Onlar hem ilk Türk devletinin kurucuları hem de bu kültüre adını vermiş topluluktur. Hunlar sahip oldukları binicilik ve okçuluk yeteneği ile pek çok boyu ve kavmi ya kendilerine tabii kılmışlardır ya da göç etmelerine neden olmuşlardır.

Hunların tarihi ve kültürü yazılı kaynaklar ve arkeolojik kalıntılar ile takip edilerek ortaya çıkarılmıştır. Arkeolojik kalıntılar, kurganlar, mezarlar ve şehirler, özellikle Moğolistan ve Sibirya’da yoğun olarak bulunmaktadır. Bilhassa Güney Sibirya’da ortaya çıkarılan Hun materyalleri Hunların ele geçirdikleri bölgelerde önceliği maden ocaklarının kurulmasına verdiklerini doğrulamaktadır. Aynı şekilde Altay Dağları’nda gerçekleştirilen kazılarda Hunlara ait çömlek fırınları ve çömlekler keşfedilmiştir. Abakan Nehri’nin sol kıyısında Hun dönemine ait olduğu düşünülen küçük bir şehir bulunmaktadır. Bu şehrin ortasında çok odalı bir saray olduğu tespit edilmiştir³⁰. Saray karışık bir mimari tekniğe sahiptir. Tuva ve Altaylarda Hunlar ile ilişkilendirilen garnizon kalıntıları da tespit edilmiştir.

Hunların yoğun olarak yerleştikleri bölge, Baykal ötesinin güney bölümüdür. Nitekim burada yapılan kazılarda Hun şehirlerinin yoğun olarak bu alanda kuruldukları ve burada zanaatın geliştiği tespit edilmiştir³¹. Hakasya ve Minusinsk Havzası’nda şehirler dışında halka şeklinde inşa edilmiş savunma amaçlı olduğu düşünülen yerleşimler de bulunmuştur. Söz konusu bu yerleşimlerin yakınlarında yine Hunlar ile ilişkilendirilen su kanalları da bulunmuştur. Bu su kanallarının tarım amacıyla inşa edildiği düşünülmektedir. Bütün Hun şehirlerinin etrafında mutlaka maden ocakları ve maden yerleşimleri bulunmaktadır. Mete Han,

²⁹Davidova, a.g.e., 143.

³⁰L.R. Kızlasov, *Drevnyaya i Srednevekovaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Abakan 1991, s. 34.

³¹Kızlasov, a.g.e., s. 34.

çok bilgili bir hükümdardı ve güçlü bir devletin sağlam sınırlara sahip olmasının yanı sıra bu sınırları koruyabilmek için sağlam silahlara ve ekonomiye de ihtiyacı olduğunu biliyordu. Bu sebeple bütün Hun şehirlerinin etrafında mutlaka maden ocağı ve maden yerleşimleri bulunmaktaydı³². Bugüne kadar yapılan araştırmalar neticesinde Hunlara ait pek çok şehir kalıntısı ve 20’den fazla yerleşim yeri ortaya çıkarılmıştır. Yerleşim yerlerinde zanaat, tarımcılık ve madencilik yaygındı.

Arkeolojik araştırmalar neticesinde Hunların sadece hayvancılıkla uğraşmadıkları, konar-göçer olmadıkları, aksine sağlam şehirlere de sahip oldukları ortaya çıkarılmıştır. Bu durum Çin yazılı kaynaklarınca da doğrulanmaktadır. Yine bu yazılı kaynakların ileri sürdüğü Hunların zirai faaliyetlerle ilgilendikleri bilgisi, kazı raporlarınca da doğrulanmaktadır.

Hunların hem yazlık hem de kışlık şehirleri bulunmaktaydı. Yazlık şehrin adı Lung’ç’eng, kışlık şehrin adı ise T’ai-ling idi. Yazılı kaynaklarda: Her Beş ayda küçük bir toy Lung’ç’eng’de toplanır ve burada atalara, gökyüzüne (Gök Tanrıya) ve toprağa kurbanlar sunarlardı. Atların beslenme döneminde (son baharda) ise büyük bir toy T’ai-ling’de toplanır ve burada atların ve diğer hayvanların sayısı tespit edilirdi.”³³. Buradan hareketle Hunlarda iki tip şehir bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır: Bunlardan ilki Lung’ç’eng, dini ibadetler için, ikincisi T’ai-ling, ekonomik faaliyetler ile sosyal sorunların değerlendirilmesi için kullanılmıştı. Bu iki şehir tipine ilave olarak Tanrı Dağları’nda erzak depolamak için de şehirlerin kurulduğunu ilave edelim³⁴. Hunlardan sonra Uygurlar şehir kültürünü devam ettirmişlerdir. Çin kaynaklarında Selenga Nehri boyunca bazı Uygur şehirleri zikredilmektedir ve bu şehirlerin Uygurlardan önce Hunlara ait oldukları belirtilmektedir³⁵. Yine buradan hareketle Selenga Nehri’nin Hunların önemli merkezlerinden birine ev sahipliği yaptığını söyleyebiliriz.

Güney Sibirya’da ve Türkistan’da Hunlarla beraber şehirciliğin başladığını kaynaklar ifade etmektedirler. Arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan malzemeler Hun Türklerinin yaşamını, sosyal yapısını göstermektedirler. Yine bu malzemelerden

³²Kızlasov, *a.g.e.*, s. 144.

³³V.S. Taskin, *Materialı po İstorii Syunnyu*, Moskva, 1968 s. 40.

³⁴Kızlasov, *a.g.e.*, s. 145.

³⁵Kızlasov, *a.g.e.*, s. 148.

Hun Devleti'nin ve halkının refah içerisinde yaşadığı sonucuna da ulaşılmaktadır. Zira ortaya çıkarılan materyaller hem çeşit hem de sayı bakımından oldukça fazladır.

Hunların yerleştikleri bölgelerde yapılan kazılar neticesinde evcil hayvanlar arasında atın ön planda olduğu tespit edilmiştir. Özellikle açılan kurganlarda atların gömüldüğü bölümlerde son derece zengin materyaller bulunmuştur. Buradan atın Hun kültüründe ve hayatında son derece büyük bir yer kapladığı ve vazgeçilmez olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Hun kültüründe at ulaşım vasıtası, yiyecek, giyecek ve başlıca ihracat malzemesiydi. Ata besledikleri hayranlık ve önem o derece büyüktü ki, ölümden sonrada atlarının kendilerini yalnız bırakmayacaklarına inanmışlardı. At ile birlikte bütün koşum takımları ve süslemeler kurgana gömülürdü. Ortaya çıkarılan pek çok kurganda at iskeletinin hemen yanında koşum takımları ve süslemeler bulunmuştur.

Hunlar mezarların etrafına at gömmek için geniş alanlar ayırmışlardır. İnsan ve at mezara gömüldükten sonra açılan çukur toprak ile kapatılır, kapatılan çukurun üzerine büyük taşlar yerleştirilir ve bu taşları kapatması için de mezarın üzerine tekrar toprak atılırdı. Bu mezar çukurlarında çeşitli nedenlerle meydana gelen çöküntüler, mezarın tavanını destekleyen tomrukların yarım metre kadar zemine batmasına neden olduğu gibi, oluşan bu çukur yağmur ve kar suları ile dolarak ceset ve eşyaların yüzyıllarca muhafazasını sağlamıştır. Hun kurganlarından çıkan materyaller, onların uygarlık seviyelerini, mücadelelerini, giyeceklerini, silahlarını adetlerini ve dinlerini tanımaya olanak sağlamaktadır. Kurganlardan çıkartılan materyallerde son derece derin bir sanatsal anlatım ve çeşitliliğin olması dikkat çekicidir.

3- Hunlarda Ekonomi :

Hun iktisadi hayatının temeli, bozkır kültürünün temel faktörlerinden biri olan hayvancılıktır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kurganlardan çıkan materyaller ve yazılı kaynaklar bu durumu ortaya koymaktadırlar. Hunlarda iki çeşit at bulunmaktaydı. Bunlardan ilki kısa boylu, çok kaslı ve geniş suratlıdır. Baykal ötesinde bulunan resimlere bakılırsa söz konusu bu atın eğeri kesilmiş ve kuyruğu örülmüştür. Bu atlardan ikincisinin ise ayakları uzun ve gövdesi hafiftir. Bu tip atlara

Altaylarda ve Noin-Ula Kurganları'nda rastlanmıştır. Atlar çeşitli renklerde de olurdu.

Arkeolojik kazılar sonucunda Hunlarda at dışında büyük ve küçükbaş hayvan besiciliği yapıldığı da tespit edilmiştir. Yine kazı sonuçlarına ve Çin kaynaklarına göre Hunlar deve besiciliği de yapmışlar, develeri pek çok alanda kullanmışlardır. Söz konusu bu hayvanların tamamı Hunlar için sadece binek veya sürek hayvanı olmaktan ziyade hem besin hem de üretim alanındaki temel öğedirler.

Hayvancılık ve avcılık Hunların vazgeçilmez uğraşlarından. Hunlarda avcılık küçük yaşlarda başlamaktaydı. Ana av silahı ise ok, yay ve mızrak idi. Bütün Hun kurganlarında çıkan yayların boyu 140 cm. civarındadır. Oklar ise huş ağacından yapılmakta ve ok uçlarının ortasında ısıklık sesi çıkarması için bırakılan boşluk dikkat çekmektedir.

Hunlar sadece hayvancılık ve avcılıkla uğraşmamışlardır. İlmovaya ve Noin-Ula Kurganları'nda, İvorginskiy şehir ve yerleşiminde gerçekleştirilen kazılarda, tarım aletlerine ve darı tohumlarına ulaşılmıştır. Buradan hareketle Hun iktisadi hayatında zirai faaliyetlerin de olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bilindiği gibi yerleşik hayat tarzının vazgeçilmez koşullarından biri zirai üretilimdir. Bu sebeple de şehircilik ve tarım, birbirleri ile önemli ölçüde paralellik arz eder. Tarım ve su kaynaklarına yakın olma gerekliliği şehirlerin büyük bir kısmında kendini göstermektedir. Zira söz konusu bu şehirler, su rezervlerinin yakınlarına inşa edilmişlerdir. Mesela Moğolistan'daki Hun şehirleri, Orhon, Kerulen gibi nehir havzalarına kurulurken, Baykal ötesindeki şehirler de Selenga ve onun kollarının havzasında kurulmuşlardır.

Hunlarda zirai faaliyetlerin varlığı sadece kazılarda ortaya çıkan bulgulara değil aynı zamanda Çin yıllıklarına da dayanmaktadır. Nitekim ShiGu³⁶ kendi eserinde: “Kuzey ülkelerinde soğukların erken başlamasına ve tahıl ekimine uygun olmamasına rağmen Hunlar ekim yapıyorlar”³⁷ demektedir. Yine Hun topraklarında

³⁶ ShiGu. Bkz. Biçurin, Moskva-Leningrad, Tom-I, 1950, s. 75-76.

³⁷ Biçurin, Moskva-Leningrad, Tom-I, 1950, s. 76.

tarıma açık arazilerin varlığına işaret eden Şi-zhi³⁸: “Art arda devam eden kar yağışı nedeniyle hayvanların pek çoğu telef oldu, salgın hastalıklar baş gösterdi ve tarlalardaki ekinler olgunlaşamadı”³⁹ demektedir. Aynı yıllıkta M.Ö. 66’da: “Doğu ve Batı beylerinden her biri 10 bin kişilik süvari kuvvetiyle batı bölgelerinde tarım faaliyeti başlatarak, ileride Usunları (Wusun) ve Batı bölgelerini baskı altına almak üzere gönderildi”⁴⁰ şeklindeki ifade de tarımın Hunlar için ne kadar önemli olduğunun ispatıdır. Bütün bu ifadelerden ve ortaya çıkan arkeolojik bulgulardan (pulluk, çapa, kürek, saban, orak, tohumlar vs.) Hunlarda zirai faaliyetlerin olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Baykal kıyısında tarımsal faaliyetlerin varlığını kanıtlayan bir başka bulgu ise bölgede ortaya çıkarılan sulama sistemidir. Açıkça görülüyor ki, Hun Türkleri yerleşik hayat tarzını benimsemiş olup, ekonomik olarak hayvancılık, madencilik, zanaat ve tarım ile meşgul olmuşlardır.

4- Konut ve Ev Eşyaları

Yukarıda ifade edildiği gibi Hun Türkleri konar-göçer bir hayat tarzına sahiptiler. Bu tarz onların şehirler ve yerleşkeler inşa etmelerine engel olmamış aksine yaylak ve kışlak hayatı, özellikle de kışlak hayatı barınmak için hem çadır hem de yerleşik meskenler yapmalarına imkân sağlamıştır.

Hun çadırı Türkistan’daki diğer çadırlardan farklı değildir. Çadırın en belirgin özelliği kışın sıcak, yazın ise serin olmasıdır. Çadır en basit şekilde uçları tepede yer alan halka etrafında birleşen sııklardan veya açılıp kapanabilen ahşap kafesler ile oluşturulmaktaydı. Bu kafeslerin üzerine keçe örtülmekteydi. Çadırın içi son derece konforlu ve pratikti. Çadırın doğu tarafında tek bir kapı bulunmaktaydı. Girişin sol tarafı erkekler için sağ tarafı ise kadınlar için kullanılmaktaydı. Çin kroniklerine göre: “Şan-yu kendi çadırında solda oturur, yüzü ise kuzeye bakardı”⁴¹. Çadırın tepesinde bir duman deliği bulunuyordu ve zemine keçeler, halılar, kilimler ve hayvan postları serilmekte idi.

³⁸ Şi-zhi ; M.Ö I. yüzyılda Çin Tarihçisi (Sima Tsan) tarafından bir araya toplanmış tarih notlarıdır. Bkz. Taskin, *Materialy po İstorii Sunnyu*, Moskva, 1968, s. 58-59.

³⁹ Taskin, *a.g.e.*, s. 58; Taskin, *a.g.e.*, Vıpusk-II 1973, s. 22-28-29.

⁴⁰ Biçurin, *a.g.e.*, s. 83-85; Taskin, s. 30, 1973.

⁴¹ S.İ. Rudenko, *Kultura Hunnov i Nouliuskiye Kurgani*, Moskva, 1962, s. 30-31.

Sabit meskenler ise dikdörtgen ya da kare şeklinde yapılmakta idi. Evin temeli yaklaşık bir metre derinlikte toprağa gömülü idi. Duvarlar kerpiçten yapılmakta idi. Çatı kısmı genelde ahşaptan yapılmış üstüne huş kabuğu örtülmüş ve çimle kaplanmış idi. Çadırın kuzeydoğu kısmında soba bulunmaktaydı. Soba üç kısımdan oluşuyordu; odun atılan ve yakılan bölme, aynı zamanda bu bölme yemek pişirmek içinde kullanılıyordu, ikinci bölüm ısıdan yararlanabilmek için daha geniş olan ve insanların oturabileceği sedir şeklinde bölme, üçüncü bölüm ise baca kısmıydı. Bu baca kısmı duvarlar arasında boşluklar bırakılarak taşlardan örülmüştür. Bu boşluklardan çıkan duman bütün evi ısıtabilmek için bir boru sistemi ile dağıtılıyordu. Sabit meskenlerde “ranza-kan”⁴² bulunmakta idi. Çadırlar ise daha sade bir şekilde düzenlenmişti. Hunlarda ev eşyaları ve kap kacaklar, kurganlarda da olduğu gibi, çok çeşitliydi. Bu ev eşyaları arasında halılar, masalar, kaşıklar, tabaklar, kepçeler, şamdan vb. eşyalar bulunmaktaydı.

5-Giyim ve Süs Eşyaları

Çin kaynaklarında Hunların giyim kuşamı hakkında şöyle bir ifade kullanılmaktadır: “Hakandan (Şanyu) başlayarak herkes deri giymektedir. Yünlü ve kürklü yorganlar ile örtünüyorlar”⁴³. Yine Çin kaynakları Hunların at derisinden dikilmiş ve dışı kürkle kaplanmış kaftanlar kullandıklarını da ifade etmektedirler. Hun kurganlarında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar neticesinde de pek çok giyim kuşam malzemesine ulaşılmıştır. Bu malzemeler arasında; gömlek, pantolon (şalvar), çorap, ayakkabı vb. Genel olarak Hun Türklerinin kullandığı malzeme yün idi. Dikiş için ise at kılı, tendon ve kenevir kullanıyorlardı. Üst giyim için samur, ermin, su samuru hayvanlarının kürklerini kullanılmakta idiler. Deri ve kürk işçiliğinde özellikle samurdan yapılanlar dikkat çekmektedir. Samur kürkünden hem palto hem de şapkalar üretmekteydiler. Buna örnek olarak Pazırık, Katanda, Başadar, Ulandık, Ak-Alaha Kurganları’ndan çıkanları verebiliriz. Bu durum ile ilgili olarak aşağıda detaylı bilgi verilecektir Deri işçiliğinde pek çok çeşit karşımıza çıkmaktadır. Derilerin dikilmesinde tendonlar, ip olarak kullanılmaktadır. Hun Türkleri, yünü

⁴² Kan; Hun döneminde ısıtma sistemidir (soba). Sobanın bir bölümünde oturup ısınmak için ranza bulunmaktaydı. Yer üstü sistemi bacalar duvarların içinden geçmekte olup bütün odaları dolaşmaktadır, ayrıca sobanın dışında hamam göbek taşına benzeyen oturma ve yama yerleri vardı.

⁴³ Rudenko, *a.g.e.*, s. 40-44.

hayvanlardan bıçak veya makas ile kırparak elde ediyorlardı. Noin-Ula, Pazırık ve İvolga gibi kurganlarda bulunan halı örnekleri, Hun Türklerinde dokumacılığında var olduğunu göstermektedir. Yine bu kurganlarda Hunlara ait silahlar, aletler, sanat eserleri, ev eşyaları, tarım aletleri vb. gibi pek çok materyal bulunmuştur.

Yine arkeolojik kazılar neticesinde Hunlara ait pek çok süs eşyasına da ulaşılmıştır. Bu süs eşyaları içerisinde; küpe, toka, boncuk, yüzük, kolye, kemer, kemer tokasını sayabiliriz. Burada ilginç olan nokta bu süs eşyalarının, sadece insanlar için değil aynı zamanda atlar içinde yapılmış olmasıdır.

Hun mezarlarında gerçekleştirilen kazılarda en sık bulunan iki materyal boncuk ve küpedir. Özellikle Derestuy Mezarlığı'nda gerçekleştirilen kazılarda büyük miktarda boncuk ve küpeye ulaşılmıştır⁴⁴. Noin-Ula Kurganı'nda gerçekleştirilen kazılarda ise büyük miktarda kehribardan yapılan süs eşyalarına rastlanmıştır. Duryana yerleşiminde, Derestuy Mezarlığı'nda Hunlara özgü (daha sonra diğer Türk boylarında da tespit edildiği gibi) at, kedi gibi tunçtan yapılmış figürler ortaya çıkarılmıştır. Bu figürler Hunların giydikleri kıyafetler için süs eşyası olarak üretilmişlerdir. Yine etrafı yeşim taşı ile donatılmış tunç yüzüklerde tespit edilmiştir. Bunun dışında Derestuy, Noin-Ula Kurganları'nda ve İvolga şehrinde de yeşim taşından yapılmış plak süs eşyalarına ulaşılmıştır. Ancak süs eşyaları sadece tunçtan veya değerli taşlardan yapılmıyordu. Ahşaptan yapılmış pek çok süs eşyasına da ulaşılmıştır.

6- Ulaşım Araçları

Hun Türklerinde en önemli ve ilk sırada gelen ulaşım aracı at ve at arabasıdır. Atlarda kullanılan dizgin (koşum) takımları özeldi. Bu dizgin kemerler, atın baş, burun, boyun, alın ve boyun altı bölümlerinden geçirilirdi. Arkeolojik kazılarda tespit edilen koşum takımları bunlara örnektir. Aynı şekilde kazılarda tespit edilen eyer takımları da Hunlara özgü idi. Bu eyer, özellikle savaş esnasında hareket ve isabet kabiliyetini arttırıyordu. Tamamen Hun icadı olan bu eyerde, üzengi tespit edilememiştir zira üzengi o dönemde henüz keşfedilmiştir. Şibe, Katanda, Başadar, Berel, Tuekta, Pazırık, Noin-Ula, Derestuy, Sunjiusk ve diğer Hun kurganlarında

⁴⁴Rudenko, *a.g.e.*, s. 45-47.

atların gömülü olduğu bölümlerde pek çok eyer, koşum takımı ve eyer altı örtüsü keşfedilmiştir. Gün ışığına çıkarılan bu materyallerden Hun Türklerinde at ve at yetiştiriciliğinin ne derece önemli olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Hunlar atı sadece bir ulaşım aracı olarak değil aynı zamanda gıda, giyim vs. gibi pek çok alanda kullanmaktaydılar. Birçok kurganda at iskeletinin yanında süslü eyerler, ahşap, tunç ve kemikten yapılmış koşum takımları bulunmuştur.

7- Maden İşçiliği

Hun kurganlarında yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkan bulgular Hunların ağaç, kemik, demir, çömlek ve altın işlemeciliği yaptıklarını ortaya koymaktadır. Ahşap mutfak aletleri, İlima ağacından (çok esnek bir ağaç türü) tekerlekler yapmaktaydılar. Kemikten ok uçları (kanatlı-boynuzlu kurt gibi figürler ile), demirden bıçaklar ve çeşitli savaş aletleri yapmışlardır. Aynı şekilde Hunların inşa ettiği evlere ve kurganlara bakılırsa testerenin de var olduğu sonucunu varılır. Ağaç, demir, tunç, kemik vb. materyaller dışında Hunlar deri ve kürk işçiliğinde, yün ve ipek dokumacılığında da harikalar yaratıyorlardı. Güney Sibirya'da yapılan kazılarda Hun kültürünün yerel kültürler ile etkileşimde bulunduğunu gösteren kompozit materyaller tespit edildiği gibi sadece Hun kültürüne ait materyel de tespit edilmiştir. Buradan hareketle Hun ordularının söz konusu bölgeyi ele geçirmesine müteakip Hun zanaatkârların bölgeye giderek değerli maden yataklarını açtıkları sonucu çıkmaktadır. Nitekim Baykal Ötesi, Altay ve Yenisey Bölgeleri'nde yapılan kazılarda demirciler ve diğer zanaatkârlar tarafından yapılmış olan silahlar, koşum takımları ve diğer alet-edevat ortaya çıkarılmıştır.

Bütün bu verileri bir araya getirerek, bütüncül bir analize tabii tuttuğumuzda Hunların ekonomik olarak büyük bir önem arz eden Sayan-Altay, Baykal Ötesi ve Yenisey Bölgeleri'ne neden seferler düzenledikleri açıklığa kavuşmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HUN KURGAN VE MEZARLARI

Kurganlar, Neolitik devirden hatta daha eski zamanlardan beri toprağa gömme geleneğinin ortaya çıkardığı mezar tiplerinden gelişerek meydana gelmiş, Türkler ve diğer bozkır topluluklarının en önemli anıtları arasında yerlerini almışlardır. Hun Türklerinden sonra, onları takiben tarih sahnesine çıkan çeşitli Türk boyları yeni mezar anıtı eğilimleri yanında inşa ettikleri, küçükü büyüğü çok sayıda kurgan izlerini yeryüzüne bırakmaya devam etmişlerdir.

Kurganların yayıldığı coğrafi alanlara bakıldığında, alanların daha çok “bozkır kuşağı” denilen bölgelerde yoğun olarak bulundukları görülür. Bu kurganların bölgede Türklerin kültürünü temsil ettiği söylenebilir.

Türlere ait en önemli kurganlar Moğolistan, Baykal ötesi, Minusinsk Havzası, Altay Bölgesi, Yenisey Nehri çevresi, Doğu Türkistan ve Türkistan Bölgeleridir.

Hun kurganları üzerinde en çok çalışılan bölge Baykal Ötesi ve Altay Bölgeleri’dir. Ancak bunun dışında Sibiry’a’nın orta bölgeleri Tuva, Hakasya, Minusinsk, Yenisey çevresi büyük önem arz etmektedir.

Hun kurgan alanları üzerinde çalışarak yapılan yayınların nerede ise tamamı Rus araştırmacılarına aittir. Bunda bütün bahse konu olan toprakların vaktiyle Sovyetler Birliği’nin sınırları içerisinde kalmasının büyük rolü vardır.

Hun Türklerine ait ilk arkeolojik araştırmalar XIX – XX. yüzyılda başlamış ve yayınlanmıştır. Bu dönemdeki araştırmalar en geniş Baykal Ötesi Bölgesi’nde yapılmıştır. O zamandan beri yapılan araştırmalar, gerçekleşen çalışmalar sonucunda ortaya koyulan bilgiler hâlâ kendi önemini kaybetmeyerek günümüzde de arkeologlar ve tarihçiler tarafından kullanılmaktadırlar.

Hun kurganları üzerinde ilk çalışmaları yapan XIX. yüzyılda Yu. Talko-Grıntseviç olmuştur. Kendisi hekim olan Yu. Talko-Grıntseviç, antropoloji konusunda da birçok çalışma gerçekleştirmiştir. Yapılan antropolojik araştırmaların

alanını geniş tutmak ve daha derin çalışmaları yapmak için en uygun bölgenin Güney Sibirya Bölgesi olduğunu düşünen Talko-Grıntseviç Baykal ötesine hekim olarak atanmasını istemiştir. Çünkü Talko-Grıntseviç, Güney Sibirya Bölgesi'nin antropoloji ve etnoloji bakımından bir hazine olduğunu düşünmekteydi⁴⁵. Boş zamanlarda Talko-Grıntseviç Baykal ötesinde birçok mezar açmış, bulunan insan iskeletlerini incelemiş ve her birini resmetmiştir⁴⁶. Araştırmalar sonucunda kurgan-mezarların Hun Türklerine ait olduğunu yaptığı çalışmalarda ifade etmiştir. Günümüzde Talko-Grıntseviç'in haklı olduğu birçok bilim adamı tarafından ispatlanmıştır.

En büyük arkeolojik kazıları Talko-Grıntseviç, İlmovaya Padyada (33 ağaç mezar) ve Djidi Nehri'nin sol kıyısında Derestuy'da (26 mezar tabutlarla birlikte) gerçekleştirmiştir. Talko-Grıntseviç bunun dışında Hara-usu, Gudjir-mıge, Orgontoy, Urlun-Hunduy, Tsaram, Kyahta, Sudji, Burdun, Eduy ve Suhoy Ruçey bölgelerinde de araştırmalar yapmıştır. Talko –Grıntseviç yaptığı bütün çalışmaları düzenli olarak not almış, definlerde bulunan antropolojik buluntuları müzelere göndermiştir. Zamanla bu sonuçları birçok arkeoloğun ilgisini çekerek Baykal ötesinde geniş çaplı araştırmalarda bulunmalarına neden olmuştur.

Hun Türklerine ait ipuçları ve ölü gömme adetleri ancak kurganlardan faydalanmakla elde edilebilmiştir. Kurganlardan cesetlerinin başlarını doğuya konduklarını yüzlerini ise daima batıya bakar şekilde yerleştirdiklerini öğrenebilmekteyiz. Bazı kurganlarda ortaya çıkan mumyalanmış cesetlerden mumyalamayı nasıl yaptıklarını görebilmekteyiz.

Ölülerin başlarının doğuya konması ve mumyalama olayı Hunların inançları ile ilgili birtakım gerçekleri ortaya çıkarmaktadır. Güney Sibirya'da (Altaylar, Minusinsk Havzası, Tuva, Baykal ötesinde, Yenisey Nehri Havzası'nda) yaşayan Hun Türklerinin inançlarına göre, ölümden sonraki hayat, batıda tekrar yaşanacaktır.

Hunların ölülerini yılın muayyen zamanlarında, bilhassa ilkbahar ve sonbaharda gömdükleri düşünülmektedir⁴⁷. Bunun sebebi büyük kurganların

⁴⁵Yu. Talko-Grıntseviç, *Materialı k Poleoetnologii Zabaykalya*, Sank Petersburg, 1999, s. 9.

⁴⁶Talko-Grıntseviç, *a.e.g.*, s. 14.

⁴⁷S.İ.Rudenko, *Kultura Nasileniya Gornogo Altaya*, Moskva, 1953, s. 65-66.

inşasının çok emek ve geniş zaman isteyen bir meşgale olmasıydı. İlkbaharı veya sonbaharı bekleme bir nevi vakit kazandırıyor ve bundan istifade edilerek kurgan inşası mümkün kılınabiliyordu. Bazen de ölüleri mezara gömülünceye kadar cesetlerini muhafaza için tahnit ediyorlardı. Tabii bu mumyalama işi sadece devlette önemli olan büyük kişiler için yapılıyordu. Tahnit ameliyesi yapılırken nadiren kafatasları açılarak beyin boşaltılıyordu. Küçük kurganlardan çıkarılan cesetlerin kafataslarının ise hiç açılmadığı görülmektedir. Buna mukabil Şibe Kurganı'ndan çıkarılan cesedin iç uzuvları ile beyninin boşaltıldığı, vücuttaki kesintilerin kalın bir kirişle birleştirildiği ve dikildiği tespit edilmiştir. Şibe Kurganı'nda bulunan erkeğin ayağındaki ameliyat kesintileri ile V. Pazırık Kurganı'ndan çıkarılan erkek cesedinin ayağındaki kesintilerin aynı teknik ve biçimde dikilmiş olduğu görülmektedir. İkinci Pazırık Kurganı'ndan çıkarılan kadın ve erkek cesetlerinde, boynun arka kısımlarında sivri madeni bir kalemle açılan bir delikten, beyin boşaltılmış ve boşalan kafatasına kokulu otlar, kozalak ve toprak doldurulmuştur.

Hun kurganlarından çıkartılan tahnit edilmiş cesetlerin karın kısımlarından yarılmış, bütün iç uzuvların çıkartılmış ve boşluğun parçalanmış ağaç kökleri, yeşillikler, kokulu otlar ve toprakla doldurulmuş olduğu görülmüştür. Vücudun çeşitli kısımlarında özellikle ellerde, ayaklarda, omuzlarda ve kaba etlerde görülen derin yarıklar dikkat çekmekte ve bu yarıklardan vücudun çeşitli kısımlarına bozulmayı önlemek üzere sıvı halinde ilaç zerk edildiği anlaşılmaktadır⁴⁸. Maalesef cesedin bozulmasını engelleyen bu sıvının yapısını ve formülünü tespit imkânlarından mahrumuz. Çünkü cesetler, yağmur sularının mezara dolmasıyla uzun süre su altında kalmış ve hazırlanan bu sıvının da terkibi zamanla yok olmuştur. Cesetlerde bazen adaleler de çıkarılmış olup boşluklar yerine otla doldurulmuş, sonra bu kesikler at kılı ile dikilmiştir. Bazen kesintileri dikmek için sıvının da kullanıldığı görülmektedir.

Kurganları ortaya çıkaran ilk ve en temel esas, toprağa açılan ve cesedin veya küllerin içine konulacağı bir çukurun olmasıdır. Bu çukurun zaman içinde önce kenarları taş parçalarıyla çevirerek basit bir oda haline getirilmiştir. Zamanla da ölünün bulunduğu kısım geliştirilmiş ve derinleştirilmiştir. Devamındaki aşamada ise

⁴⁸Rudenko, *Kultura Nasileniya*, s. 67.

bulunan coğrafi bölgedeki malzemeye göre bu oda ahşap veya taştan döşenmiştir. Defin odası bu şekilde oluşturulduktan sonra yanlarına başka odacıklar veya bölümler eklenerek, ölünün atı, koyun, kap kaçak konulurken, erkek ise kılıç, ok ve yay, kadın ise süs eşyalar yerleştirilerek gömülmekteydi. Bütün bunları koruyabilmek için de en üst kısım toprak veya taş yığınıyla örtülerek tipik kurgan yapısının ortaya çıkması sağlanmıştır.

1.1. Baykal Ötesi Bölgesi Kurgan ve Mezarları:

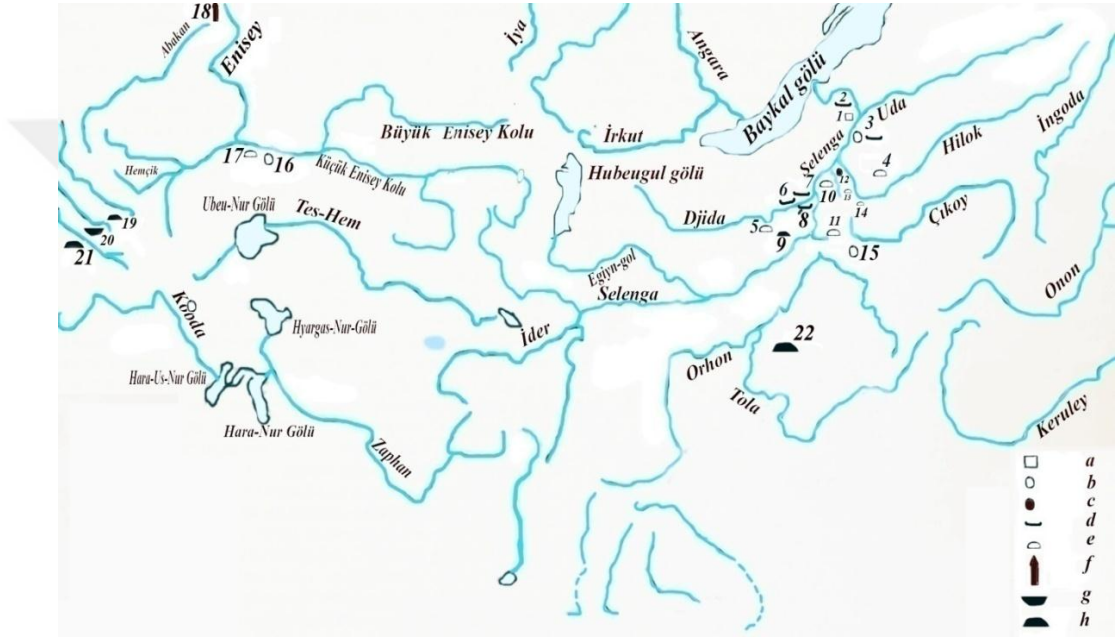
Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere XIX. yüzyılın sonlarına doğru ve XX. yüzyılın başlarında Baykal ötesinde Talko-Grıntseviç tarafından çok sayıda Hun Türklerine ait kurgan-mezarları keşfedilmiştir. Talko-Grıntseviç yüzden fazla mezarı açmış olup bu alanların içerisinde en büyük kurganlara sahip olan İlmovaya Pad ve Derestuy da bulunmaktadır. İlmovaya Pad'da Talko-Grıntseviç tarafından 33 ve Derestuyda 26 mezara ulaşabilmiştir. Fakat kendi çalışmalarında ahşap odacıklardan oluşan mezarların Hun Türklerine ait olduğunu doğru olarak belirlemişken; tabutlu mezarların Kırgız ve Tunguzlara ait olduğunu söyleyerek bu konuda yanılmıştır. Nitekim G.P.Sosnovskiy 1930-1935 yıllarında, yaptığı çalışmalar ile içinde tabut olan gömmelerin Hun Türklerine ait olduğunu ispatlamıştır⁴⁹. Antropolog: G. F. Debetsom, N.N. Mamonova, arkeolog: A.P. Okladnikov, V.P.Şılov, A.V. Davidova, P.B.Konovalov ve diğerleri de bu görüşü destekleyerek araştırmalara devam etmişlerdir. Derestuy Kurganları'nda yer alan mezarlardan 9 tanesi 1968'de Konovalov tarafından gerçekleştirilen kazılarda ele alınmış, fakat acele bir şekilde yapılan bu arkeolojik kazılarda önemli neticeler elde edilememiş ve mezarlığın planı çıkarılamamıştır. Daha sonra Konovalov'un başladığı bu mezarlık alanının araştırılmasına Rusya Bilimler Akademisi, Maddi Kültür Enstitüsü'nün Trans-Baykal seferi olarak devam edilmiştir. 1964'ten 1996'ya kadar yapılan çalışmalarda bulunan 9 mezarlığa ilave olarak 95 mezar daha bulunmuş, mezarlık alanının toplam 24.500 metre karesi incelenmiştir. Bu incelemeler sonucunda Hun Türkleri dönemine dair arkeologlar tarafından önemli katkılarda bulunulmuştur⁵⁰. 1970'lerde Konovalov

⁴⁹Arheologiya SSSR, İzdatelstvo Nauka, 1992, s. 256

⁵⁰S.S. Minyaev, "Derestuyskiy Mogilnik", *Arheologičeskiye Pamyatniki Sunnu*, St. Petersburg, 2006, s. 109.

tarafından Talko-Grıntseviç'in çalışmalarında Büyük kurganlar hakkında (Derestuy, İlmovaya Pad ve Çeryomuhovaya Pad) verdiği bilgilere bazı düzeltmeler yapmıştır. S.S.Minyaev tarafından ise bu kurganların kökeni, oluşumu, kronolojisi ve Hun Türklerinde bronz (tunç) dökümü-üretimi üzerinde geniş çaplı çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Harita 1: Baykal Ötesi Bölgesinde Kurgan ve Mezarları.

1,2.İvolga mezar ve şehri, 3.Bargay, 4.Bayan-Hara, 5.Enhor, 6.Derestuy, 7. Hara-Usu, 8.Gudjirmige, 9.Orgoyton, 10.Ust-Kahta, 11.Tsaram, 12.Çeremuhovaya Pad, 13.İlmovaya Pad, 14.Sudja, 15.Durena I,II 16.Bayankolçık, 17.Bay-Dag, 18.Abakan, 19.Uzuntal, 20.Yustid, 21.Ulandırık, 22.Noin-Ula.

Hun tarihine ait eserler, günümüzde: müstahkem kentlerde, kurganlarda, mezarlarda, eşyalarda, seramiklerde, kıyafetlerde, maden ocakları ve seramik atölyelerde görülmektedir. Baykal Ötesi dışında Hun Türklerine birçok ait anıtlar Ulan-Ude (Buryatya) şehrinin güney batısında, şehre 16 km uzaklıkta Güney Buryatya topraklarında Djidi, Selenga, Çikoya ve Hilka nehirlerinin çevresinde bulunmaktadır (Harita.1). Baykal ötesinde Çitinsk ilinde Aginskoye köyü civarında Hun Türklerine ait çocuk mezarı bulunmaktadır. Toplam Baykal ötesinde Hun Türklerine ait 900'den fazla gömü, 20 adet mezar ve 300 adet kurgan bulunmaktadır.

1.1.1. İlmovaya Pad ve Sudja Kurganı

İlmovaya Pad, Selenga Nehri'nin aşağı kısımlarında Ust-Kyahta köyü civarında bulunan Hun dönemine ait M.Ö II-I. yüzyıl mezar ve kurganlarından oluşan arkeolojik komplekstir. İlk defa 1896-1897 yıllarında Talko-Grıntseviç buradaki 33 mezarı incelemiştir. İlmovaya Pad mezarları, bir tepenin hafif eğimli olan tarafında bulunmaktadır. Tarihi mezarlar, 3 km uzunlukta yarım km'lik alana yayılmışlardır ve bu bölgede yaklaşık 320 mezar bulunmaktadır. Mezarlar güney yamaçta kare şekline benzer, taş yığınaklardan oluşan bir örtüyü andırmaktadırlar. Bölgede diğer küçük ve hafif yuvarlak şekle sahip mezarların arasında en dikkat çekici olan şey buradaki üç büyük taş mezardır. Bu üç mezar, diğerlerine nazaran kare şeklinde olup, yaklaşık 18-20 m uzunluğunda ve ortalarında geniş bir çukur bulunmaktadır. 1887 yılında bu büyük kurganlardan birini, ilk defa Talko-Grıntseviç keşfedip kazılara başlamıştır. İkinci kurgan ise yerli halkın ifadesine göre Moğolistan'dan gelen bir Lama (kam) ve ekibi tarafından kazılmıştır⁵¹. Bu üç kurganın yanında bir de biraz daha küçük 14 m çapında dördüncü büyük gruba giren kurgan bulunmaktadır. Bu büyük grup kurgan-mezarların kuzey batısında 120-150 m uzaklıkta dörtgen şekilli 4 mezar grubu daha yer almaktadır. Bunlardan ikisinin çevresi 15 m uzunluğa sahiptir. Üçüncü grup ise birinci grubun batısında 0.5-0.75 km uzaklıktadır. Burada tam merkezde yine 16.5-15.5m çapında kurgandan uzanıp daralan rampa da 12 m uzunluğa sahip bir mezar bulunmaktadır. İlmovaya Pad'de arkeologların dikkatini daha çok büyük tümsekler çekmekteydi. Bu kurganların dış görünüşleri, Noin-Ula'daki kurganlarla benzerlikler taşımaktadır.

1896'da İlmovaya Pad'da Talko-Grıntseviç büyük bir kurganda arkeolojik çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu kazıyı ve kurganı çalışma defterine N.40 diye kaydetmiştir⁵². Fakat Talko-Grıntseviç definin iç kısmına ulaşamamış, üst katmanlarını araştırmakla yetinmek zorunda kalmıştır. Ancak daha sonraki yıllarda bu kurganlarda başka arkeologlar tarafından detaylı araştırmalar gerçekleştirilmiştir.

N.40 adıyla kayıtlı kurgan dışında 1928-1929 yıllarında arkeologlar tarafından kırk numaralı kurganla aynı döneme ait 10 kurgan daha açılmıştır. Bu

⁵¹G.Sosnovskiy, *Arheologiya SSSR*, 1946, VIII., s. 51.

⁵²Sosnovskiy, *a.g.e.*, s. 53.

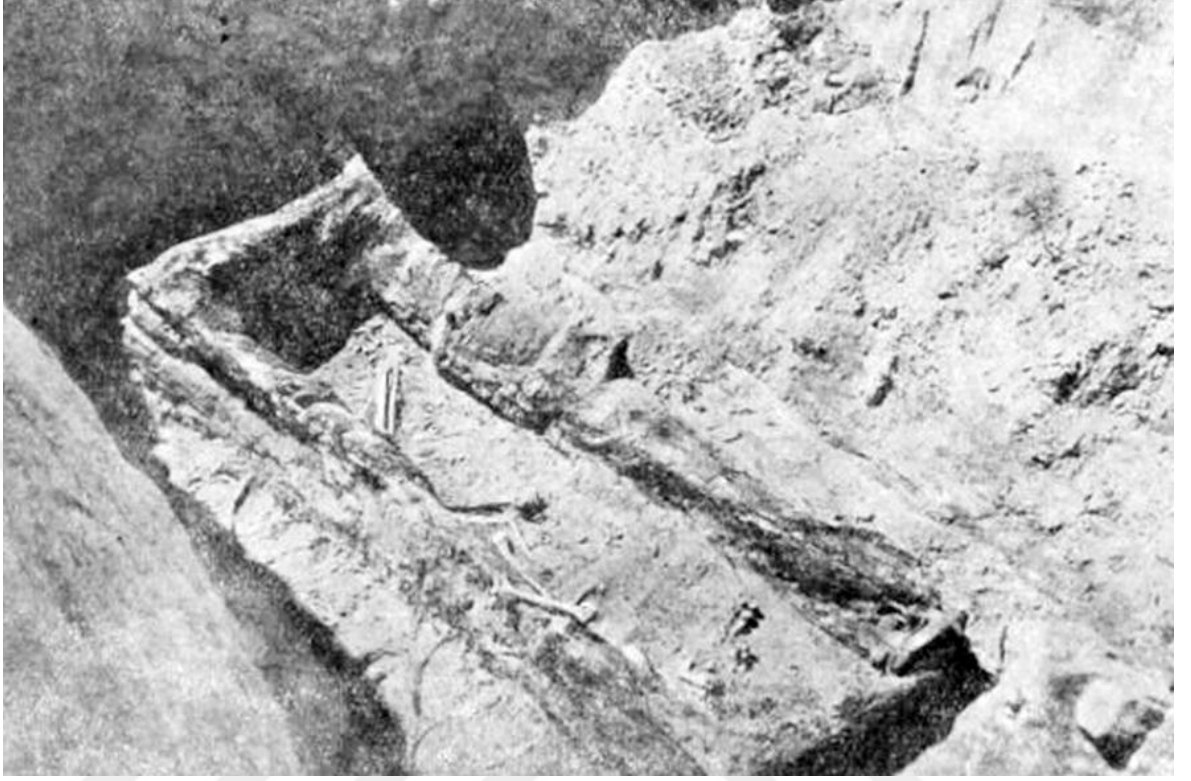
kurganlarda defin (naaş) 1.65 ile 4.20 m derinlikte olup, mezarın içi ağaçla döşenirken duvarlar ise kütüklerle kaplanmış ve içinde ahşap tabut bulunmaktadır. Mezar N.41’de ise içerisinde ağaç odacık olmayan bir tabut bulunmaktaydı⁵³.

Sekiz kurganda defin odasının üst kısmında döşeme kalıntıları mevcut olduğunu arkeologlar tespit etmişlerdir. Üst döşeme dörtgen şeklinde olup bütün mezar odasını kaplamaktadır. Yedi mezarda döşenmiş ağaç kalıntılardan (kabuğu, yaprak, dal vb.) oluşurken sekizinci mezar ise çapraz bir şekilde kütüklerden oluşmaktaydı.

Ahşap odacıklar dikdörtgen şeklinde olup genellikle kuzey-güney yönüne doğru uzanmaktadırlar (Resim 1). Ahşap oda: 1.68-3.35 m uzunluğu, 0.62-1.30 m genişliğe sahiptir. Defin odacığının (ahşap oda) genişliği genellikle başucundan ayakucuna doğru daralmaktadır. Başucu kuzey yönüne ayakları ise güneye bakmaktadır. Yükseklik 40-60 cm civarındadır. Mezar odanın duvarları çam kütüklerinden oluşan, 1,2,3 şeritle düzleştirilmiştir. Uzun kütüklerde oluklar oluşturularak kısa kütükler bunların içine yerleştirilmiştir.

⁵³Sosnovskiy, *a.g.e.*, s. 53, 54.

Resim 1: Ahşap Defin Odası.

Kaynak: Sosnovskiy, 1946.

Tabutlar dikdörtgen şeklinde olup, başa doğru geniş tutulan çam ağacı kütüklerinden yapılmışlardı. Kazılar sırasında tabutlara mezar soyguncuları tarafından zarar verildiği tespit edilmiştir. Bulunan tabutlar 1.75-1.90 m uzunlukta, 50-70 cm genişlikteydi. Ancak N.41'deki mezarda bulunan tabutun ebatları 2.1 m uzunluğunda ve 41-51 cm genişliğinde idi (Resim 2). Tabutların duvar kalınlığı 1.5-2 cm ile 5.5-7 cm arasındadır. Zemin 1-3 cm kalınlıktadır. Tabutun üstünü kapatan kapak ise 4 cm kalınlıkta idi. Tabutun duvarları birbirlerine çivi kullanılmadan sadece aynı kütüklerde yuvalar ya da oyuklar açarak birleştirilmişti. Tabut dışarıdan ve içeriden ipek kumaşla döşenmiş olup, dıştaki kumaş daha kalın ve desenli iken içteki kumaş ince idi. Bu kumaş kalıntılarına 40 numaralı mezar ve daha başka mezarlarda da rastlanmıştır. Tabutun yan duvarları ile kapağında bulunan kumaşın üstü bir metalle kaplanmıştır.

İki mezarda bulunan tabutların altında, defin odasının zemininde kozalak, çam dalları, ağaç kalıntıları ortaya çıkmıştır. Bu kalıntıların tabut mezara konmadan

önce döşendiği düşünülmektedir⁵⁴. Mezar için kumlu ya da çakıl taşının bulunduğu bölgeler seçilmiştir. Üç mezarda defin odaları, taşla döşenmiş ardından sıkı bir şekilde kütüklerle kaplanmıştır. Açılan bazı mezarlarda insan iskeleti ile eşyaların dağınık bir şekilde bulunması, definin mezar soyguncuları tarafından tahrip edildiğini göstermektedir. Fakat bazı mezarlarda definin zarar görmemesi arkeologların gömülmenin ilk pozisyonunu öğrenmelerine imkân sağlamıştır. Ölü sırt üstü yatırılır, ayakları uzatılır ya da hafif bükülerek, başı kuzeye çevrilirdi. Kolları ise vücuda paralel yerleştirilirdi⁵⁵. Genelde definlerde tek kişi bulunur ancak 38 numaralı mezarında bir kadın cesedin yanında çocuk cesedi de bulunmuştur.

Arkeolojik kazılar sırasında açılan mezarlarda bazı eşyaların soyguncular tarafından çalındığı anlaşılmıştır. Soyguncular tarafından unutulmuş veya düşürülen eşyalardan yola çıkarak çalınanların genelde altın ve gümüş olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak buna rağmen yine de definlerde araştırmacıların ilgisini çekebilecek daha birçok bulgu kalmıştır.

Resim 2: 41 Numaralı Mezar Tabutu.

Kaynak: Sosnovskiy, 1946.

⁵⁴Sosnovskiy, *a.g.e.*, s. 53.

⁵⁵Sosnovskiy, *a.g.e.*, s. 59.

Sudja Kurganı

Sudja Mezarlığı, bir tepede bulunmakta, 3 km uzunluğunda, 0,5 km genişliğinde doğudan batıya doğru uzanmaktadır Ubır-Hoda (soğuk yer) Dağı'nın kuzey tarafında, güneyde ise kurumuş bir akarsuyla çevrelenmiştir. Bu tepenin arkasında Bain- Dtsurhu (zengin kalp) dağları bulunmaktadır. Bütün bu alanda 212 mezar bulunmuştur.

Talko-Grıntseviç Sudja Mezarı'na dair yerli halktan (Buryat Türklerinden) bazı bilgiler duyunca bölgeyi araştırmaya karar vermiş ve 1896'da Ya. S. Smolev ve ekibi ile birlikte Sudja arkeolojik kazılarına başlamıştır. Ancak hem hava şartları hem de yeteri kadar işçi çalıştıramadığı için bir yaz içerisinde bu kazıları bitmesi mümkün olamamış ve bu çalışmalar bir sonraki yıla 1897'ye ertelenmiştir.

İlmovaya Pad gibi Sudja'da bulunan Hun kurganları benzer türdeki rampalı mezar anıtları içerisinde kazılmaya en elverişli yapılardan biriydi. Mezar anıtı, dışarıdan bakıldığında, 12-13 m çapında ve merkezde kalınlığı ve yüksekliği 1.5 metre kadar olan düz bir tepe gibi görünüyordu. Kurgan, köşeleri yuvarlatılmış bir dikdörtgen biçiminde olup meridyen yönünde bulunuyordu (Kuzey, kuzeydoğu; güney güneybatı 27 derece). Üzerinde taş yığınının oluşmuş bir örtü bulunmaktadır. Kuzey tarafın merkezinde daha fazla görünen taş yığıntıları soyguncuların atıklarına işaret etmektedir. Bu tepe kısmının güney tarafından gittikçe yokuş aşağıya inen ve incelenerek biten 15-17 m uzunluğunda bir toprak rampa bulunmaktadır. Mezarın uzunluğu, bu rampa ile 34-35 metre, rampasız 21-22 m olup, genişliği gövde de 18-19 m rampa kısmında 8-9 metredir. Kurgan üzerindeki taşların bir bölümünün mezar soyguncuları tarafından kaldırılmış olduğu doğu tarafındaki taşların olması gerektiği yerde bulunmadığından anlaşılmaktadır. Bütün tepenin başka yerlerinde de benzeri durum söz konusudur, taşların kesintisiz olarak mezar yüzeyine yerleştirilmeleri onların üzerinin toprakla kapatılmış olduğuna işaret etmektedir⁵⁶. Mezar incelemeleri esnasında, mezarın içinde cenaze ateşinin yakıldığı ve ölen için hayvanların kurban edildiği de anlaşılmıştır. Yapılan kazı çalışmalarında, defin odasında bulunan ağaç kütüklerinin yer yer tahrip oldukları ve büyük oranda da

⁵⁶P. B. Konovalov, "İlmovaya Pad", *Hunnu v Zabaykalya*, Ulan-Ude, 1976, s. 14-15.

çürüdükleri tespit edilmiştir. Nitekim kurbanlara ait kafataslarının arkasında ağaç kütüklerinden oluşan zemin tabakası defin odasına inen beşinci basamak hizasında kırılmıştır ve burada, kütüklerin üzerine çaprazlama yerleştirilmiş ve çürümüş olan bir küçük döşeme kalıntısı keşfedilmiştir. Defin odasının duvarları çok dikkatli bir şekilde düzleştirilmiş kütüklerden yapılmıştır. Güneydoğu köşesinde odanın dışındaki, kütüklerin kalınlıkları, ortalama olarak 8-10 cm idi. Bu kütükler geniş yerlerinden iç odanın daha aşağı bölümlerine ekleniyordu burada zamanla deforme olmuş 20 cm kalınlığında, kütükler vardı. Kütükler yay biçimi olukları vasıtasıyla birbirlerine iliştilmiş, böylece kısa kütüklerin uçları daha uzun kütüklerden birinin oluğu içine yerleştirilmiştir. Dış ve iç duvarlar çok tahrip olmuş bazı kısımları ise kül, kum ve taş yığınlarının aşağısındaki kesimlerden sağlam bir şekilde günümüze ulaşabilmiştir. Burada defin odasının iyi korunamadan günümüze geldiği söylenebilir. Ahşaptan yapılan odanın yan duvarları yapının inşa edildiği dönemde bu mezarda, yakılan ateşin etkisiyle yanmış ve zamanla yarı yarıya çürümüştür. Ayrıca, odayı çevreleyen taş yığınının yanlara doğru yaptığı baskı sebebiyle de kırılmalar ve bozulmalar meydana gelmiştir. Defin odasında ahşap lahitin (tabutun) kalıntıları da az olsa da günümüze kadar ulaşabilmiştir. Odanın güney-batı köşesinin uçuunda muhtemelen lahit kapağından kalma bir tahta parçası bulunmuştur. Lahitin gövdesine ait daha büyük parçalara, yüzeyden 6.5-7 m derinlikte soyguncuların açtığı geçitte rastlanmıştır. Parçalardan anlaşıldığı kadarı ile ahşap tabut, mezarlarda yaygın olarak görülen tipte yapılmıştı ve odanın doğu ve güney duvarlarına bitişik olarak yerleştirilmişti. Kumlu toprağın üzerinde yapılan defin odasının zemini ise kısmen korunabilmiştir. Odanın zemini kütüklerden daha ince tahta ile yapılmış olup toprağında etkisiyle yer-yer çürümüştü.

Kalıntılardan lahitin bulunduğu iç odanın üzerinde de bir dış odanın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunun çatısında çapraz şekilde yerleştirilmiş kereste parçaları ile ayrılmış kütük kalıntıları vardı ancak iç odanın çatısı hakkında hiçbir bulguya rastlanılmamıştır. Dış odanın uzunluğu 3.80-3.9 m, genişliği 2.10-2.20 m, yüksekliği ise 1.25- 1.30 m olarak tespit edilmiştir. Bununla birlikte dış odanın güneyine bitişik olarak yapıldığı anlaşılan iç odanın ise sadece genişliğinin 1.4 m

olduğunu söyleyebiliriz⁵⁷. Mezar yapımı için İlmovaya Pad'in girişine yakın yerde, güney-batıya doğru uzanan kumlu yumuşak bir toprağı bulunan alan seçilmiştir. Buranın güney tarafında dromosu bulunan büyük basamaklı bir çukur kazılmıştır 9.5m derinliğinde olan bu çukur yaklaşık 6 m boyunda ve 1.6 m derinliğinde trapezoit bir defin platformu ile sona ermiştir. Arkeologlar, burada çift duvarlı, ağaç kütüklerden yapılmış bir oda ile karşılaştılar. Anlaşıldığına göre, odanın materyalleri kütükler, tahtalar ve tahta parçaları, oda binasını oluşturmak üzere, dromosun girişinin yakınında ve yüzey de kurulmuştu. Böylece dışarıda hazırlanan mezar odası ve lahit, sökülmiş halde dromostan parça parça çukura indirilmiş ve orada yeniden birleştirilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi dış odanın uzunluğu 3.90 m, genişliği 2.2 m, yüksekliği 1.30 metreydi. İç odanın mevcut olan güney duvarına göre, genişliğinin 1.4 m olduğu anlaşılmıştır. Diğer ölçülerinin nasıl olduğu bilinmemektedir çünkü iç odanın diğer duvarları kırılmış ve içeri doğru parçalar halinde dağılmış ve böylece özgün lokasyonunu kaybetmişti. İç odada yer alan ve güney duvarının altına yerleştirilen lahit gövdesi tahrip olduğundan dolayı ölçüleri alınamamıştır.

Cenaze gömülürken tabuta çeşitli kumaşlar, altından yapılmış süs eşyaları, tunç yaprak biçimli aplikeler ve değerli eşyalar da konulmuştur. Tabutun bulunduğu iç odanın zeminine, aynı zamanda ritüellerle ilgili çeşitli nesneler ve eğitim gereçleri de yerleştirilmiştir. Bunlar konulduktan sonra, kütüklerden oluşturulan tahtalarla, uzunlamasına olacak şekilde her iki oda da kapatılmıştır. Bir kısım kalıntıları kaybolmakla beraber bazı ipuçları her iki odayı bir tek çatının değil de iki ayrı çatının örttüğünü düşündürmektedir. Daha içteki odanın duvarları ile dıştaki odanın duvarları arasında kalan boşluklar çatının üstüne kadar çıkan küçük taşlarla doldurulmuştur. Daha sonra taş parçaları ile kuşatılmış mezar odasının üzeri çam kozalakları, süpürgeler, dallar gibi ağaç parçalarından oluşan bir tabaka ile örtülmüştür.

Mezar odasının yukarısında, bu tampon bölgenin üzerinde, defin platformunun kuzey ve güneydeki duvarlarına yapılan ek parçalarla taşınan, kütükten oluşturulmuş bir tepe inşa edilmiştir. Sonra bu tepenin üzeri, tekrar bütün çukuru

⁵⁷Konovalov, *a.g.e.*, s. 17-27.

kaplayacak şekilde daha kalın bir tabaka halinde çam kozalakları ve süpürge çalıları ile örtülmüştür.

1.1.2. Derestuy Kurganları

Derestuy Kurganları: Rusya Federasyonu'nun Buryatya Cumhuriyeti'nde, Djida Nehri'nin sol kıyısından 18 km uzaklıkta, Derestuy köyünün 8 km uzağında, Selenga Nehri'nin sol kolunun kenarında M.Ö. I. yüzyıla ait Derestuy Kurganları bulunmaktadır (Harita.1). Bu bölge engebeli ve ormanla kaplı olması sebebi ile de tipik Güney Sibirya doğasına sahiptir. Kurganların bulunduğu alan çok eskiden beri Derestuy Kultuk olarak da adlandırılmaktadır. Bu şekilde isim verilmesinin sebebi ise burada bulunan Djida Nehri'nin ani bir viraj yaparak dağların arasından geçmesidir.

İlk defa 1901'de Talko-Grıntsviç tarafından Derestuy'daki iki mezarda arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir. Ancak buradaki definler daha önce mezar soyguncuları tarafından açıldığı için dönemlerini belirlemek mümkün olamamıştır. Derestuy Kutluk'a 3 km uzaklıktaki akarsuyun yukarısında Bayan-Under Kalesi bulunmaktadır. 1968 yılında Konovalov tarafından bu bölgede arkeolojik çalışmalara devam edilmiş ve 9 defin daha açılabilmiştir. 1984-1996 yılları arasında Derestuyda arkeolojik çalışmalara devam eden Minyayev 95 defin ve eşyalara ulaşip gün ışığına çıkartmıştır. Nekropoldaki mezarların üzerleri toprak seviyesinden yukarıda, taş konstrüksiyonlarla kapatılmıştır. Bu taş düzenlemeler, taşların biçim ve büyüklüklerindeki farklılıklar nedeniyle değişiklik göstermektedirler. Doğal şartlar ve insan müdahaleleri ile bozulmalar olduğundan bazı kurganların, özgün şekillerinin nasıl olduğunu belirlemekte zorluklarla karşılaşmaktadır. Yine de yapılan çalışmalarda arkeologlar taşları tespit ederek ve genel görünümelerini göz önüne alarak özgün şekilleri tespit etmeye çalışmışlardır. Bu çalışmalar sonucunda elde edilen bilgiye göre mezar üstü düzenlemeleri birkaç tipte olabilmektedir⁵⁸:

1.Tip: Zemin seviyesinin üstündeki taşlar kare şeklinde olmakla birlikte taşlar 1-4 tabakadan meydana gelmiştir. Taş tabakalar 12x12 m ile 4x4 m

⁵⁸S.S. Minyayev, *Derestuyskiy Mogilnik*, Sen Petersburg, 2-izdaniye, 2007, s. 16.

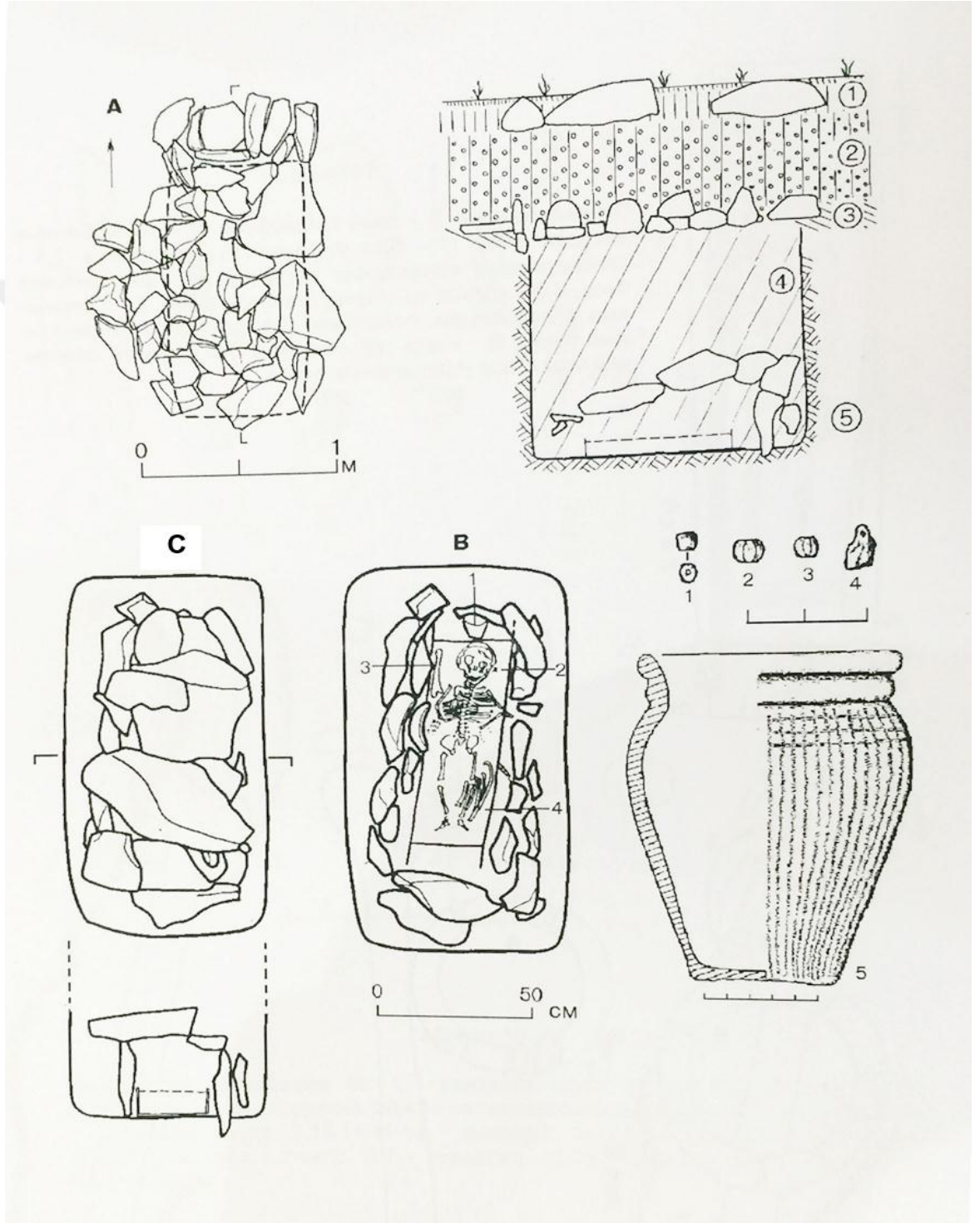
arasındadır. Tabakayı oluşturan taşın ebatları 60x50 cm olup, taş yığını ise 0.5 m yüksekliktedir (Resim 3).

2.Tip: İkinci tip taşlarda kare konstrüksiyon söz konusu olmakla birlikte taşlar bir tek tabakadan meydana gelmiştir. Taşlar zeminin üzerini çoğu kez kısmen örtmektedirler.

3.Tip: Birkaç taştan oluşan yüzey simetrik olmayan biçimsiz bir konstrüksiyona sahiptir. Bunlarda taşlar genellikle mezar çukurunun 1-2 m dışına doğru uzanacak şekilde yerleştirilmiştir. Buradaki mezarlar amorfik bir biçime sahiptir.

Resim 3: 39. Derestuy Mezarlığı. A- Defin planı ve profil görünüşü (1.Üstüne dökülen kum, 2.Soyguncular tarafından atılan toprak, 3.Açık kahverengi toprak, 4.Açık sarı renkli toprak, 5.Ana toprak); B-Defin iç kısmı planı ve profil görünüşü. C- Defin odasının planı (1-Kap, 2- Boncuk, 3 ve 4- Koyun kemikleri).

Kaynak: Minyayev, 2007.

Bazı kurgan konstrüksiyonlarının önemli bir karakteristiği ise bunların üzerine veya yakınlarına konulmuş stellerin⁵⁹ varlığıdır. 39 ve 45 numaralı mezarlar buna örnek verilebilir. Bu iki kurgan düz taş levhayla döşenmiştir. 39 numaralı kurgan stelleri 120 cm yükseklikte, 50x70 cm genişlikte, 15 cm kalınlıkta iken, 45 numaralı kurganın ebatları ise 165,x 30 cm ve 15 cm olarak mezarın kuzey tarafına kurulmuştur. 39 numaralı kurganın tepesi üçgen biçimli, cepheleri doğu ve batıya bakmakta, dikilitaşın doğu tarafında bir düz taş bulunmaktadır. Bu düz taşın altında sığır kemiklerinin ve seramik parçalarının bulunduğu gözlemlenmiştir. Öteki kurganın (No.45) dikilitaşının bir özel taş alan üzerine yerleştirildiği ancak bu taş platformun aşağısında içinde herhangi bir şey olmayan bir çukur bulunduğu anlaşılmıştır. Bu steller ve benzerleri, içerisinde insan cesetleri bulunan mezarların üzerindeki taş konstrüksiyonlarla ilgilidir. Benzer şekilde 98 numaralı kurganın kuzey tarafındaki yüzey taşları arasında ve 125 numaralı mezarın doğu tarafında dikilitaşlar bulunmaktadır. Daha sonra mezarlara köşe taşlarının konulması ile bu görünüm bozulmuştur, 39 ve 43 numaralı mezarlarda köşe taşları vardır. 98 ve 125 numaralı mezarda bulunan ve daha büyük boyutlu dikili taşlara ilave olarak bazı küçük ve ağaç direk kalıntılarına da rastlanmıştır ki, bunlar mezarlar arasında kurulmuş olan ağaç mekâna destek mahiyetinde kullanılmış olabilirler.

Derestuy Mezarlığı'ndaki kurganların defin çukurlarının duvarları, genellikle dikey bir dikdörtgen biçimindedir. Her bir çukurun, mezar içi ve yüzey konstrüksiyonlarının büyüklüğüne bağlı olarak ölçüleri değişiklik göstermektedir. İlk yapılan gözlemlere göre, bu mezar çukurunun uzunluğu, derinliği ve genişliği 1x1x0.5 m olarak ifade edilebilir. Pek çok kez çukurlar kazıldıktan ve cesetler konulduktan sonra kazılan toprak geri doldurulmuştur. Bazı mezarlarda gömmenin 5-6 tabakadan oluşan taşla doldurulduğu gözlemlenmektedir. İçine toprak karışmış taş tabakaları da ayrıca mezarın üzerinde yer almıştır. Bu tip defin türüne 43 numaralı mezarda rastlanmıştır.

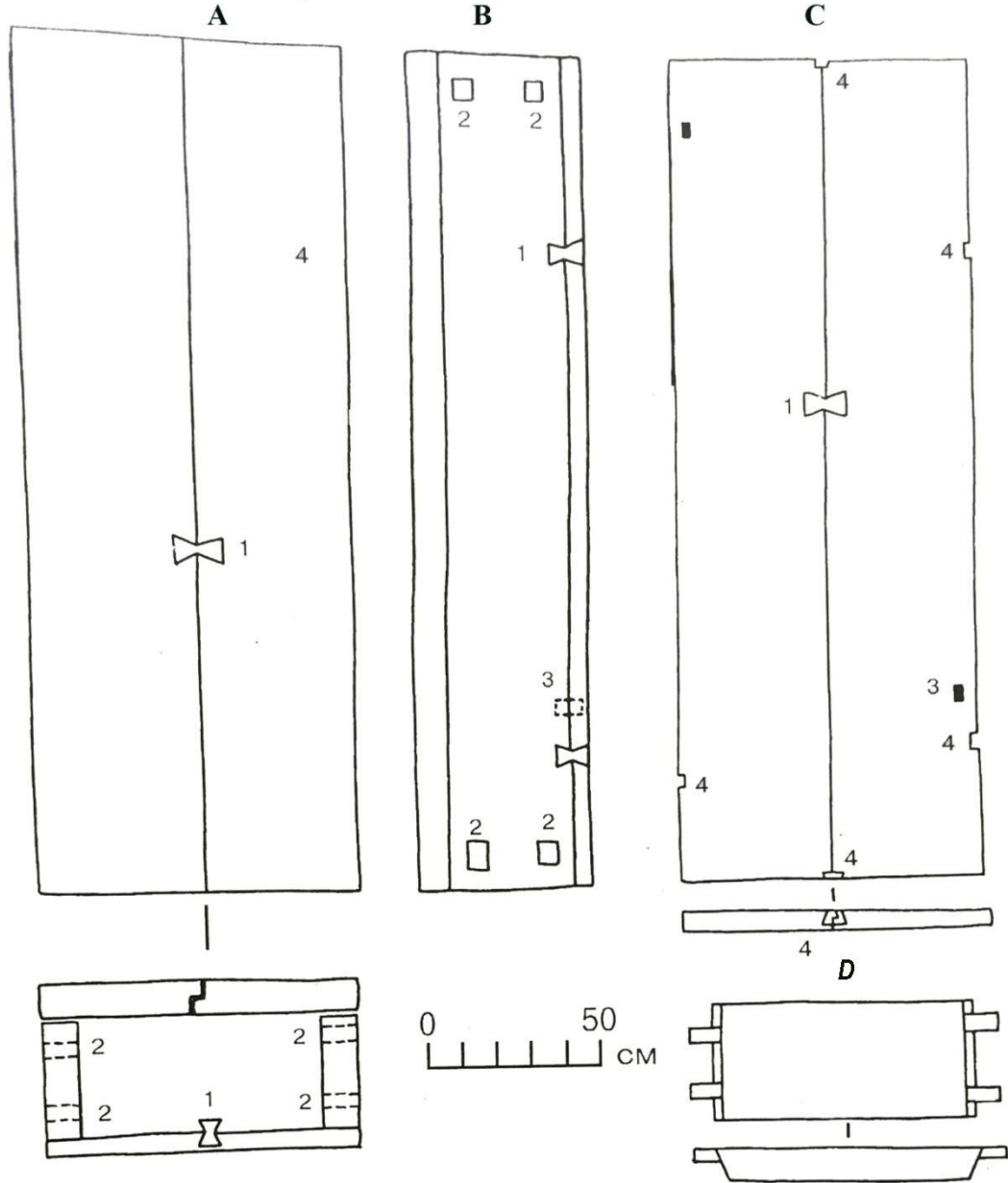
Derestuy Mezarlığı'nda mezar içindeki ağaç aksam, genellikle tabut olarak nitelendirilmiştir ve bu iki şekilde anlam verilmiştir. Bazen ağaç veya taş odacık lahit

⁵⁹ Stel veya Stela: Mezar taşı. Yüksekliği eninden uzun, dik bir biçimde zemine yerleştirilen taştan levhaya verilen addır. Her çağda ve her bölgede ayrı tip özellikler gösterirler.

vazifesini görürken, bazen de ağaçtan yapılmış bağımsız lahitler görülmüştür. Yetişkin lahitlerinin ortalama büyüklüğü yaklaşık olarak 200x50 cm boyutlarında ve 30-40 cm yüksekliğindedir. Tabutu oluşturan ağaç iskeleti birbirine kenetlenen (tabut çerçevesine iki ağaç çiviyle bağlanmış) yanlardan uzun, baş ve ayak kısmında da dar tahtalardan meydana gelmiştir. Bu tabutun tabanı ise 25-30 cm genişliğinde ve 4-5 cm kalınlığında uzun tahtalardan yapılmıştır. Ağaç malzemenin analizi bunların bölgesel çam türlerinden olduğunu göstermiştir (Resim 4).

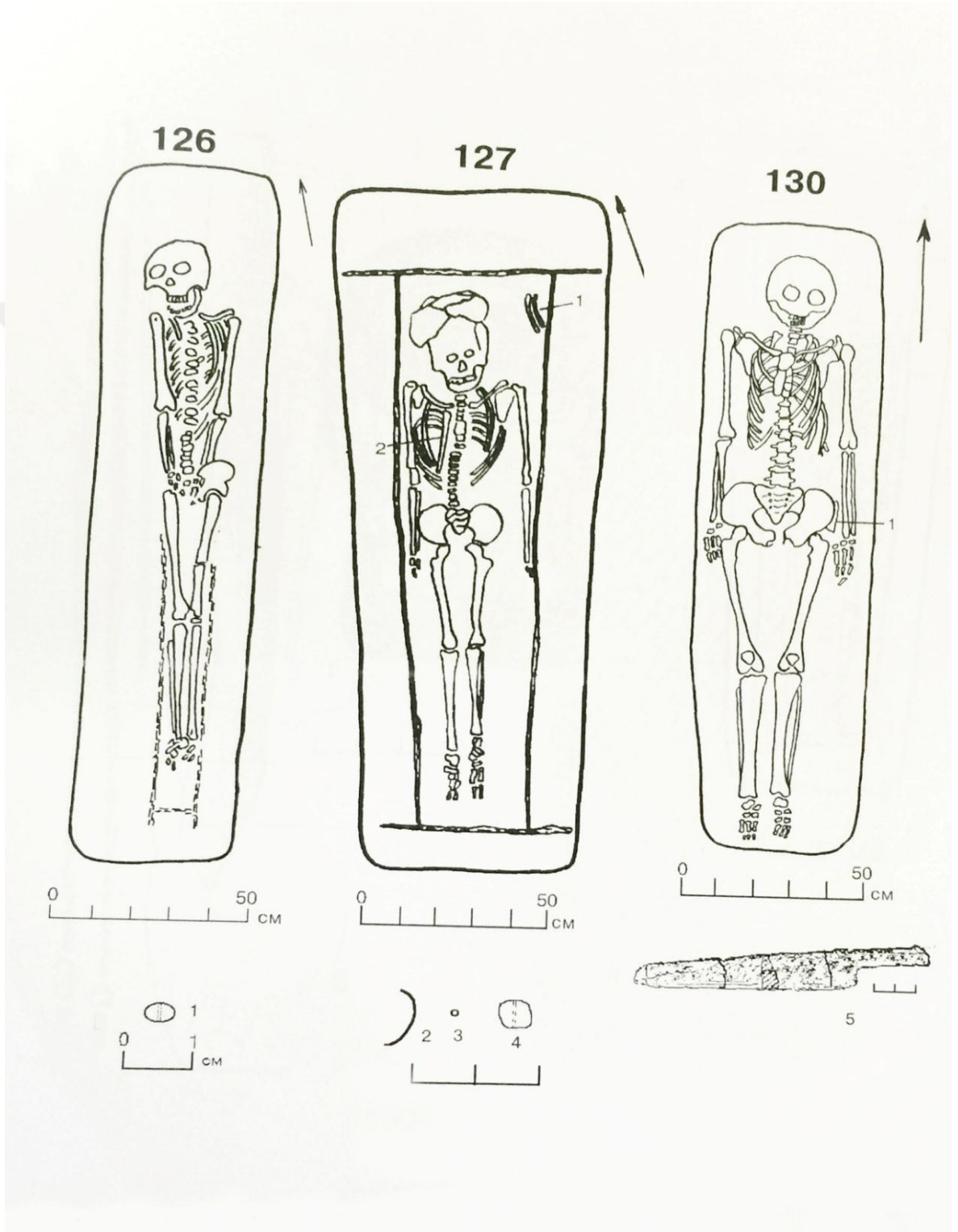
Tabutlar özelliklerine göre üç tip olarak nitelendirilebilir. 1.tip, 2- 3 adet uzun tahtadan, dikey köşeleri ve çerçevesi olan iskelet şeklinde ağaç tabutlardır. Defin üstünde bulunan kumaş veya deri parçalı gömünün organik maddelerle kapatıldığını düşündürmektedir (Resim 5). 2.tip de aynı şekilde yapılmıştır ancak bunlar ağaç tabanı bulunan tabutlardır. Bunların üstleri de çapraz yerleştirilen tahtalarla kapatılmıştır. Bazen ağaç iskeleti kaplayan iki tahta tabaka arasında taş tabaka da kullanılmıştır (Resim 6). 3.tip ise geniş ağaç iskeletten oluşan tabutlardır. Diğerlerine nazaran çok karmaşık bir yapıya sahip olan bu tabutun duvarları 10 cm kalınlığındaki ağaç kütüklerden oluşur. Bu tabutların duvarlarında, ağaç çerçeveden ayrı olarak kullanılan birkaç tahta, birbirine özel yapım çiviler ile bağlanmıştır.

Resim 4: Derestuy Mezarlığında bulunan tabut parçaları. A-Üstten ve güney cephe görünüşü. B-Doğu cephesi. C- Plan ve tabutun iç dip kısmı. D- Tabutun güney duvarı, cephe ve üstten görünüşü. 1-Şekilli kama, 2-Duvarda yapılan yuvalar, 3-Gizli oluklar, 4-Şekilli kamalar için oluklar.

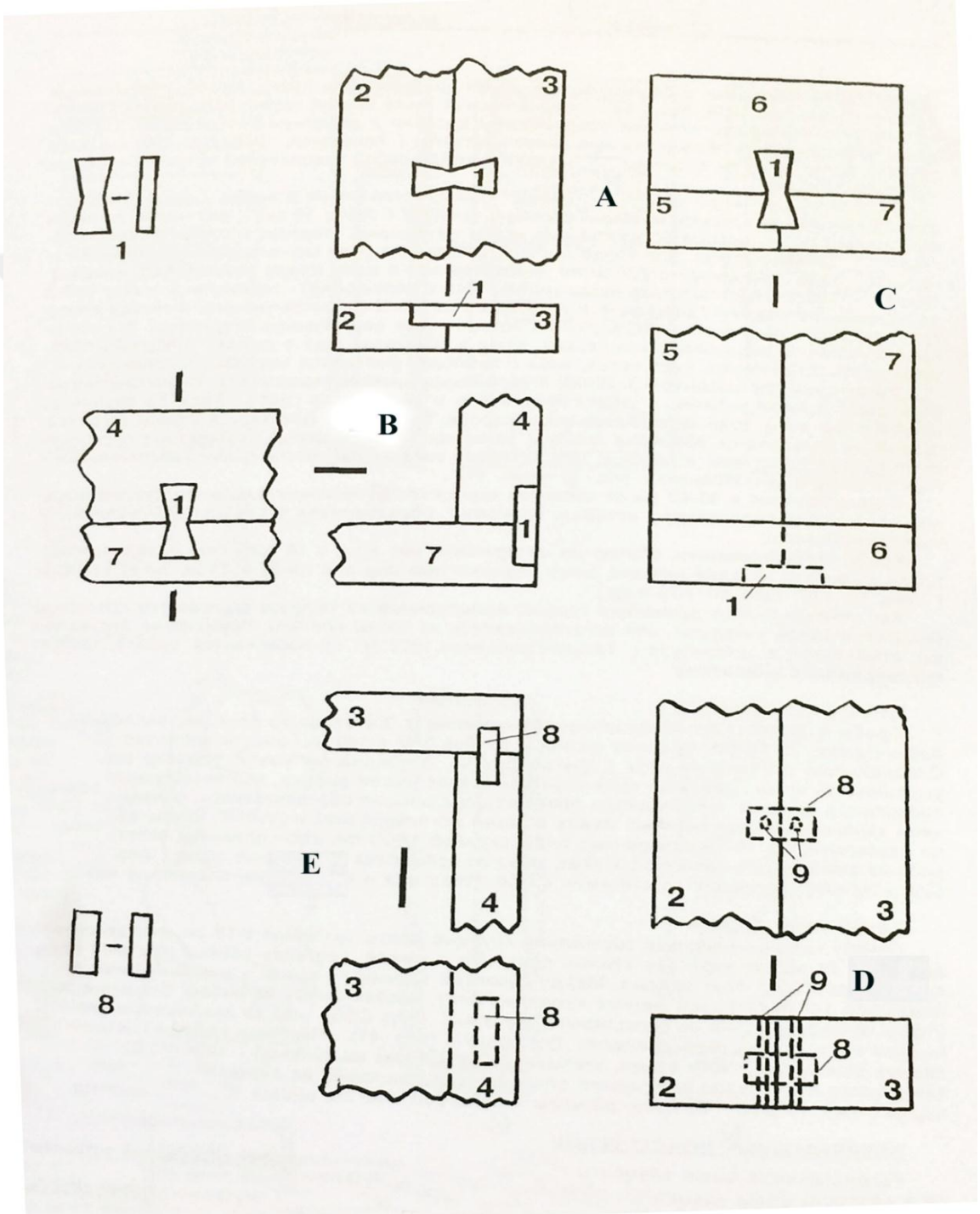
Kaynak: Minyayev, 2007.

Resim 5: Derestuy Mezarlığın 126. defin planı, 1-Cam boncuk; 127.defin planı ve içerikleri: 1-Küçükbaş havyan omurgası, 2-Boynuzdan yapılan malzeme, 3-Minik boncuk, 4-Cam boncuk; 130. Defin planı ve içerikleri: 1,5 Demir bıçak.

Kaynak: Minyayev, 2007.

Resim 6: Tabut parçaları. A- Tahta bağlantısı, B- Tabutun iç dibi ve uzunlamasına duvar bağlantısı, C- Uç duvarının iç kısmı bağlantı yeri, D- Uzunlamasına duvarın iç döşemeye bağlantı yeri, E- Tabutun iç dibinin bağlantı yeri. 1- Şekilli kama, 2,3- Döşeme tahta ,4- Uzunlamasına duvar, 5,7- İç dip tahtası, 6- Uç duvar 8-Gizli oluk, 9-Yuvarlak kama.

Kaynak: Minyayev, 2007.

Ağaç iskeletler, 3-4 bağlantı ile birbirine iliştirilmiş kütüklerden meydana gelmiştir. Bu iskeletlerin ortalama boyutları 350 x 150 cm olup yükseklikleri 50 -70 cm arasındadır. Taban ve üst bölümleri, 14 -16 tane tahta ve genellikle 18 -20 cm genişliğinde olan çapraz tahta ile düzenlenmiştir.

Derestuy'daki mezarlarda rastlanan taş lahitler ise 5-10 cm kalınlığında düz taş parçalarından yapılmıştır. Lahitin güney ve kuzey duvarları daha kısa olup genelde düz bir taş parçasından, uzunlamasına olan duvar ise 2-3 düz taş parçasından oluşmaktadır. Cesedin baş ve ayak kısmında genellikle tek levha halinde taş parçaları kullanılmıştır. Ceset doğrudan doğruya toprak zemine veya 2 -3 büyük taş parçasından meydana gelen taban üzerine bırakılmıştır. Bazen üsteki toprak ile lahiti oluşturan taşlar arasında daha küçük boyutlarda taşlar kullanılmıştır. Lahidin ebatları genişliği ortalama 200x80 cm, yüksekliği 40-50 cm'den oluşmaktadır.

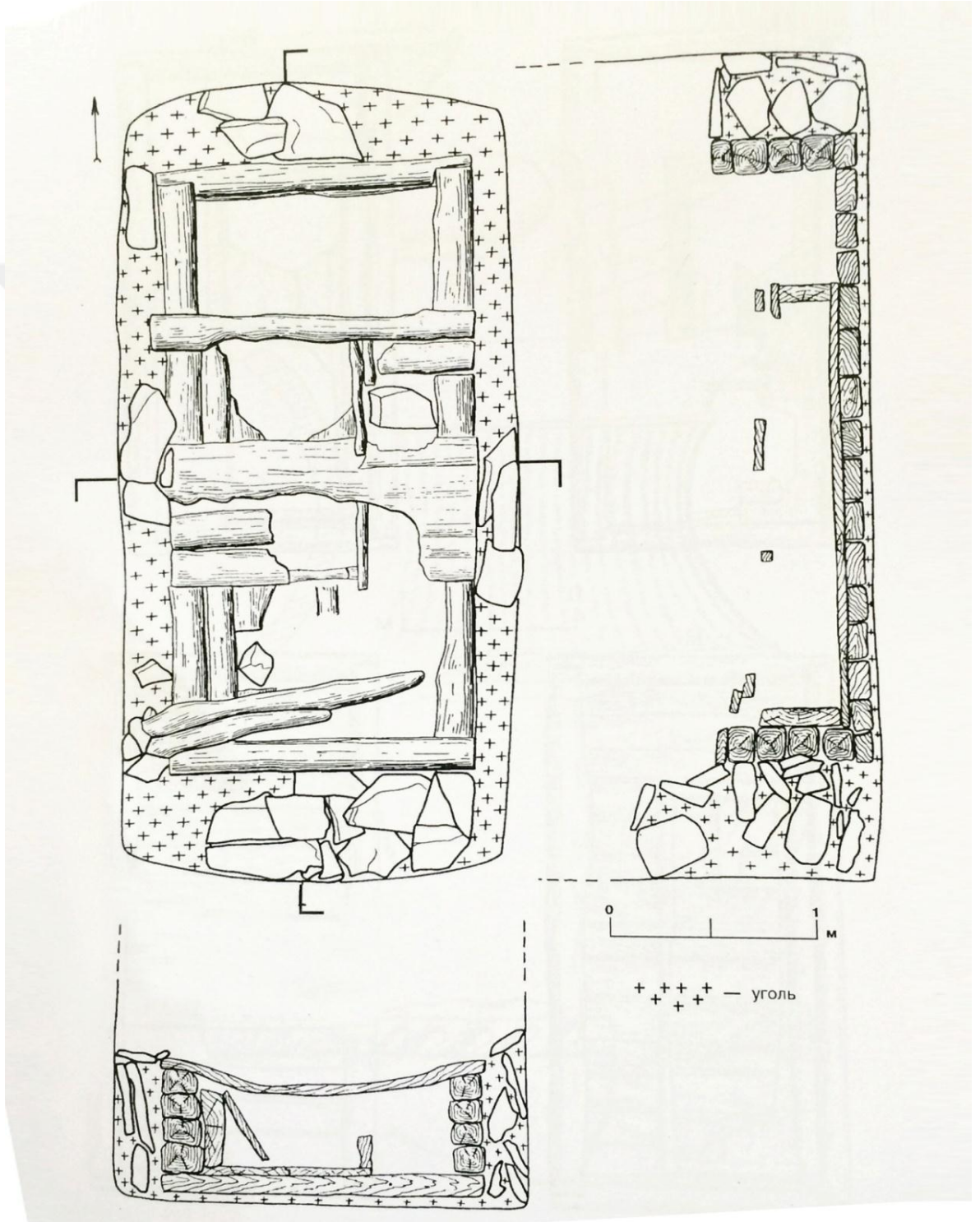
Yapılan çalışmalar sonucunda 7 tip defin yapısı tespit edilmiştir. İlk tipte, defin çukuru yüzeyi tamamen taşlarla kaplıdır ve gömü yüzeyinin kuzey bölümünde steller mevcut olup yüzey biçimi kare şeklindedir. Derin çukurlara sahip bu mezarlarda çukurların içlerinde taş parçalarıyla kuşatılmış ağaç lahit şeklinde iki odacıklardan oluşan bir mezar içi yapısı vardır (Resim 7). İkinci tip mezarlar ise kare veya dörtgen yüzey şekli gösterir ve taş odacık içinde yer alan bir tabutla birlikte kısmi bir taş örtüye sahiptir. Herhangi bir yüzey konstrüksiyonuna sahip olmayan bir tabut veya bir taş odacık içinde tabut olan mezarlar ise üçüncü tip olarak ifade edilmektedir. Yüzeyi amorf şekilli olan dördüncü tip mezarlarda, taş odacık içinde bir tabut bulunmaktadır. Beşinci tip, mezarlarda ise yüzey konstrüksiyonu olmaksızın sadece ağaç veya taş lahit bulunmaktadır. Lahit ebatları 230x70cm iken, yüksekliği 50 cm'dir. Tabut ebatları 185x60, yüksekliği 25 cm sahiptir. Gömülü olan kadın cesedi 20 yaş civarında olup, İ. Gohman'a göre doğum yapmamıştır.⁶⁰ Altıncı tip ise basit çukur şeklinde bir konstrüksiyonu olmayan mezarlardır. Bu tip mezarda 5-6 yaşlarında bir kız çocuğu cesedi bulunmuştur⁶¹. Son tip mezar şekli, bir tabut olmaksızın bir taş odacık içinde cesedin yer aldığı mezarlardır. Derestuy

⁶⁰Minyayev, *Derestuyskiy*, s. 96.

⁶¹Minyayev, *a.g.e.*, s. 91.

Mezarlığı'nda yapılan arkeolojik kazılar, Hun Türklerine özgü gömme tiplerini gün ışığına çıkartmıştır.

Resim 7: Mezar İçi Planı.

Kaynak: Minyayev, 2007.

1.1.3. Tsaram Vadisi Kurganları:

Rus Bilimler Akademisi'nin Sank-Petersburg'daki Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü'nden Minyaeyv'in başkanlığında, National Geographic Society ile Rusya İnsan Araştırmaları Vakfı himayesinde 1998-2005 yılları arasında başlatılan "Tsaram Arkeoloji Projesi"  alışmalarında Rusya'nın Moğolistan sınırı yakınlarındaki Tsaram Vadisi'nde (Kyahta/Buryatya) Hun defin komplekslerinde kazılar gerçekleştirilmiştir. Buradaki araştırmalar en büyük mezarlık kompleksi olan 7. mezarlıkta yoğunlaşmıştır. Söz konusu yer, zemin yüzeyinde görülen büyük bir merkezi mezar ile etrafını kuşatmış 10 çukurdan oluşuyordu. Yapılan kazılarda özgün defin odaları ile karşılaşılmıştır. Ahşaptan yapılmış bir i  ve dış oda ile içteki odada iskelet kalıntılarını bulunmuştur. Bu kurganda tespit edilen defin odalarının birçok Hun Mezarlığı ile benzer olduğu g r lm ştir. Tsaram Vadisi'nde toplam 20 mezar bulunmuştur. Kurgan dörtgen şeklinde olup, mezar üstü 32x32 m ebatlarında ve 1 m yüksekliğindedir. Kurganın güneyinde 20 m yüksekliğinde bir rampa bulunmaktadır. Bu rampa dromosanın (kurgan içine) girişini saklamaktadır. Kurganın  st uzunluğu, 1-2 düz taş katmanından oluşmaktadır. Mezar içinde iki odacık bulunmaktadır. Odacıklardan biri sanki sonradan monte edilmiş gibi bir görüntüye sahiptir. Mezar odası, biri uzunlamasına yedisi enine konulmuş olan  am k t kl  bölmelerden oluşmaktadır. Definde arkeolojik kazılar sırasında bir at arabası gün işığına çıkarılmıştır. Bu at arabası fayton görünümüne sahiptir.

G m  17 m derinlikte olup, içinde ağaç ahşap oda ve ahşap tabut bulunmaktadır. Defin soyguna uğramasına rağmen içinde odaların arasında üç oyuncak bebek (kukla) bulunmuştur. Oyuncak bebeğin kafatası örgü şeklinde tasarlanmıştır. Kol ve bacak kısmı ise tahtadan yapılmıştır.⁶² Büyük kurganın dışında bir ak mezarda daha arkeolojik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu mezarlar ortalama 2-4 m ebatlarında olup dörtgen şeklinde dirler. Bir  nceki anlatılan kurgan gibi mezar içi ağaç odalardan oluşmaktadır. Defin kazılması sırasında ortaya çıkan malzemelerin ise demir ve seramikten yapıldığı tespit edilmiştir.

⁶²S. S. Minyaev, "Krupneyşiy Hunskiy Kurgan Na Territorii Rossii", *Jurnal Priroda*, 2006, N. 8.

1.1.4. Durena, Suhoy Klyuç ve Tsagan-Usunskiy Mezarları:

Talko-Grıntseviç ve yardımcısı Smolev, 1896'da Baykal ötesinde arkeolojik çalışmalara devam ederken Durena'da bir, Suhoy Klyuç'ta otuz ve Tsagan-Usu'nda on mezara ulaşmışlardır.⁶³

Durena Mezarı: Troitsk ilçesinin batısında 1 km uzaklıkta bulunmaktadır. Mezar yuvarlak şekilde, düz taşlardan döşenmiştir ve 0.5 m çapındadır. Mezar içi dört bölümden oluşmakta olup bir taş lahite benzemektedir. 72 cm derinlikte insan iskeleti bulunmuştur. İskeletin incelenmesi sonucunda cesedin bir erkeğe ait olduğu anlaşılmıştır⁶⁴.

Suhoy-Klyuç Mezarı: Bu mezar Ust-Kyahta köyünden yaklaşık 5 km uzaklıkta bulunmaktadır. Mezarlık alanı 108 m çapında olup, 33 mezardan oluşmaktadır. Bunlardan en büyüğünün bir numaralı mezar olduğu kabul edilmektedir. İlk çalışmalar, 1888'de N.M Yadrıntsev⁶⁵, Smolev ve A.P. Mostitsa tarafından gerçekleştirilmiştir. Talko-Grıntseviç 1896'da bu çalışmalara devam edip daha detaylı bilgilere ulaşabilmiştir. O bulunan mezarları büyük ve küçük mezarlar diye ikiye ayırmıştır. Büyük mezarların arasında en küçüğü 1,2 m uzunlukta ve 1m eninde; en büyüğü ise 50 m ebadında, 14 m çapındadır. Mezarlar çoğunlukla yarı yuvarlak şeklinde olup, düz taş parçalarıyla kapatılmıştır. Talko-Grıntseviç, çizdiği harita büyük mezarları 2, 3, 4, 5, 8 ve 11, 22 numaralı olarak işaretlemiştir (Resim 8). Aynı çizimde 9, 10, 12, 15, 18, 21, 23 numaralı mezarlar küçük mezarlardır. Her iki tip mezarlarda bulunan cesetler sırt üstü, ayakları hafif bükük, başı sağa dönük ve güney batı yönünde yatmaktadırlar.

Suhoy Klyuç büyük mezar grubuna giren sekiz numaralı mezarın çevresi, 50 m çapı 14 m olup yüksekliği 1.41 metredir. Mezar çukuru dörtgen şeklinde 2x3 m ebadındadır. Defin odasında bulunan insan iskeletinin incelemeler sonucunda 160 cm boyunda bir erkeğe ait olduğu tespit edilmiştir. Üç numaralı mezarın çevresi 24 m,

⁶³ Talko-Grıntseviç, *a.g.e.*, s. 63.

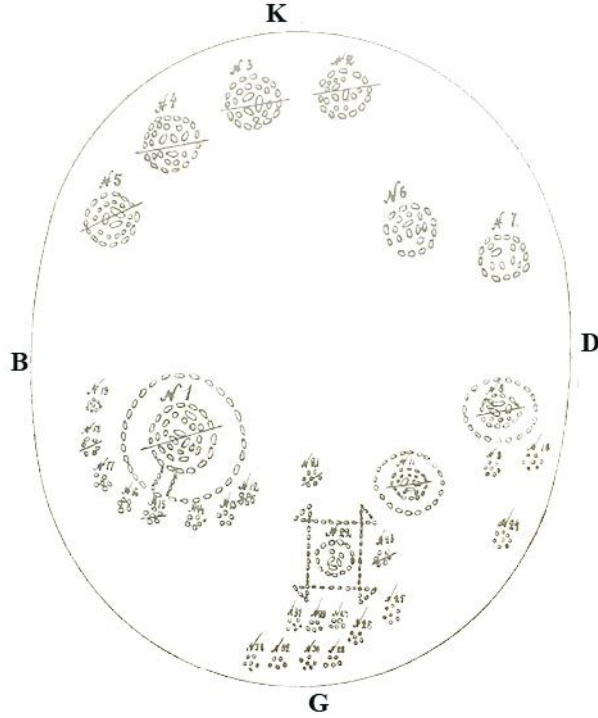
⁶⁴ Talko-Grıntseviç, *a.g.e.*, s. 65.

⁶⁵ N.M.Yadrıntsev (18 Ekim 1842-7 Haziran 1894): Rus kâşif, arkeolog ve Türkologdur. Orhun Yazıtları, Cengiz Han dönemi Moğol İmparatorluğu başkenti Karakorum ve Ordu Balık, Uygur Kağanlığı'nın başkenti katkıda bulunduğu keşiflerden bazılarıdır. Güney Sibirya'da da geniş çaplı araştırmalar yapmıştır.

çapı 6 metredir. Mezar çukurunda at ve genç bir kadına ait iskelet parçaları bulunmuştur. Dört numaralı mezar çevresi ve çapı 3 numaralı mezar ile aynıdır. Mezar çukurunda ayrıca geyik, seramik kap ve iri yapılı 180 cm boyunda genç bir erkek iskeleti de bulunmuştur.

Tsagan-Usunsk Mezarı: Troitsk ilçesinin doğusunda yaklaşık 3 km uzaklıkta Selenga Vadisi'nde bulunmaktadır. Bölgedeki mezarlar grup halinde yerleştirilmiştir. Her grubun merkezinde diğerlerinden daha yüksek mezar bulunmaktadır. Mezarlar çoğunlukla oval, çok azı dörtgen şeklindedir. Merkez mezarın doğu ve güney doğusunda, bir ya da iki şerit halinde küçük mezarlar uzanmaktadır. Tsagan-Usun mezarları beş gruba ayrılmaktadır⁶⁶. Birinci grup mezarları Selenga Nehri'nin 400 m uzaklığında bulunmaktadır. Bir numaralı (merkez) mezar 36 m ebadında, 1,5 m yüksekliğinde ve 12 m çapındadır. Mezara giriş kısmının bulunduğu 6 m uzaklıkta doğu yönünde on bir tane küçük 4-5 m çapında, yüksekliği 1.4-1.2 m arasında olan mezarlar bulunmaktadır.

Resim 8: Suhoy Klyuç Mezarlığı'nın Planı.

Kaynak: Talko-Grintseviç, 1999.

⁶⁶ Talko-Grintseviç, *a.g.e.*, s. 69.

İkinci grup mezar, birinci merkez mezarın kuzeyinde bulunan dağın eteğine yerleştirilmiştir. Büyük olan 4 numaralı mezar, dörtgen şeklinde etrafı taşlarla çevrilmiş, 11 m çapında ve 1.5 m yüksekliktedir. Bu mezarlığın etrafında da tıpkı birinci gruptaki gibi doğu yönünde yarım ay şeklinde 11 küçük mezar bulunmaktadır. Her biri yaklaşık bir metre çapındadır.

Üçüncü ve dördüncü grup mezarlar bir öncekine benzemekle birlikte 3,5-4 m çapında ve 1.2-1.5m yüksekliğe sahiptirler.

Beşinci grubu ayrı kılan nokta ise merkez mezarlığın etrafında iki şeritli küçük mezarların bulunmasıdır.

Tsagan ve Suhoy Klyuç mezarlarındaki defin tipinin, çıkan malzeme bakımından birbirlerine benzedikleri gözlemlenmiştir⁶⁷.

1.1.5.Orgoynton Mezarları:

Orgoynton Vadisi Rus Federasyonu'na bağlı Buryatya Cumhuriyeti'nde bulunan Djida ilçesine bağlı Zarubino köyünün güneyinde 4 km uzaklıkta, Ust-Kyahta köyünün 8 km uzaklığında bulunmaktadır. Bölgede ilk defa 1897 yılında Talko-Grintseviç tarafından çalışmalar gerçekleştirilmiştir. 1898'de Talko-Grintseviç ile Smolev, 4 kurganda daha arkeolojik kazılar yapmışlardır. 1897-1898 yıllarında Talko-Grintseviç ve Smolev tarafından 4 büyük ve 14 küçük, oval, kare ve dörtgen şeklindeki Hun Türklerine ait kurganda kazılar gerçekleştirilmiştir. 1949'da A.P. Okladnikov, Orgoynton Bölgesindeki araştırmalara devam eden arkeologlardan biridir. 2009 yılında Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü, Kyahta Etnoloji Müzesi ve Minyayev, N.N. Nikolayev, L.M. Saharovskaya, O.S. Emelina'nın katılımıyla Orgoynton kurganlarında arkeolojik çalışmalara devam etmiştir. 25 Temmuz-21 Ağustos 2010 tarihinde Orgoynton'a tekrar Nikolayev başkanlığında, Minyayev, Saharovskaya ve Emelina'dan oluşan bir heyet daha gönderilmiştir. Heyet araştırmaları sırasında Hun devlet adamına ait olduğu düşünülen bir defne ulaşıp Ağustos 2011 yılına kadar burada çalışmalarını sürdürmüştür. Orgoynton Kurganları'ndaki çalışmalara aynı ekip günümüzde de devam etmektedir.

⁶⁷Talko-Grintseviç, *a.g.e.*, s. 69.

Orgoynton Vadisi'nde 4 büyük mezar oval şeklinde olup, etrafları taşlarla döşenmiştir ve ortalarında çukur bulunmaktadır. Güney taraflarında mezarların içlerine doğru taşlarla döşenmiş bir geçit gözlemlenmiştir. 1 numaralı mezar, vadinin doğusunda en yüksek noktada bulunup, 4 m ebadındadır. Mezarın güneyinde taşlarla döşenmiş 4 m uzunluğunda ve 1,5 genişliğinde bir geçit bulunmaktadır. Mezarın içinde bir metre derinlikte tahta ve kömür, 2,25 m derinlikte ise defin odasındaki 2x2 m ebatlarında ağaç lahit ortaya çıkmıştır. Gömmede bulunan ceset tahribe uğramış olmakla beraber kol ve omuz kemikleri sağlam olduğundan antropolog Talko-Grıntseviç tarafından incelenmiştir. İnceleme sonucuna göre ceset 170 cm boyunda yetişkin geniş omuzlu bir erkeğe aittir⁶⁸. Cesedin dışında mezarda 350 mm uzunluğunda kemik bıçak ile kırmızı renkli kumaş bulunmuştur. 2 numaralı mezar, bir numaralı mezarından kuzey batı yönünde 1 m uzaklıkta bulunmaktadır. Bu kurgan ebatları 1,5x1,5 m ve 3 m derinliğe sahip olmasına rağmen, daha önce soyguncular tarafından tahrip edildiği için içinde birkaç kömür ve kütüklerin dışında başka bulgulara rastlanamamıştır.

3 numaralı mezar, iki numaralı mezarın batısında, ondan 4 m uzaklıkta ve tıpkı diğer iki mezarda olduğu gibi burada da bir geçiş yolu olduğu tespit edilmiştir. Mezar 4 m çapındadır. Definde ağaç lahit izlerine rastlanmıştır. Diğerine nazaran bu mezardaki insan cesedinin dağılmamış olduğu görülmüş ve incelemeler sonucunda cesedin yaklaşık 10 yaşında bir çocuğa ait olduğu anlaşılmıştır. Bunun dışında mezarda seramik eşyalara da rastlanmıştır.

4 numaralı mezar, 3 numaralı mezarın batısında, ondan 10 m uzaklıkta olup, diğerlerinden daha büyüktür. Oval şeklinde, taşlarla döşenmiş 3 m genişliğinde bir alanı kapsarken, 12 m çapında ve 0,5 derinliğe sahiptir. Mezarın güneyinde 10 m uzunluğunda ve 2,5 m genişliğinde bir geçit bulunmaktadır. Mezar soyguna uğradığı için arkeologlar tarafından herhangi bir bulguya rastlanamamıştır.

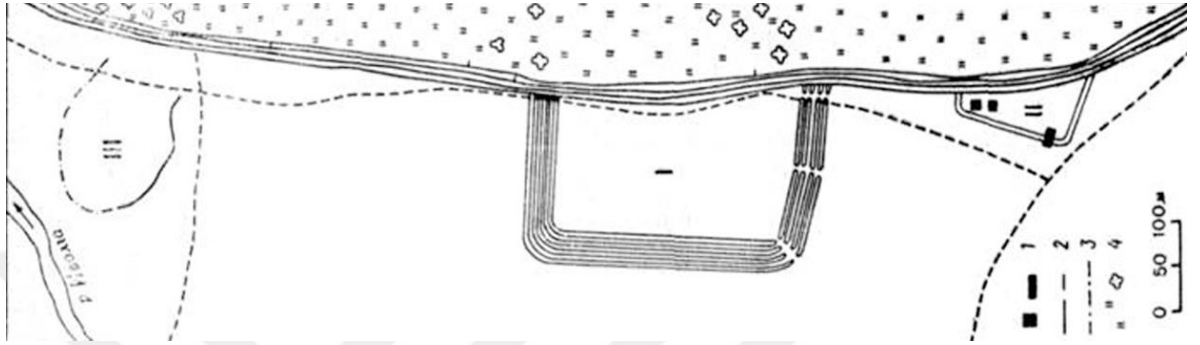
Orgonton Mezarları, defin ağaç lahitleri ile Selenga Nehri'nin sol kıyısında 16 km uzaklıkta bulunan İlmovaya Pad ve Sudja Mezarları ile benzerlikler

⁶⁸Talko-Grıntseviç, *a.g.e.*, s. 80.

taşımaktadır. Orgonton Vadisi'nde daha pek çok mezarların mevcut olduğunu ancak Selenga Nehri'nin taşmasıyla bu definlerin yok olduğu düşünülmektedir.

1.1.6. İvolga Mezarları

Resim 9: İvolga Mezarlığı'nın Planı. I-İvolga Şehri; II-Yerleşim yeri; III-Mezarlığı.

Kaynak: Davidova,1996.

İvolga Mezarı, Buryatya Cumhuriyeti'nde Ulan-Ude'nin güney batısında 16 km ve İvolga şehrinin kuzey doğusunda 440 km uzaklıkta bulunmaktadır (Resim 9). 1927 ve 1949 yıllarında bu bölgede tesadüfen birkaç bulguya rastlanmıştır. Fakat hem buradaki müzedeki çalışmalar hem de Sosnovskiy'in bu bölgede keşif yapmasına rağmen herhangi bir mezara rastlanmamıştır. Bunun nedeni İvolga mezarlarının kurgan şeklinde değil de, kumlu tepelik şeklinde yapılmış olması olabilir. 1956'da yazın şiddetli yağın sağanak yağışlar nedeniyle bölgede toprak kayması yaşanmış ve bu toprak kayması sonucunda birçok insan kemiği ile bazı eşyalar ortaya çıkmıştır. Bu tarihten 1970'li yıllara kadar İvolga Mezarları'nda arkeolojik kazılar ve araştırmalar devam etmiştir. Bu zaman içerisinde Leningrad Devlet Üniversitesi⁶⁹ Arkeoloji Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olan ve heyet başkanlığını yapan Davidova, 8000 km² alanda arkeolojik kazılar gerçekleştirerek 216 mezar ortaya çıkartmıştır.

İvolga Mezarı, kumlu tepenin batısında ve Selenga Nehri'nin sol kıyısında bulunmaktadır. Mezarlık doğu yönüne ani dönüş yapmaktadır. Mezarın bulunduğu tepelik dörtgen şeklinde olup, 160x130 m ebatlarında ve 2,20 m yüksekliktedir.

⁶⁹ 1933-1991 yılları arasında adı Leningrad Devlet Üniversitesi olan, 1991 de Sank-Petersburg Devlet Üniversitesi olarak değiştirilmiştir.

Rüzgârın etkisiyle mezarlığın yüzeyinde, değişik yerlerde seramik desenli kap parçaları, çakma taşlı kazma aletleri (bazen bu aletler akarsu çakıl taşlardan yapıldığını gözlemlenmiştir) ortaya çıkmıştır.

İvolga'da mezarlar genellikle bölgenin batısında ve grup halinde bulunmaktadır. Örneğin batı tarafından 3000 m² 183 mezar bulunmakta iken, doğuda 4000 m² 33 mezar mevcuttur.

Gömüde kadın-erkek-çocuk ayırımı olmaksızın, mezarlarda bir eşitlik sağlandığı mezarların planında net olarak görülmektedir. Toplam 216 gömüde 244 ceset ortaya çıkarılmıştır. Bunun içinde 195'i yetişkin ve 49'u çocuktur. 189 gömü tekli, 26 gömüde iki veya üç ceset bulunmakta ve bunun içinde on sekizinde yetişkin ve çocuk, sekizinde ise yetişkinlere ait cesetler bulunmaktadır. 136 numaralı çocuk mezarında, bir yetişkine ait olduğu tespit edilen kemiklerin mevcut olduğu dikkati çekmiştir. Ancak bunun nedenin bazı definlerin zaman içerisinde soyguna uğradığından birden fazla insan iskeletinin bulunduğu düşünülmesidir.

Definler dikdörtgen şeklinde oluşan, kumlu topraklarda 15 cm ile 2,55 m derinliği arasında gerçekleşirdi. Mezarların çoğu doğu yönüne bakarken bazıları kuzeye bakmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda yedi tip defin yapısı tespit edilmiştir. Bunlar: 1-tabutta gömmeler, 2-ağaç odacıkta gömmeler, 3-ağaç odacıkta lahit vazifesini gören gömmeler, 4-ağaç odacıkta tabut ile gömmeler, 5- taş lahitte gömmeler, 6- doğrudan toprak zemine gömmeler, 7-derin çukur kazmadan yapılan gömmeler.

Tabutlar ince tahtadan yapılan mezarın içine konulmaktaydı. Tabutun zemini ve kapağı çapraz ya da uzunlamasına tahtayla düzenlenmişti. Tabut veya lahit gibi küçük odacıklarda hem yetişkin hem de çocuklara ait cesetler uzunluğuna sırt üstü, kolları vücuda paralel şekilde konulmuştur. Ancak 173 numaralı mezarda kadın cesedi kuzey- kuzey-doğu yönünde yüz üstü, sol kolu sırtında, sağ kolu ise vücuduna doğru uzatılmış şekilde konulmuştur. Ancak belirtelim ki bu tek örnek olarak gösterilebilir.

Çocuk definlerin on beşi kuzeye, altısı doğuya, dördü batıya ve yirmi altısı belirsiz bir yöne doğru bakmaktadır. Çocuk definler hakkında bilgiye ulaşmak

zordur. Bunun nedeni arkeolojik kazılar sırasında toplam 32 çocuk mezarı bulunmuş ancak bunlardan yirmi dokuzunun soyulduğu tespit edilmiştir.

İvolga Mezarlığı'nda ortaya çıkan bulguların (demir bıçak, tunç üçgenli oklar, tunç tokalar ve metal para) incelenmesi sonucunda mezarın M.Ö. II-I yüzyıllara ait olduğu anlaşılmıştır⁷⁰.

Bargay Mezarı

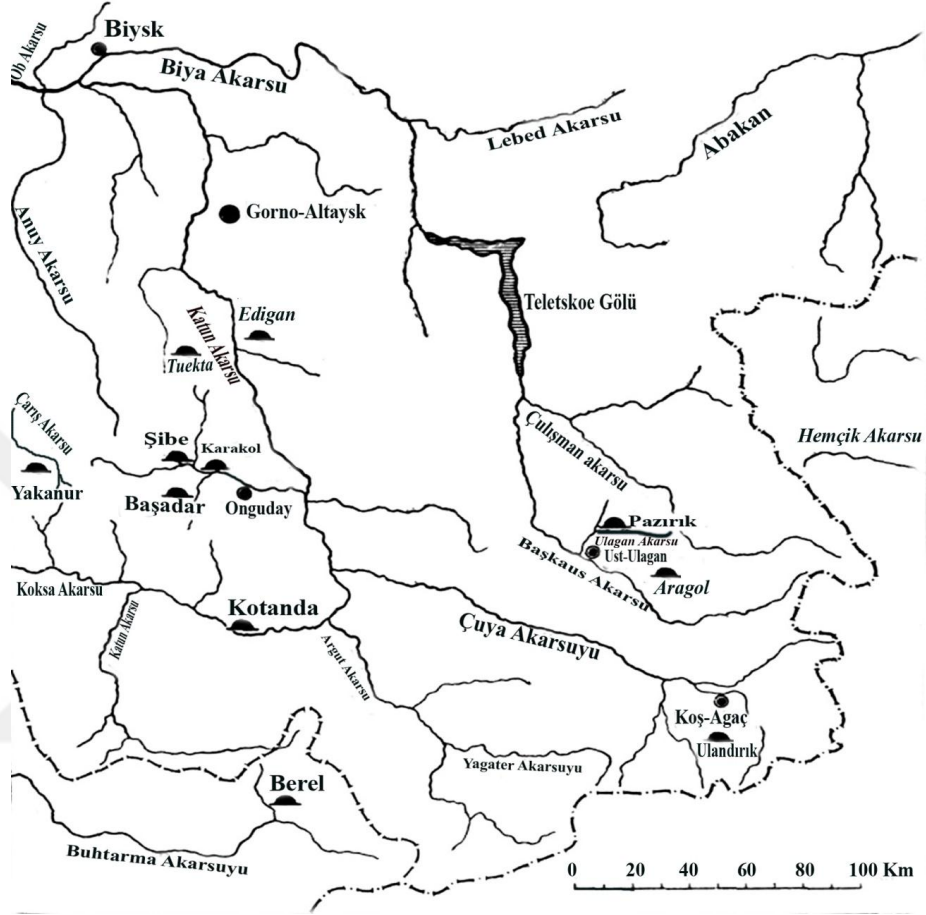
Selenga Nehri'nin sağ kıyısında, Buryatya Cumhuriyeti'nde bulunan Ostraya Sopka şehrinin güneyinde, Tarbagatay ilçesi Nijniy Jirim köyünün kuzey batısında bulunmaktadır. Mezar 1986'da Buryat Bilimsel Merkez Heyeti tarafından ilk defa keşfedilmiştir. Bölgede oval şekilde 28 Hun mezarı bulunmaktadır. Definden Hun Türklerine ait seramik, süs eşyası, kemiklerden yapılmış malzeme, tunç çingirak ortaya çıkarılmıştır. Eşyaların dışında araştırmacıların ilgisini çeken bir kadın cesedi ortaya çıkarılmıştır. Cesedin kafatasında açılmış bir delik vardı. Muhtemelen bu delik beyini boşaltmak için yapılmıştır. Bu tip ritüeller genelde önemli insanlara yapılmaktadır. Tabut tahtadan yapılmış olup, lahit ağaçtan yapılmış bir odada bulunmaktaydı. Baykal ötesinde bulunan Hun Türklerine ait yüzlerce mezar ve kurganlardan büyük-küçük olanların bazıları araştırılmış, bazıları ise ya doğada kaynaklanan sebepler ya da insanlar tarafından zarara uğratıldığı için herhangi sonuç alınamamıştır.

1.2. Altay Bölgesi:

M.Ö. I. yüzyıldan itibaren Altay Bölgesi'nde, tunç devrinden demir devrine geçilmektedir. Bu devir, Hun öncesi Türk kültürünün ilk yarısını ihtiva etmektedir. Bu döneme ait pek çok mezar ve kurgan bulunmakta olup, bunlardan Pazırık, Başadar, Tuekta, Şibe, Ukok, Ulandırık, Yakonur, Bıstroyansk, Karakol, Edigan gibi kurganlardan çıkarılan örneklerden aşağıda detaylı olarak söz edilecektir (Harita 2).

⁷⁰V. Davıdova, *İvolginskiy Mogilnik*, Sank-Petersburg, 1996, s. 25.

Harita 2: Altaylarda Büyük Kurganların Yerler.

XVII. yüzyılın sonundan XVIII. yüzyılın başlarına kadar Güney Sibirya'nın ve Altayların arkeolojik değerleri Ruslar tarafından keşfedilmiştir. Çar I. Petro'nun Sibirya Kurganları'ndan çıkan değerli eşyaları ihtiva eden son derece zengin bir koleksiyonu vardı.

XIX. yüzyıldan itibaren Moskova ve Petersburg müzelerinde, Altaylardan getirilen tahta ve kemikten süslemeleri olan Hun atlarına ait koşumlar sergilenmişlerdir. Altaylarda ilk arkeolojik kazılar 1865 yılında Türkolog Radlov tarafından yapılmış ve ilk araştırmalar sırasında Katanda, daha sonrada Berel Kurganları bulunmuştur. Radlov'tan sonra uzun süre bölgede bir kazı yapılmamıştır. 1911 yılına gelindiğinde A.V. Andrianov Batı Altay'da birkaç grup Hun kurganında arkeolojik kazılar gerçekleştirebilmiştir. Daha sonra tekrar XX. yüzyılın başlarında

Sovyet arkeologlar tarafından bölgede arkeolojik çalışmalara başlanmıştır. 1925 yılında Rudenko başkanlığında bir heyet oluşturularak Altay'a gönderilmiştir. Araştırma sonucunda bazı küçük kurganlar ile Biysk Mezarları bulunmuştur. 1927-1929 yılları arasında Gryaznov tarafından Şibe ve Pazırık I Tegin kurganları keşfedilmiştir. 1947-1948 yıllarında Pazırık II- III-IV-V Kurganları gün ışığına çıkarılmıştır. 1950'de Başadar Kurganı bulunmuştur. 1968, 1969,1972,1975 ve 1980-1981 yıllarında Sovyet Bilimler Akademisi'ne bağlı olarak çalışan V.D. Kubalev tarafından bölgede geniş çaplı arkeolojik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Yine 1990'lı yıllarda Ukok Platosu'nda N. Polosmak⁷¹, ekibi ve diğer bilim adamları tarafından arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir.

1.2.1. Pazırık Kurganları:

Pazırık Kurgan grubu, Ulagan Nehri vadisinde, Çulışman Dağ sırtlarının güneyinde, doğu Altaylar'da bulunmaktadır (Harita 2). Rudenko ve Gryaznov tarafından 1929 yılında yapılan ilk arkeolojik çalışmalar Pazırık Kurganları'nda gerçekleştirilmiştir. Kazılar sırasında ortaya çıkarılan ilk kurgan, tamamen donmuş olduğu için çürümesi çok kolay olan içindeki envanterini de muhafaza edebilmiştir. Yıllık sıcaklık ortalamasının çok düşük olması ve yaz aylarının serin geçmesi bölgede birçok mezar için buzlanmasına yol açmıştır. Ayrıca mezarların üstlerinin taşla döşenmesi de içlerinin serin kalmasına yardımcı olmuştur. Bununla birlikte yağışların çok olması da yağmur sularının mezar içine sızmasına ve iklim şartlarından dolayı buz tutarak cesetlerin ve envanterlerin korunmasına katkıda bulunmuştur.

Pazırık Kurganları, büyüklü-küçüklü 40 civarında mezardan oluşmaktadır. Bunların ancak 5 tanesi büyük kurganlardan sayılmaktadır. Mezar 3, 4 ve 8, kurumuş gölün üzerinde kumlu topraklarda kuzey yönünde bulunmaktadır. Mezarlar 7 m derinlikte kalın tabakadan oluşan çakıl taşlarının altında bulunmaktadır. Mezar 1 ve 2 orta kesimde, beşinci mezar da ikinci mezarın güney batı yönünde bulunmaktadır⁷². Rudenko, Pazırık Mezarları'nın genel yapı özelliklerini: a) Doğu-batı yönünde

⁷¹N. Polosmak 12 Eylül 1956 doğumlu arkeolog, tarih bilimcidir. Halen Arkeoloji ve Etnografi Rus Bilimler Akademisinde öğretim üyesidir.

⁷²S.İ Rudenko, *Kultura Naseleniya Gornogo Altaya*, Moskva, 1953 s. 14.

uzanan dikdörtgen şeklindeki bir mezar çukuru; b) Çukurun güney kenarında insan defni yapılan kütükten yapılmış bir oda; c) Defin odasının dışında, çukurun kuzey yarısında at gömüleri; d) Taş, kaya parçalarıyla kapatılmış alçak toprak tepe, şeklinde belirlemiştir. Pazırık Mezarları'nın M.Ö. II. yüzyıla ait oldukları görüşü ilim âleminde ağırlık kazanmıştır. Ancak bazı tarihçiler bu mezarların M.Ö. V- II. yüzyıllarına ait olduğu görüşünü de ileri sürmektedir.

Bütün büyük Pazırık Kurganları'ndaki mezar çukurlarında 50 m² genişliğinde 4 m derinliğinde kütük odacık yapılmıştır. Bu odanın alanı birinci, ikinci ve beşinci kurganlarda 17 m², üçüncü ve dördüncü de ise 13 ile 8 m² den oluşmaktadır. Mezar çukurunun üst kısmı kütük ve taşlarla doldurulmuş, mezarın üstü ise kubbe şeklinde 0,9-2 m arası yükseklikte toprakla doldurulmuştur. Bu tepenin üzerine 1.3 ile 1.7 m arasında 36 ile 46 m çapında taş yığını oluşturulmuştur.

Rudenko, Güney Sibirya'da aynı döneme ait içinde Pazırık Kurganları'nın da dâhil olduğu tüm kurganların, aynı tip define sahip olduğunu belirtmiştir⁷³. Küçük kurganlarda 13-15 m çapında taşlar dağıtılmış, mezar sadece dört kütükten yapılmış küçük bir yere sahiptir. Bu ahşap defin odasına ev eşyalarıyla birlikte ceset zorlukla sığdırılmış, ağaç odanın dışına da iki-üç atın gömüldüğü anlaşılmıştır.

Orta büyüklükteki kurganlar 24 m çapında olup, daha büyük bir defin odasına ve ağaç tabuta sahiptir. Bu tip mezarlarda at sayısının çoğaldığı görülmektedir.

Büyük kurganlar 36-46 m çapında ve iki defin odası odacığından oluşmaktadır. Defin çukurunu üsten dolduran kütük ve taşların ağırlığını taşımak için, mezar odasında direk ve kirişlerden oluşan çift duvarlı bir yapı oluşturulmuştur.

Büyük mezarların üzerindeki tepeler, beşinci kurgan hariç, taşların doğu yönüne dikey olarak yerleştirilmiştir. Beşinci kurganda ise en dış yüzeyine dikey yerleştirilen ve birbirinden 3.5-5.7 m uzaklıkta olan taşlardan bir halka oluşturulmuştur. Bu halka kurgan kenarlarından 2.5-3 m uzaklıkta olup, bölgeyi kuşatmaktadır. Bu taş dizilerin yüksekliği 5 ile 7 m arasında olup eşit halde

⁷³ Rudenko, *a.g.e.*, s. 26-27.

uzanmaktadır. Buna benzer taş dizileri Ursula Vadisi'ndeki Tuekta köyünde bulunan Hun kurganlarında da görülmektedir.

Mezar çukuru alanları, büyük kurganlarda (dördüncü mezar hariç, onun ebatları 30 m²) 51-55 m² arasında değişmektedir. Gömünün yapıldığı yüzeye kadar olan mezar çukuru derinliği 4 m civarında olup bu derinlik sadece üçüncü kurganda 5,2 m'ye kadar ulaşmaktadır. Bu husus mezarların büyüklüğü veya çukur kazılan toprağın niteliği ile bağlantılıdır. Mezarlarda, mezar çukurlarının kazılması için kullanılan aletlere rastlanılmıştır. Bunların arasında 115 cm ve 117 cm uzunluğunda ağaç kürekler, buz kıran, ağaç başlı çekiçler, geyik boynuzundan yapılmış kazmalar, çatal dişli beller bulunmaktadır⁷⁴. Ayrıca defin odalarının duvarlarında kullanılan veya bunun için hazırlanan ağaç kama veya çiviler, ağaç çekiçler ve mezara inmek için merdivenler mevcuttur. Dördüncü kurganda bulunan merdiven 3,17 m uzunluğunda, üst kısmı 9-10 cm altı ise 14-15 cm çapında olup, basamaklar 32 cm aralıklarla yapılmıştır. Merdiven, mezarın doğu bölgesinde bulunmaktadır. Beşinci kurganda bulunan mezar atın gömüldüğü yere yapılmıştır. Buradaki merdiven ise 4,13 m uzunluğunda; üstten 11 cm, alttan 16 cm çapında bulunmaktadır.

Dördüncü kurgan dışındaki büyük kurganların defin odalarında, odayı oluşturan duvarlar ve çatı çift olarak yapılmıştır. Bu iç içe geçmiş iki kutu gibi düşünülebilir. Kurgan duvarlarını oluşturan tomruklar, köşelerden birbirlerine geçirilerek bağlamışlardır. Mezarın üstten gelen baskı yükünü karşılamak üzere payanda rolü oynayan, dip tarafı taşlarla sıkıştırılmış mezar 1 haricinde herhangi bir kaidesi olmadan çukura yerleştirilmiş direkler de bulunmaktadır. Mezar 1 ve 2'deki direkler 2,1-2,65 m yüksekliğinde ve 35 cm çapındadır. Mezar 3 ve 5'deki direkler 2,6-2,65 m yüksekliğinde ve 50 cm çapındadır. Defin odalarının alt ve üst yüzeylerinde kullanılan kütüklerin evsafı birbirlerinden farklıdır. 1. ve 2. mezarda bu kütükler 20-25 cm, 3.4 cm ve 5. mezarda 70 cm çapındadır. Ayrıca farklı seviyede olan ve hem atların bulunduğu kısımda hem de defin odasının üstünde ağaç tomruklardan meydana gelen tabakalar da bulunmaktadır. Birinci mezardaki at gömüsünün üzerinde bulunan kütük tabakasının derinliği 2,5 m'ye kadar ulaşırken defin odasının üzerinde bu derinlik 1,5 m'dir. Burada uçları batıya doğru çevrilmiş

⁷⁴Rudenko, *a.g.e.*, s. 28-29.

toplam 300 civarında kütük bulunmaktadır. İkinci mezarda ise defin odasında yaklaşık 9 tabakadan oluşan kütükler mevcuttur. Bu kütük tabakalarının 10. ve 11. sırası at cesetlerinin bulunduğu bölümü örtmektedir. İkinci mezarda yer alan kütüklerin sayısı 240 civarındadır. Mezar 3,4 ve 5'te çukurun üst bölümü çam kütükleri ve kaya parçalarıyla doldurulmuştur. Üçüncü mezarda kütük tabakaları birbirinden farklı yönlere bakmaktadır. Kütüklerin üzerinde büyük bir taş tabakası, bu taş tabakanın üzerinde ise 16 ağaç kütüğünden oluşan bir tabaka bulunmaktadır. Dördüncü mezarda defin odasını bir tabaka ağaç kütüğü, at gömü yerini ise dört tabaka ağaç kütüğü kapatmaktaydı. Bunların üstleri de taş ve toprakla doldurulmuştu. Mezar 5'te insan defin odasının üzerinde kuzey-güney yönüne doğru uzatılmış gövdelerden oluşan üç kütük tabakası aşağı yukarı altmış iri kaya parçasından oluşan bir yatak üzerine yerleştirilmişti. Mezar çukurunun kuzeyindeki atların defin yerinin üzeri 2,8 ve 3,2 ton ağırlığındaki iki kaya parçası tabakasıyla kapatılmıştı. Bu kaya parçalarından oluşan tabakanın üzerinde ise her biri yaklaşık 30 kütükten oluşan birbirlerine zıt yönlerde yerleştirilmiş ayrıca beş tabaka ağaç kütüğü bulunuyordu. Sözü edilen kısmın yukarısında da birkaç boyutta taş parçalarını da içeren üç tona kadar ulaşan ağırlıkta bir toprak tepe bulunmaktaydı⁷⁵. Mezarın üstü bu tepe vadinin yamaçlarında bulunan kaya parçalarından elde edilmiştir. Taşlar bazen kırmızı sünger taşı bazen de içlerinde bulunan hematit, celit izleri taşıyan kum taşı ile ayrıca granit ve porfir türü taşlar ile kuartzitlerden oluşmaktaydı. Kurganı meydana getiren tepenin içerisine büyük kaya parçalarının arasındaki boşlukları doldurmak üzere az miktarda nehir çakıl taşları ile kum da yerleştirilmiştir.

Bütün kurganların defin odalarının çatıları istisnasız bir şekilde huş ağacı kabukları ile kapatılmıştır. Her kabuğun uzunluğu ve miktarı birbirinden farklıdır. Kurgan 1 ve 4'teki huş ağacı kabukları birbirine benzemekle birlikte ikinci kurganda 6 tabaka, 3. ve 5. kurganda ise dörder tabaka huş ağacı kabuğu bulunmaktadır. Bu kabuklarla çatının örtü şekli de birbirinden farklılıklar arz etmektedir.

Kazılan kurganlardan anlaşıldığına göre tepe kısmının altındaki defin odası bir kural olarak merkezde kalıyordu. Ancak mezar örtüldükten sonra zaman içinde aşağıdaki çukur merkezden bir miktar kayabiliyordu. Bu nedenle mezar 3 ve 4'te

⁷⁵Rudenko, *a.g.e.*, s. 36-38.

defin çukuru mezarın gerçek merkezinin kuzeybatısına kaymış vaziyettedir. Pazırık ve çevresindeki küçük kurganlarda, mezar kütüklerden yapılmış basit bir oda şeklindeydi ve bu mezarlarda ceset zemine sırtüstü ve başı doğuya döndürülmüş olarak yerleştirilmiş, kolları ve bacakları uzatılmış vaziyette olup; ancak bütün büyük kurganlarda ölü zemin üzerine değil özel olarak karaçam ağacı gövdesinden oyulmuş tabut içine konulmuştur. Cesetlerin mumyalanmış oldukları anlaşılmakla birlikte bu mumyalanmış cesetler sadece Pazırık 2 ve 5 numaralı kurganlarda sağlam olarak günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Mezarların üçte birini kaplayacak büyüklükte ve kuzey tarafında ayrılmış bir bölümde at definlerinin yapılması değişmeyen bir kural olarak karşımıza çıkmaktadır. Mezar 1, 4 ve 5'te atlar defin çukurunun aşağısına gömülmüşlerdir. Atlar, mezar 3'te çukurun kuzeyindeki üçte birlik bölümde ve defin odasının dış bölümünün çatısına konulmuştur, ancak çatının çökmesi ile at gövdeleri defin odasının içteki bölümünün çatısına kadar inmiştir. At gövdelerinin çeşitli mezarlarda çukur içinde kapladığı alan ile yerleştirilme şekilleri de at sayısına göre birbirinden farklılıklar göstermektedir.

Pazırık mezarlarından çıkarılan kalıntılar üzerinde yapılan incelemeler neticesinde bu kurganlara konulan çeşitli materyallerin ilkbahar, yaz ve en geç sonbahar dönemlerinde toplanmış olduğu tespit edilmiştir.⁷⁶ Dördüncü mezar hariç diğer mezarlarda, at gövdelerinde yeleler ve kılların kalabilmesi kış şartlarında mümkün olamayacağından diğer mevsimlere de işaret etmekteydi; ancak mezar 3'teki ağaç kabukları arasında bulunan beyaz sarı misk çiçekleri, bitkinin gelişim evresi göz önüne alındığında muhtemelen haziran sonu ve temmuz başında toplanmış olmalıdır. Çam ağacı gövdeleri ve ağaç kabukları da ilkbahar -yaz dönemini işaret etmektedir. Ayrıca mezar 1 ve 2 de bulunan atların köpek dişleri, onların yaklaşık üç buçuk yaşında olduklarını göstermektedir. Bütün bunlar böyle olmakla birlikte çoğu mezardaki toprağın, donma durumuna bakıldığında ölen kişilerin bu mezarlara gömülmelerinin uzun ve oldukça derine ulaştığı kış ve bahar aylarının başlangıcında olmuş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

⁷⁶Rudenko, *a.g.e.*, s. 40.

Pazırık Kurganları'nda bütün defin odalarının duvarları keçelerle kapatılmış olup bunların duvarlara rap edilmesi için bakır veya ağaç çiviler kullanılmıştır. Bu çiviler ayrıca elbiselerin ve başka çeşitli nesnelerin duvarlara asılması için de kullanılmıştır. Pazırık defin odalarında, erkeğin özel bir odada yattığı, karısının ona bitişik bir odada bulunduğu İskit gömme pratiklerinin aksine adamla kadının da aynı lahti paylaştıkları da görülmüştür. Bu durumda adam yukarıda kadın ise onu altında her ikisinin de başları doğuya döndürülmüş ve sırtüstü yerleştirilmiş vaziyette yatırılmaktaydılar. Gövdelerinin tabutun kenarlarına sıkışmasını engellemek amacıyla çoğunlukla keçe battaniye ile yaygılara sarılmıştır. Cesetlere çoğunlukla elbise giydirilmiş veya elbise üzerine konulmuş vaziyette gömülmüşlerdir

I. Pazırık Kurganı

Beş büyük kurganı içeren bir mezarlık içinde bulunan birinci Pazırık Kurganı 47-50 m çapında ve 2.2-2.5 m yüksekliğinde bir taş yığını altında bulunmaktaydı. Bu suni tepenin doğu tarafına doğru yerleştirilmiş dikili taşlardan oluşan bir de yol bulunmaktadır. Yığınının orta kısmının altında bir kenarı 7.2 m uzunluğunda kare şeklinde, alanı 53 m kare olan bir mezar çukuru yer almaktaydı. Çukurun dibindeki alan ağız kısmından daha dar idi. Arkeologlar çalışmalarını ilerlettikçe ağaç kütüklerinden oluşan koruma tabakalarına rastlamışlardır. Bu tabakanın altında ise, kurganın ortasındakine benzer iç içe geçmiş iki odaya ulaşılmıştır.

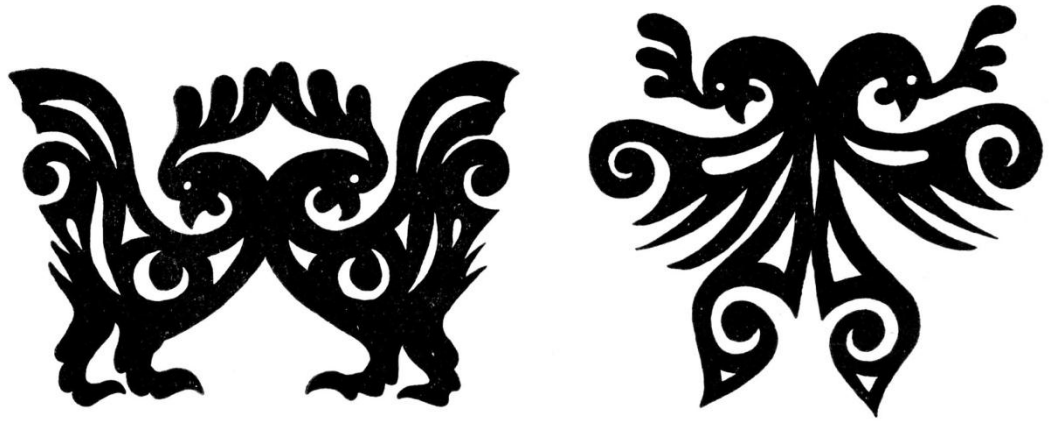
Üstteki kısımda, mezar çukurunun kasılmasında kullanıldığı düşünülen bir kürek parçası, çekiç ve keski vardı. Bunlar iş bittikten sonra mezara atılmıştır. Kurganda yapılan kazılar sırasında ortaya çıkan tahtadan yapılmış araba arkeologları şaşırtmıştır. Mezar çukuru huş ağacı kabuğu, karaçam ağacı kabuğu ve en son pençe çalısı bitkilerle katman oluşturarak doldurulmuştur. Altta yer alan tomruklardan inşa edilmiş ağaç oda, mezar çukurunun tümünü doldurmamakta ve mezar çukurunun daha geniş olan güney yarısında bulunmaktadır.

Mezar odasının zemini 10 cm kalınlıkta kırma taşlarla döşenmiş olup, üzerine ağaç oda yerleştirilmiştir. Oda duvarları, tabanı ve çatısı tomruklardan yapılmış olup, duvarları köşelerinden birbirine kenetlenmiştir. Böylece oda duvarları

dörtgen şeklini almıştır. Mezar oda duvarları çift katmanlardan inşa edilmiştir. Katmanlarda oluşan boşluk ise kırma taşlarla doldurulmuştur. Mezar oda çatısını desteklemek üzere üç adet direk dikilmiştir.

Defin odasının dış duvarları 4.45x6.15 m olup yüksekliği 2 m'ye ulaşmaktadır. Duvarlar 11 tane işlenmiş kütüklerden yapılmış, tavan 30 kütükten oluşmuştur. İçten defin odası ortalama 3.35x4.87 m olup, yüksekliği 1.4 m ulaşmaktadır. İç odanın tabanı ise yaklaşık 15 cm genişliğinde, 6 cm kalınlığındadır. Boyuna olan kuzey ve güney duvarları 9, çapraz duvarlar ise 10 işlenmiş kütükten oluşmaktaydı. Oda tavanı bu çapraz duvarların üzerine 30 kütük getirilerek yapılmıştır⁷⁷. Tabut kalın meles çam ağacından oyularak yapılmıştır. Birinci Pazırık Kurganında ahşap döşeme 3.7 m, 80 cm genişliği ve 65 cm yükseklikte idi. Dıştan tabut çok iyi işlenmiş pürüzsüz bir görüntüye sahiptir. Tabut tabanı düz olup, kenarlarının iki tarafında da delikler bulunmaktadır. Muhtemelen bu delikler tabutu taşımak ve mezarı çukuruna indirmek amacıyla yapılmıştır. Tabutun yan duvarları 3-4 cm, uç duvarları 25-30 cm kalınlıktadır. Tabutun tabanı ise 9-13 cm kalınlığında idi. Meles çam ağacından 3-4 cm kalınlığında tabut kapağı da yapıldığı tespit edilmiştir.

Resim 10: Tabutun Üzerinde Horoz ve Çift Başlı Horoz Şeklinde Deriden Kesilmiş Şekiller.

Kaynak: Rudenko, 1953.

⁷⁷Rudenko, *a.g.e.* s. 33-34.

Tabutun üzerinde horoz şeklinde deriden yapılan ekiler bulunmaktaydı. Bu tabut üzerindeki horoz çift başlı bir kuş şeklini andırıyordu (Resim 10). Tabut kalastan bir tabanın üzerindeydi, daha alttaki odanın zemini kırık taşlardan oluşan bir tabakayla kaplanmıştı. Ele geçen parçalardan anlaşıldığına göre duvarlarda keçeden yapılmış dokumalar asılmış, ölünün şahsi eşyaları, ayrıca tabak, çatal, bıçak gibi malzemeler, yiyecekler ve içecekler (üzerlerine konulduğu üst kısmı sökülebilir masalarla birlikte) burada yer almıştır. Silahlar arasında deri kaplamalı ahşap kalkan dikkat çekmektedir. Ayrıca yontulmuş ağaçtan yapılan ve üzerinde çeşitli hayvan süslemeleri bulunan eşyalar da bulunmuştur. Defin odasının duvarlarının üzerinde bakır ve ağaç çivilerle birbirine geçirilmiş keçe parçaları bulunmaktaydı. Duvarlar bir zamanlar, aplike olarak yapılmış, geyik, kaplan başlarını profilden gösteren çok renkli ince bir keçe bordürle dekore edilmiş ve siyah kalın bir keçe ile örtülmüştür⁷⁸ (Resim 11). Kazı sırasında arkeologlar tarafından atların bulunduğu defin yerinin mezarın kuzey kısmında yer aldığı fark edilmiştir. Mezarın kuzey bölümü buzla kaplanmış olup, arkeologların bu buzların altında bulunan at cesetlerine ulaşmaları için on beş günlük bir kazı yapmaları gerekmiştir. Arkeoloji tarihinde ilk defa bu kadar sağlam bir şekilde at cesetlerine ulaşılmış, hayvanın kas yapısı, midesinin durumu, koşum takımları, süslemeli kısımları ve kamçıların bozulmadığı görülmüştür.⁷⁹ Atlar alınlarına baltayla vurularak öldürülmüşler ve mezar çukurunun kuzeyine çeşitli pozisyonlarda sıkıştırılarak yerleştirilmişlerdir.

⁷⁸Rudenko, *a.g.e.*, s. 45-47.

⁷⁹M.P. Gryaznov, *Perviy Pazırıkskiy Kurgan- Raskopki Kurgana i Nahodki v Nem*, Leningrad, 1950, s. 24-25.

Resim 11: Defin Odasının Duvarında Bulunan Aslan Başlı Keçe Örtüsü.

Kaynak: Rudenko, 1953.

Resim 12: I.Pazırık Kurganı Geyik Başlı At Maskesi.

Kaynak: Rudenko, 1953.

Birinci Pazırık Kurganında yer alan on attan, sekizi sıra halinde, başları doğuya çevrilmiş, ayakları içe bükük şekilde bulunurlarken; diğer iki atın başları ise güneye döndürülmüş batı kısmında bulunmuşlardır.⁸⁰ İki atın başının yanında maskeler bulunmuştur. Bunlardan özellikle “geyik başı” şeklinde olan dikkat

⁸⁰Rudenko, *a.g.e.*, s.57.

çekmiştir (Resim 12). Arkeologlar bu atların günlük yaşamda kullanıldıklarını ve öteki dünyada sahiplerini takip ettiklerini düşünmektedirler.

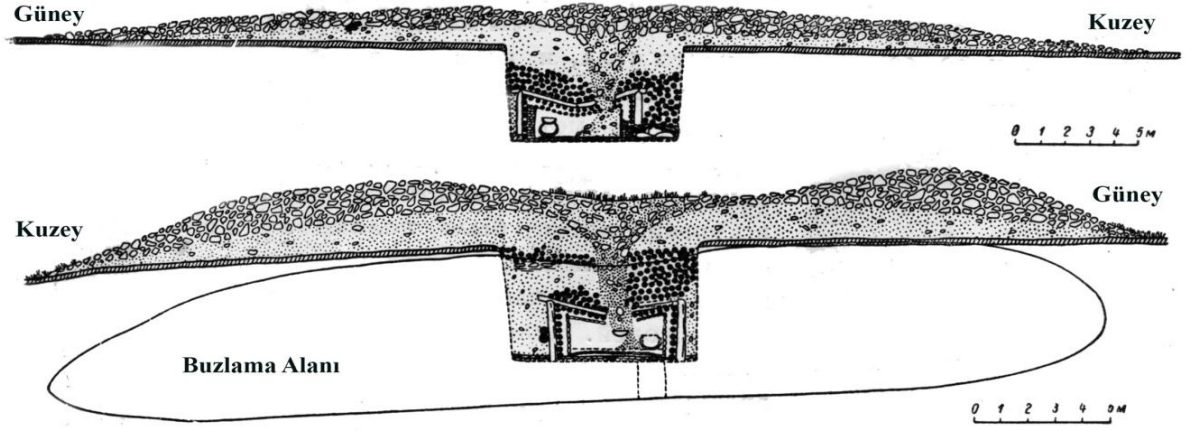
II. Pazırık Kurganı

Beş büyük kurganın yer aldığı bir mezarlık alanında bulunan ikinci Pazırık Kurganı 36 m çapında ve 4 m yüksekliğinde, üzeri bir tabaka taşla örtülmüş, tepe şeklinde bir toprak yığını biçimindedir. Yapı açısından ikinci Pazırık Kurganı birinci Pazırık Kurganı ile benzerlik taşımaktadır (Resim 13 ve 15). Altı tabakadan oluşan huş ağacı kabukları çatıyı kaplamaktadır. Defin odasının üzerinde dokuz kütük tabaka bulunmuştur. 35 cm çapında tomruklardan oluşturulmuş direklerin taşıdığı ahşap aksam bu kütük tabakalarını taşımaya yardımcı olmaktadır. Kuzey ve güneydeki ahşap kaplamalar kirişlerle bağlanmıştır. Odanın tavanındaki dış yüzey ile kirişlerin alt yüzeyi arasında 20.35 cm'lik bir aralık bulunuyordu. Bir önceki kurganda olduğu gibi toprağı kazma işlemi esnasında kullanılan kürek, tahta kama ve çekiçler bu mezara da konulmuştur.

Kurganın altında inşa edilen dikdörtgen mezar çukuru 4 metre derinliğinde, 7.1 x 7.8 metre genişliğindedir. Ağaç kütüklerden inşa edilmiş iç kısım ebatları 3.65 x 4.92 m ve 1.53 m yüksekliktedir. İçteki odanın çatısını oluşturan kaba tomruklar tavanın içeri bakan kısmında düzeltilerek işlenmiştir. İç odanın tabanı 5-6 cm kalınlıkta, 12 ile 24 cm arası genişlikte olan 17 adet keresteden oluşmaktadır. Bu kısmının çatısı toplam 20 kütük den oluşuyordu. Dış kısmının ebatları 4.15 x 5.7m ve 2.1 m yüksekliktedir. Ayrıca odanın duvarları 10 ağaç gövdesinden ve çatısı da 28 kütükten oluşmakta ve odanın üstünde huş ağacı kabuklarından oluşan bir tabaka ile onun üzerinde karaçam kabuklarından meydana gelen başka bir tabaka yer almakta olup onun yukarısında da pençe çalısının yaprakları bulunmaktadır⁸¹.

⁸¹S.İ Rudenko, "Vtoroy Pazırıkskiy Kurgan", *Rezultaty Raboty Ekspeditsii Instituta İstorii Materialinoy Kultury Akademii Nauk SSSR v 1947 g.* L.izd.Gos. Ermitaja, 1948, s. 8.

Resim 13: Üstte I. Pazırık, Altta II. Pazırık Kurganı.

Kaynak: Rudenko, 1953.

Defin odasının tabanı ve iç duvarları kalın siyah keçeyle kaplanmıştır. Keçe parçası duvara tahta kancalar ve madeni çivilerle tutturulmuştur (Resim 14). Yukarı kesimde ayrıca canlı renkte, lotus süslemeli bir keçe parçası da bulunmuştur. Defin odasının zemini 10 cm kalınlığında bir taş tabak ile bunun üzerindeki 5 cm kalınlığındaki ince bir toprak tabakasıyla kaplanmıştır.

Defin odası hırsızların açtıkları delik nedeniyle çamurlu suyla dolduğundan bu çamurlu su çoğu zaman donmuş ve hırsızlar tarafından fark edilmediği için içindeki eşyalar günümüze kadar gelebilmiştir.

Resim 14: A-II. Pazırık Kurganı'nda Fin Odasının Duvarına Monte Edilmiş Keçe Parçası, B-Maden Çivi.

A

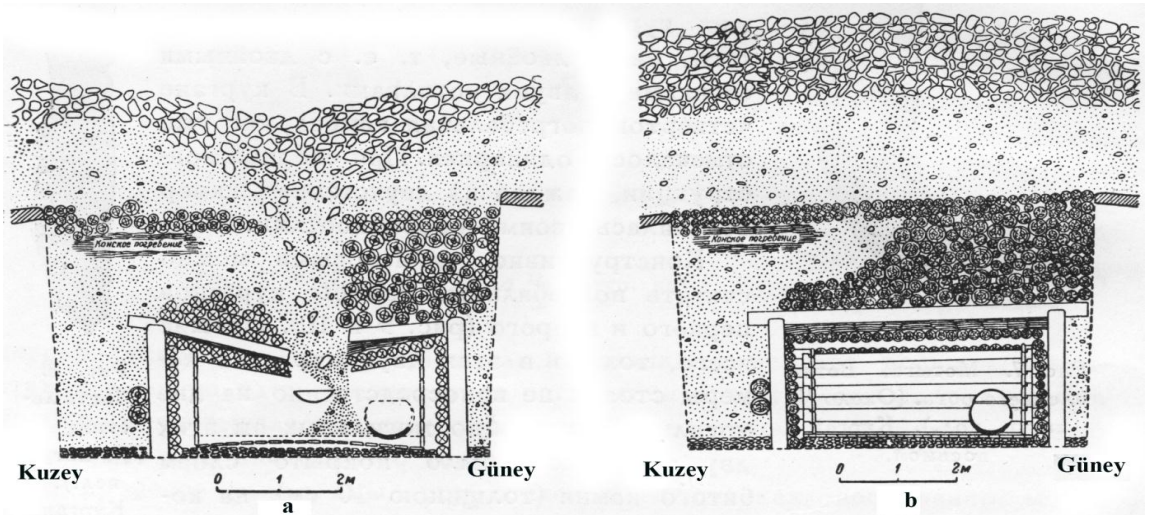

B

Kaynak: Rudenko, 1953.

Resim 15: II. Pazırık Kurganın Mezar Çukuru ve Defin Odası. a-Kazı Sırasında B-Restorasyon Yapıldığında.

Kaynak: Rudenko, 1953.

Gömmü odasında soyguncular tarafından cesetleri çıkarılıp bir tarafa atılmış, mumyalanmış kadın ve erkek gövdeleri bulunmuştur. Soyguncular iki cesetteki bütün kıyafetleri çıkartmışlar, başlarını gövdelerinden ayırmışlar, kadının el ve ayak bileklerindeki değerli süs eşyalarını alabilmek için kesmişlerdir⁸². 4.2m x 87-95 cm x 72 cm ebatlarında olan güney duvarı boyunca üzeri siyah keçe ve yaygılarla örtülmüş ağaç lahitte yer alan ölümlerden, erkek olan 50-60 yaşları arasındadır. Erkeğin gövdesinde özenle işlenmiş dövmeler bütün arkeologların ve bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Dövmelerin iğne ile delindiği ve kasların içine nüfus eden pigmentlerle, şahıs ölmeden önce yapıldığı düşünülmektedir. Sağ, sol omuz ve kollar üzerindeki bu tasvirler hayvan üslubuna uygun olarak çizilmiştir. Daha sonraları Polosmark'ın Ukok'ta kazdığı kadın asilzadenin gövdesinde de bu hayvan resimli dövmelerin çok benzeri başka örnekler bulunmuştur. Dövmelerde, adamın kalbi üzerinde kuyruğu kuş başlı bir arslan-grifon bulunmaktadır. Sağ kol üzerinde ise sırasıyla; arka kısmı bir atı anımsatan hayvan, kanatlı hayvan, dağ keçesi, geyik, yırtıcı hayvan ve son olarak sarılmış yeleliyle bir geyik yer almaktadır. Sol kol üzerinde ise iki geyik resmi ile bir dağ keçisi işlenmiştir. Sağ bacağının ön tarafında, bir balık, yeleli bir kuş başı ile spiral bir şekilde yukarıya doğru kıvrılan kuyruğuyla bir avcı hayvan resmedilmiştir. Bacağın içe dönük kısmın yüzeyinde alanı tümüyle kaplayan koşar vaziyette bulunan bir dağ keçisi figürü bulunmaktadır (Resim 17).

Erkeğin mezara konulmadan önce tıraş edildiğini vücutta bulunan ufak kıllar göstermektedir.⁸³ İlginç olan durum ise, adamın çenesinde sıkı bir şekilde kalın siyah renkli bir yapay sakal bulunmasıdır. Araştırmacılar incelemeler sonucu yapay sakalın gerçek insan saçlarından yapılmış olup daha sonra siyah renge boyatıldığı görüşne varmışlardır. Aynı lahitin içinde yer alan kadın cesedi, orta boylu, iri yapılı, geniş omuzlu 40 yaşlarında idi. El bileği ince ve zarif, el ve ayak parmakları ise ince ve uzundu. Ten renginin beyaz ve pürüzsüz olduğu düşünülmektedir. Kadının beynini çıkarmak için açılan yerdeki saçların kazıldığı anlaşılmaktadır. Beyin çıkarılmış ve ortaya çıkan boşluk bitki ile doldurarak deri iplikle dikilerek kapatılmıştır. Kadının bağırsakları ise karnında açılan uzun bir

⁸²Rudenko, *a.g.e.*, s. 52-53.

⁸³Rudenko, *a.g.e.*, s. 53-54.

yarıktan çıkarılmış ve benzer şekilde meydana gelen boşluk, bitki ile doldurulduktan sonra açılmış olan deri tekrar dikilerek kapatılmıştır. Yumuşak, siyah ve dalgalı olan saçının bir örgüsü cesedin yakınında ona ait bir kutunun içinde bulunmuştur.

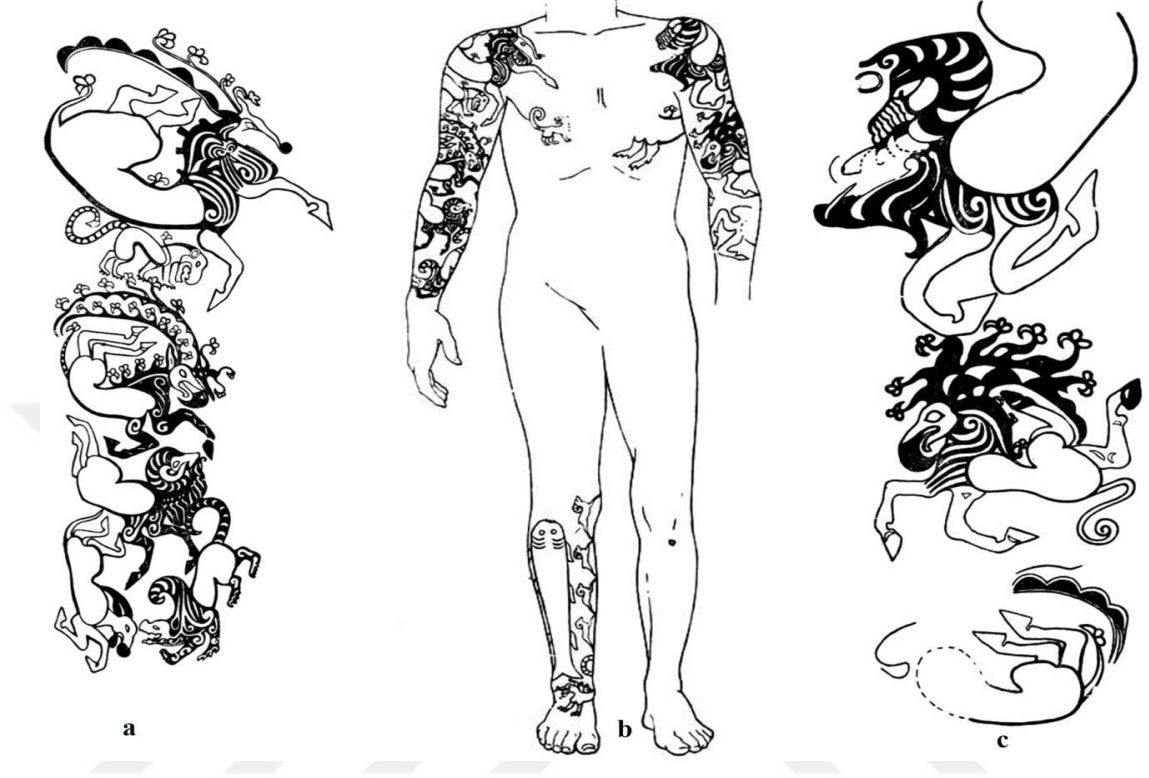
Defin odasında bulunan tabutun kapağı çam ağacı gövdesinin etrafı çok dikkatli bir şekilde düzeltilerek yapılmıştır. Tabutun üzerinde deriden yapılmış koşan geyik figürleri vardı. Erkek cesedi tabutun altın yerleştirilmiş ince bir keçenin üzerine yatırılmıştır. Erkeğin elbiseleri oldukça tahrip olmuştu. Bununla birlikte sincap kürkünün çok kaliteli olduğu anlaşılmaktadır. Defin odasının doğu duvarının dibinde yiyecek kapları müzik aletleri bulunurken bu duvarın karşısında aksesuarla birlikte buhurdanlar da bulunmuştur (Resim 16). Atların gömüldüğü küçük oda cesetlerin defnedildiği odaya göre daha yüksekte yapılmıştır. Atların bulunduğu yerin yüksekliği diğer kurganlardan daha fazladır. Bu nedenle yaz aylarında oda içindeki buzlar kısmen eridiğinden bozulmalar meydana gelmiştir.

Resim16: Pazırık Kurganı'nda Ahşap Müzik Aleti.

Kaynak: Rudenko, 1953.

Resim 17: II. Pazırık Kurganı. a-Sağ Kol Dövmeleri, b-Dövmeli Erkek Cesedi, c-Sol Kol Dövmeleri.

Kaynak: Rudenko, 1953.

III. Pazırık Kurganı

1948 yılında kazılan üçüncü kurganın yapımında büyük taş blokların kullanıldığı anlaşılmıştır. Mezar kısmı, üzerindeki ağaç kütüklerden başka, alternatif olarak yerleştirilen taşlar ve kaya parçalarıyla da korunmuştur. Bu taş tabakaları arasında tahta kürek, tahta kamalar, ahşap yedi tekerlek ve bir arabanın kalıntıları bulunmuştur.

Bunlardan başka duvarların içeriden çökmesini önleyen ahşap panellerin izlerine rastlanmıştır. Daha alt kısımda, kuzey tarafta üç dikey ayak ile güneyde üç dik ayak bulunmuştur. Bunlar birbirlerine çapraz hatıllarla⁸⁴ bağlanmıştır ki bu sayede ayakları üstteki yapıyı taşımıştır.

⁸⁴ Hatıl yapılarında, yapının yatay yüklere dayanıklılığını arttırmak ve yükleri yaymak için duvarlarda pılan yatay bağlantıdır. Hatıllar ahşap veya günümüzde betonarme olabilir. Toprak evlerin tavanında kullanılır.

Bu çapraz hatılların altında, dış odanın çalılardan oluşan ilk tabakası bulunmaktadır. Bundan sonra eş seviyede ve kalınlıkta karaçam ve kayın ağacı tomrukları yer alır. Aralarındaki boşluklar, Altay bölgesine özgü bir çeşit yosunla doldurulmuştur. Çatıda ayrıca dört tabaka, huş ağacı ile çam ağacı kabuğu tabakası bulunmaktadır. Ağaç kabukları geniş şeritler halinde olmadıkları için onların ilkbahar ve yaz aylarında ağaçlardan soyuldukları anlaşılmaktadır. Ağaç kabuğu şeritleri düzgün olmamakla birlikte, ağaç iç kabuğundan yapılmış teller birbirine bağlanmıştır. Bir tabaka halinde bulunan şeritlerin genişliği 0.42-0.7 m arasında değişmekte olup uzunlukları da 2.23-2.27m arasındadır. İlk tabakada ağaç kabuğunun dış yüzü aşağıya doğrudur, daha içteki ikinci ve üçüncüsü de bu şekildedir. Dördüncü tabakada ise iç yüz aşağı doğru yerleştirilmiştir. Ağaç kabukları üzerinde yakın yerlerde yetiştiği düşünülen beş tür yosundan oluşan bir tabaka bulunmaktaydı. Mezar I ve II'de olduğu gibi huş ağacı kabukları üzerinde karaçam kabuklarından meydana gelen ve dış yüzleri aşağı doğru yerleştirilmiş vaziyette bir tabaka daha bulunmaktaydı. Bütün bu ağaç kabuğu tabakalarının üstü ise pençe çay çalısı yapraklarından meydana gelen kalın bir tabaka ile örtülmüştü. Bu tabakanın kalınlığı 10 cm idi.

Çapraz hatılların bulunduğu yer ile odanın bir bölümünde toplam on dört at iskeleti bulunmuştur. Bu atlar tıpkı ilk iki kurganda olduğu gibi karışık bir vaziyette yerleştirilmişlerdir. Buz içinde donarak kalmış malzemelerin dışındaki eşyaların birçoğu çürümüştür. Arkeolojik kazılar sırasında en iyi ve zengin koşum takımları bulunan atların definin doğu tarafında olduğu görülmektedir. Buradan soyguncuların açtığı tünel vasıtasıyla daha aşağıya devam edilince iç içe yer alan iki odaya rastlanmıştır. İki oda arasında bulunan iç ve dış duvarlar arasındaki boşluklar ise taş ile doldurulmuştur.

İç odanın ölçüleri 2.08 x 3.45 m genişliğinde ve 1.08 m yüksekliğindedir. Dış oda ise 3.45 x 4.42 m genişliğinde ve 1.68 m yüksekliğindedir. İç odanın tabanı 5 cm kalınlıkta, 14 kalastan, duvar 7 ve tavan 15 kütükten oluşmuştur. Dış oda ise 10 duvar ve 18 tavan kütüğünden ibaretti. İç odada yaklaşık 80 cm genişliğinde, 65 cm yüksekliğinde ve 3.25 m uzunluğunda ağaç kütüğünden oyulmuş dar bir tabut bulunmuştur. Tabutun içi boştu, çünkü daha önce ceset soyguncular tarafından

çıkarılmış ve yere bırakılmıştı. Cesedin kafatasındaki delikten mumyalanmış olduğu anlaşılmaktadır⁸⁵. Mezardan ortaya çıkan bulgular diğer kurganlarla benzerlik taşımaktadır.

IV. Pazırık Kurganı

II. ve III. Kurganlar ile aynı yılda açılan bu kurgan 24 x 1.4 m ebadında olup diğerlerine nazaran oldukça küçüktür. Kurgandan doğu yönüne doğru dikili⁸⁶ taş sıraları uzanmaktadır. Üç numaralı kurganın güneyinde yer alan bu kurganın üst tabakaları arkeologlar tarafından kaldırıldığında dört yöne (güney-kuzey-doğu-batı) göre yönlendirilmiş, tam kare olmayan 5.3 x 5.6 m ebadında ve kurganın kuzey batısına doğru kaymış bir çukurla karşılaşmıştır. Kurgan çukuru 30 m² bir alanı kaplamaktaydı.

Kazılar sırasında kurgan çukurunun taş bloklarla doldurulduğu tespit edilmiştir. Bu mezar inşasıyla ilgilidir ayrıca mezara bırakılan tahta kamalar bulunmuştur. Arkeologlar taş dolgu temizlendiğinde ağaç kirişlerden oluşan bir tabakaya ve daha altta ise ahşaptan yapılmış tek bir odaya rastlamışlardır. Çukurun kuzeyinde bulunan odanın yanında at gömüsü de karşılaşmıştır. Defin odası ile at gömüsünün bulunduğu yer arasında kütüğe oyulmuş basamaklardan oluşan bir merdiven keşfedilmiştir. Mezarın kuzey kısım hariç, mezar ile çukurun duvarları arasındaki boşluk taşlarla doldurulmuştur.⁸⁷ Oda tavanı diğer mezarlardaki gibi ağaç kabuklarıyla doldurulmuştur.

İç odanın ebatları 2.14 x 3.75 m genişliğinde, 1.2 m yüksekliğinde olup, tabanı 11 kalastan, duvarları 7 kütükten, çatısı ise 16 kütükten meydana gelmektedir. Defin odası ile mezar çukuru arasındaki boşluk yanlardan boş bırakılmış, kuzey tarafı ise ufalanmış taşlarla doldurulmuştur. İçindeki buz eritildikten sonra, dar cephelerinde halkaları bulunan karaçam kütüğünden oyulma 3 ve 2.5m uzunluğunda, 70 ve 60 cm genişliğinde, 40 ve 36 cm yüksekliğinde iki tabut bulunmuştur. Buradaki büyük tabutta başı doğuya bakan ve sol tarafına yatırılmış bir adamın

⁸⁵Rudenko, *Kultura Naseleniya*, s. 57.

⁸⁶Rudenko'nun kullandığı “dikili taş” kavramının balbal olma ihtimali yüksektir.

⁸⁷Rudenko, *a.g.e.*, s. 35-36.

iskeleti, diğer tabutta ise başı doğuya bakan ve sol tarafına yatırılmış 15 yaşındaki bir kızın iskeleti bulunuyordu. Kafataslarının öldükten sonra açıldığı tespit edilmiştir.

Defin odasının masa ayakları ve üst parçaları, ağaçtan yapılmış yastık, boynuzundan yapılmış bir kuş başı yer alır. Mezarın dışında araştırmacılar tarafından merdiven olarak kullanıldığı düşünülen basamaklı bir sandık bulunmuştur.

Kütükten giriş tabakaları kaldırıldığında bunların arasında kalan 14 atın iskeleti ele geçmiştir. Bunlar defin odasının kuzeyinde olup, çukurun dibine gömülmüşlerdir. At cesetlerinden dokuzu çapraz yatırılmış olup altısının başı kuzeydoğuya döndürülmüş, üçünün ki ise güneydoğuya bakmaktadır. Bunların üstüne yine çapraz olarak yerleştirilen atların başı ise batıya bakmaktadır. Atların bu şekilde yerleştirilmesinin sebebi gömü yerinin dar olmasındandır. Atların gömüldüğü bölümde koşum takımı ile altın kaplı deri parçaları, kamçılar, ahşap ve bronzdan yapılmış at koşum takımı parçaları ile hayvan üslûbunda işlenmiş parçalar ortaya çıkarılmıştır⁸⁸.

V. Pazırık Kurganı:

Kurganın üzerinde üç ton ağırlığında kaya ve taş parçaları olmasına rağmen maalesef bu kurgan da soyulmaktan kurtulamamıştır. Kurgan diğer dört kurgandan güney, güneydoğu yönünde 460 m uzaklıkta bulunmaktadır. Beşinci Pazırık Kurganı 42 m çapında, 3.75 m yüksekliğindedir ve Bolşoy Ulagan Nehrinin yamacında bulunmaktadır. Diğer dört kurgana nazaran bu kurganın doğu tarafında dikili taş tespit edilememiştir. Ancak araştırma ekibi kurganın diğer tarafından kurgan kenarından 2.5-3 m uzaklıkta 5-7 m uzunluğunda bir dikili taş bulunmuştur⁸⁹.

Mezar çukuru 6.65 x 8.25 m çapında ve aşağı doğru (5.85 x 8.0 m) daralmaktadır. Derinliği 4 metredir. Defin odası çift duvarlardan ve çift tavandan oluşmaktadır. Defin bölümünde iç oda 1.4 m yüksekliğinde, 2.30 x 5.20 m ebadındadır. Dış oda 3.4 x 6.4 m ölçüsünde ve 1.9 m yüksekliğindedir. İç odanın tabanı 6 cm kalınlığındaki 13 kalastan oluşmaktadır. Duvarlarında 8, çatısında da 13 tomruk, dış odanın duvarında 10 ve çatısında ise 18 tomruk bulunmaktaydı. İç ve dış

⁸⁸Rudenko, *a.g.e.*, s. 42, 54, 56, 57.

⁸⁹S.İ.Rudenko, “Pyatyy Pazırıkskiy Kurgan”, *KSİİMK.Vıp.XXXVII*. Moskva-Leningrad., 1951, s.106,107.

odalarının duvar arasında bulunan boşluk ikinci Pazırık Kurganında olduğu gibi doldurulmamış ancak buraya birkaç nesne konulmuştur. Dış ağaç oda ile mezar çukuru arasında bulunan boşluk batı ve doğu tarafından tamamen, güneyden ise kısmen kırık taşlarla doldurulmuştur. Dış odanın çatısında iki tabaka halinde huş ağacı kabukları vardı. Ağaç kabukları, kabuk iç kısmından elde edilen tellerle şeritler halinde ve dış yüzeyi kenarlarından dikilerek birleştirilmiştir. Böylece kabuklardan oluşturulmuş yüzey, odanın çatısından daha geniş (5.2 x 8.2 m) olup; kabuk tabakaları bölgesi, dış odanın serbest kalan altı kütüğüne kenarlarından asılmak suretiyle bağlanmıştır. Diğer kurganlarda olduğu gibi burada da çatıyı destekleyen 2.6 m yüksekliğinde ve 50 cm çapında ahşap direkler bulunmaktaydı⁹⁰.

Defin odasının duvarları keçe halıyla kaplanmıştır. İçinde ağaç gövdesi oyulmuş 5 m uzunluğunda, 70 cm genişliğinde ve 50 cm yüksekliğinde bir tabut bulunmuştur. Tabutun içinde üst üste konulmuş biri erkek diğeri kadın iyi korunmuş iki ceset ortaya çıkarılmıştır. Erkek sırt üstü ve başı doğuya dönük yatırılırken kadın onun üstünde aynı pozisyonda yatırılmıştır. Erkek hafif dalgalı, koyu saçlı iken kadın kumral saçlı idi⁹¹. Erkeğin başının arkası dışında bütün saçları kazınırken, kadının da aynı şekilde saçları kazınmış sadece tepesinde örgü bırakılmıştır. Cesetlerde mumyalandıklarına dair izlere rastlanmıştır. Tahnit edilmiş cesetlerin beyinleri boşaltılmış, karın kısımları yarılmış ve bütün iç uzuvları çıkarılmıştır. Yine özel kesiklerle de göğüs, sırt, kol ve bacaklardaki adaleler çıkarılıp boşluklar kokulu otlar, ağaç kökleri ve yeşilliklerle doldurulup at kılı ile dikilmiştir.

Mezarda insan cesetlerinin dışında bir de odanın çeşitli kısımlarında at cesetleri ile koşum takımları birlikte bulunmuştur. Definin kuzey tarafında koşum takımı, iki halı, at arabası ve dokuz iyi korunmuş at cesedi bulunmuştur. Doğu kısmında üst üste üç, batı kısımda iki yan yana ve biraz kenarda bir at cesedi daha tespit edilmiştir.

Pazırık vadisinde beş büyük kurganın dışında ayrıca Rudenko başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafından üç küçük kurgan daha keşfedilmiştir. 14-15 m çapında ve 0.7 m yüksekliğe sahip olan altı numaralı kurgan, beşinci Pazırık

⁹⁰ Rudenko, *Kultura Nasileniya*, s. 34,35; *Pyatyy Pazırıkskiy Kurgan*, s. 107,108.

⁹¹ Rudenko, *Pyatyy Pazırıkskiy Kurgan*, s. 108,109.

Kurganının batı-kuzey batısından 60 m uzaklıkta bulunmaktadır. Mezar çukuru 3.4 x 3.4 m ebatlarında olup, çukurun 2.2 m derinliğinin güney kısmında 2.2 x3.2 m ölçülerinde bir ağaç defin odası bulunmuştur. Define bulunan iskelet kemiklerinin yetişkin bir kadın ve kız çocuğuna ait olduğu düşünülmektedir. Mezarın kuzey duvarının arkasında, biri duvarın dibine başı doğuya doğru yatırılmış, diğer ikisi sağ yanları üzerine birinin yüzü doğuya çevrilerek yerleştirilmiş, üç at cesedi bulunmuştur⁹².

Beşinci mezarın kuzeyinden 5m uzaklıkta olan VII. Pazırık Kurganı, etrafını alçak bir banketin kuşattığı küçük kurganlardan biriydi. Mezar çukuru 2x2 m boyutlarında ve 1.9 m derinliğindedir. Mezarın içi 0.5 m derinliğine kadar göl kumu ile doldurulmuştur. Mezar çukurunun güney tarafında küçük bir ağaç defin odası bulunmaktadır. Odanın içinde bir çocuğa ait olduğu düşünülen iskelet bulunmuştur.

Üçüncü kurganın kuzey-kuzey doğusunda 106 m uzaklıkta, 14 m çapında ve 0.65 m yüksekliğinde sekiz numaralı küçük kurgan bulunmaktadır. 8m boyunda ve 0.45 m derinliğinde bir çökeltinin bulunduğu kompleksin kurgan kısmında, esas gömü dışında atıyla beraber gömülmüş ikinci bir definin söz konusu olduğu anlaşılmıştır. Asıl mezar çukuru yüzeyden 1.25 m aşağıda, düzgün olmayan bir dörtgen şeklinde olup, yüzeyden 2.65 m aşağıda, başı doğuya yönlendirilmiş, kolları iki yana uzatılmış ve sırtı üzerine yerleştirilmiş bir kadın cesedi, üç ağaç kütüğünden oluşturulmuş ve kısmen çürümüş bir defin odacığının içine konulmuştur⁹³.

Mezar hırsızları ata ait kemiklerin çoğunu dışarı fırlatmışlardır. Mezar çukurunun kuzey bölümünde ise, bitişik kısımda bir kadın iskeletinin sağ kol ve göğüs kemiklerine rastlanmıştır.

1.2.2. Uzuntal Vadisi Koş-Ağaç Kurganları

Leningrad Devlet Üniversitesi Altay Paleoetnografi Enstitüsü ekibi, Gorno-Altay Pedagojik Enstitüsü ekibi, Bilim Araştırma Enstitüsü ve müze ekibi ile Saylyugemsk bozkırındaki Koş-Ağaç ilçesinde Altay bölgesi arkeolojik kazılarına devam ederlerken, Uzuntal Vadisinin kuzey-güney yönünde 7 adet kurganı gün

⁹²Rudenko, *Kultura Nasileniya* , s.39.

⁹³Rudenko, *a.g.e.*, s.41,42.

ışığına çıkartmışlardır (Harita 2). Doğu taraflarında dikili taşlar bulunan her bir kurganın çapı 8-12 m arasında ve 0.4-1.2 m yüksekliğindedir. İnsan, at ve koyun kemiklerinin rastlandığı mezarlarda mezar çukurunun derinliği 1.8-2.5 m arasında değişmekte olup, batı duvarına ulaşan gizli koridorlar tespit edilmiştir. Atlar insan cesetlerinden daha yukarı seviyede, ayakları bükülü vaziyette mezar çukurunun doğu kısmına gömülmüşlerdir. Koşum takımlarıyla gömülmüş atların, koşum takım plaklarının bazıları grifon başlarıyla süslenmiştir. Atların bulunduğu kısmın daha aşağısında yer alan insan iskeletleri ise ağaç ve taşlarla örtülü bir defin çukurunda bulunmuştur. İnsan cesetlerinin başları güney-doğu yönüne bakacak şekilde ve sağ tarafına yaslanacak biçimde, bükülmüş vaziyette yerleştirilmişlerdir. Mezar odalarında erkek ve kadın iskeletinden başka her birinde bıçak yaraları bulunan çocuk iskeletlerine de rastlanmıştır⁹⁴.

İnsan cesetlerinin baş kısmında kilden imal edilmiş kaplar ve koyun kemikleri, bel kısmında, kılıç, balta ve bıçaklar yer almaktadır. Ayrıca ayna, deri ve yünden yapılmış giysi, kemik ve tunçtan imal edilmiş eşyalar ile altından yapılmış eşyalar bulunmuştur.

1.2.3. Aragol Kurganları

Pazırıktan 5 km uzaklıkta sel sularıyla oluşmuş terasların yukarısında bulunmaktadır. Burada yer alan üç kurganlı mezardan kazılan birincisinin 8 m çapında ve 0.6 m yüksekliğinde olduğu anlaşılmıştır. Ağaç mezar odası 0.9x2 m abadında, 0.4 m yüksekliğinde ve mezar çukuru 3 m derinliktedir. Tabanı ve çatısı ağaç kereste ile yapılmış mezar odasının içinde bir adet insan iskeleti yer almaktadır. Defin odanın kuzey tarafında ve arkasında bulunan iki at iskeletinin başları doğuya döndürülmüş olarak yerleştirilmiştir.

Üzeri taş ve toprakla doldurulduğu için, soyulmamış olan bu mezarın dışında aynı yerde kazılan ikinci mezarın 12 m çapında diğerinden daha büyük olduğu anlaşılmaktadır. 0.5 m yüksekliğinde bir çöküntü bulunmaktadır. Doğu batı doğrultusunda uzanan, keresteden yapılmış döşemeli iki kütük yüksekliğindeki defin

⁹⁴G.D. Savinov, "Kurganı Pozdneskifskogo Vremeni v Doline Uzuntal", *Arheologičeskie Otkritiya* 1973, Moskva, 1974, s. 220-222.

odası 1.6x2.5 m ebadında ve 0.35 m yüksekliğindedir. Burada arkeologlar tarafından dağınık halde iki kişiye ait olduğu düşünülen insan iskeleti ile mezar çukurunun kuzey bölümünde başları doğuya doğru çevrilmiş iki at iskeletine rastlanmıştır⁹⁵.

1.2.4. Başadar Kurganı

Başadar kurganı Altay Cumhuriyeti, Onguday ilçesi, Kulada köyünün kuzey-kuzey batı yönünde 1,5 km uzaklıkta Ursula Nehri kıyılarında bulunmaktadır. Rudenko 1950’de Başadar vadisinde 57 adet çapları 87 ile 58 m arasında ve 2,7 m yüksekliğine ulaşan kurganlar tespit etmiştir.⁹⁶ Ancak Rudenko tarafından sadece iki büyük kurgan üzerinde arkeolojik çalışmalar gerçekleştirilmiştir (Harita 2).

Bir numaralı kurgan 40 m çapında ve 2 m yüksekliğindedir. Kurganın doğusunda balbal dizisi bulunmaktadır. Mezar çukuru kurganın batı kısmında olup, 4,2x4,8 m ebadındadır. Ancak bu ölçüler 4,2 m çukur derinliğine indikçe 2,9x3,8 m kadar azalmaktadır. Mezarın 3,2 m derinlikte donduğuna dair izlere rastlanmıştır. Çukurun güney kısmında 1,4x3,3 m duvarları 4 kütükten, tavanı ise 2 tomruktan oluşan bir ağaç oda bulunmaktadır. Mezarın kuzey bölümünde 7, kuzeydoğusunda ise 3 at iskeleti tespit edilmiştir. Odanın kuzey duvarında ağaç tabut bulunmaktadır. Tabutta sırt üstü, başı doğuya dönük 23 yaşları civarında, iri yapılı, yaklaşık 1.75 boyunda genç bir erkek cesedi bulunmuştur⁹⁷. Defin odasında seramik kap, ipek kumaş parçaları, ufak altın süs eşya, kılıç ve kılıç kılıfı bulunmuştur⁹⁸.

İki numaralı kurgan 58 metre çapında ve 2,7 metre yüksekliğindedir. Mezar çukuru 5,2x6,3 m ölçülerinde olup, 6,15 m derinliğindedir. Defin odası diğer Hun mezarlarında olduğu gibi burada da ağaç kütüklerden yapılmıştır. Mezarın kuzey bölümünde çam dalları ve pençe çalısıyla örtülmüş 14 at iskeleti bulunmuştur. Defin odasında ise iki ağaç tabut keşfedilmiş olup, birinde başı doğuya bakan 60-65 yaşlarında, 1.70 boyunda, güçlü ve kaslı yapıya sahip erkek, diğerinde ise 40 yaşlarında, 1.61 boyunda kadın cesedi bulunmaktaydı. Kadın naaşın yattığı

⁹⁵M. P.Gryaznov, *Perviy Pazırıkskiy Kurgan*, Leningrad, 1950, s. 43,44.

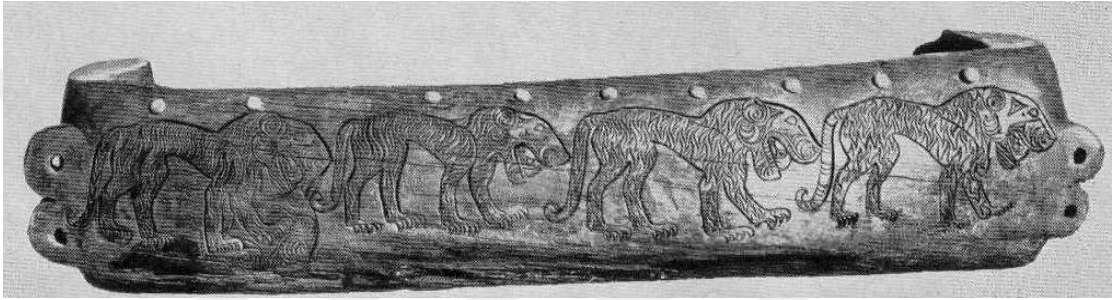
⁹⁶S.İ.Rudenko, “Başadarskiye Kurganı”, *KSIIMK*, 1952, s. 30-39.

⁹⁷S.İ.Rudenko, *Kultura Nasileniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya*, Moskva-Leningrad, 1960, s. 337,338.

⁹⁸Rudenko, *Kultura Nasileniya*, s. 360.

tabutunun kapağı üzerinde spiral turuncu renkli desenlerden ibaret sade bir süsleme bulunurken, erkek naaşın yattığı tabutun kapağında, oymak suretiyle yapılmış, soldan sağa doğru ilerleyen dört kaplan, iki vahşi domuz, iki boynuzsuz geyik ve üç tane dağ keçisi tasviri vardı. Yine tabutun güney kısmında da dört kaplan tasviri bulunmaktaydı (Resim 18)⁹⁹.

Resim 18: Başadar-2 Oymalı Resimli Tabut.

Kaynak: Rudenko, 1952.

Başadar mezarı 2 defa hırsızlar tarafından soyguna uğramasına rağmen yine de defin odasında iki erkek ayakkabısı, kılıç defî kılıfı, turkuaz taşından ve beyaz mermer taşından yapılmış iri boncuklar, cam ve turkuaz taşlı ufak boncuk, altın plaklar bulunmuştur. At koşum kayışları bitki formunda altınla kaplı tunç askı-süslere sahipti. Eyerlerin, kartalları gösteren ağaç plakaları vardı (Resim 19).

Resim 19: İkinci Başadar Mezarı-Kartalları Gösteren Ağaç Plakaları.

Kaynak: Rudenko, 1960.

⁹⁹Rudenko, *a.g.e.*, s. 361.

1.2.5. Balıktıyul Mezarlığı

Balıktıyul Mezarlığı, Pazırık kurganlarının güney-batısından iki kilometre uzaklıkta, Büyük Ulagan (Yan Ulagan) Nehrinin sağ kıyısında, Balıktıyul Nehri'nin birleştiği yerde bulunmaktadır. 1967'de Güney Altay Arkeolojik Heyeti, Rudenko başkanlığında bu bölgede yaptığı kazılar sırasında Büyük Ulagan Nehri'nin kıyısında iki mezar gün ışığına çıkarılmıştır. Arkeologlar tarafından Balıktıyul Mezarları'nda üç ayrı tip mezar çeşidi tespit edilmiştir.

Birinci grup mezarlar, taşların bir çember oluşturacak şekilde yerleştirildiği bir alandır. Alanın batı kısmında altında mezar yer alan 50 kadar taş yığını bulunmaktadır. Her kurgan bir dizi içinde yer almakta olup her bir dizide 4-6 veya 16 taş yığınının oluştuğu tepeler vardır. Bu şekilde 8 veya 9 mezar bulunmaktadır. Kurganların yüksekliği 8-12 metreyi aşmakta, çapları ise 18-22 m arasındadır. Kurganlar Pazırık grubu ile benzerlik göstermek de olup Hun döneminin ilk yıllarına ait oldukları veya biraz daha önceki yıllara tarihlendirilecekleri düşünülmektedir¹⁰⁰.

İkinci tip mezar grubu dörtgen veya oval şeklinde olup, balbalları içermektedir. Bu mezarların Hun dönemi sonrası ile büyük ihtimalle Kök-Türklerle ait olduğu düşünülmektedir.

Üçüncü tip mezarlar ise Hun Türklerine aittir¹⁰¹. Bunlar küçük mezarlardır 6-7 m çapındadırlar. Üçüncü gruba dâhil 225 Numaralı kurgan (Resim 20) 0.3 m yüksekliğinde ve 5 m çapında taş yığınının ibaret bir tepeye sahip bulunmaktadır. Derinliği 3,9 m ve 2,5x1,4 ebadında olan bu mezar doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Mezar çukurunda bulunan ağaç tabutu 1,9 m uzunluğunda ve 0,6 m genişliğindedir. Tabutun duvar kalınlığı 6 cm'ye kadar çıkmaktadır. Baş ve ayakucundaki tahta kısmı ise 15-18 cm kalınlığındadır. Tabutun kapağı bulunamamıştır. Tabutta bulunan insan iskeletinin genç bir kadına ait olduğu araştırma-inceleme sonucunda anlaşılmaktadır.

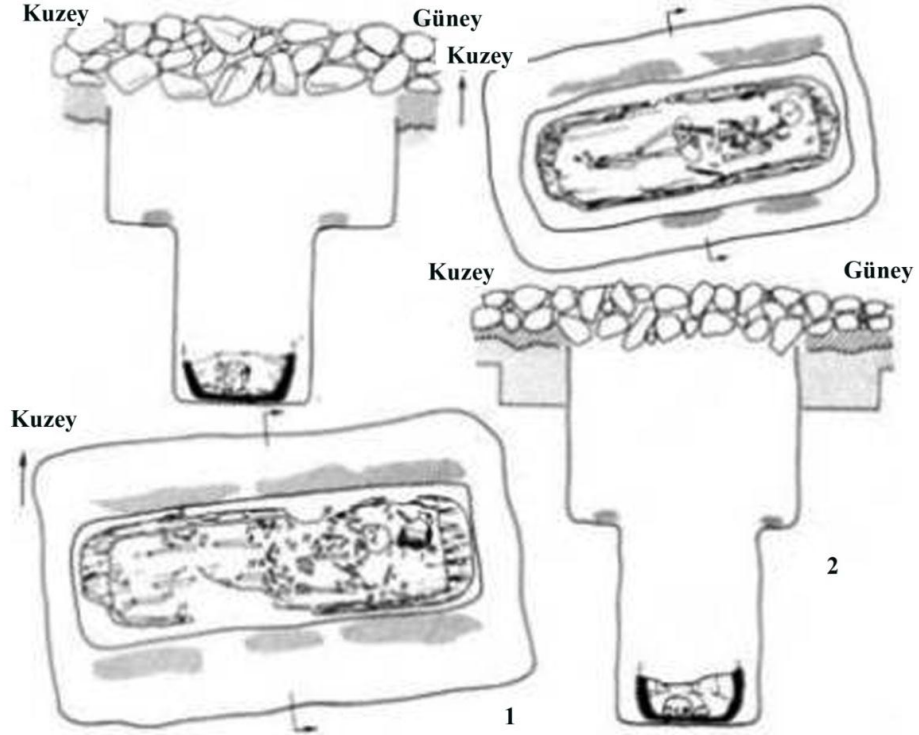
¹⁰⁰S.S.Sorokin, "Pogrebenie Epohi Velikogo Pereseleniya Narodov v Rayone Pazırka", ASGE, L., 1977, s. 57.

¹⁰¹Sorokin, *a.g.e.*, s.57, 58.

Kadın sırt üstü, başı doğu yönüne dönük vaziyette idi. Kafatasının yanında arkeologlar tarafından demir saplı bir kılıç bulunmuştur¹⁰².

225 numara ile isimlendirilen ve kurgana benzeyen ile onun yanında yer alan 227 numaralı kurganda aynı grubuna girmektedir. Kurganda çapı 7 m, yüksekliği 0,4 m olan taş yığını tabakası altında, zemin tabakası ve onun altında organik koyu renkli kalıntılardan oluşan 30-35 cm kalınlığında kum tabakası ve daha aşağıda bir başka toprak tabakası bulunmaktaydı. Mezar çukuru dörtgen şeklinde olup doğu-batı yönüne uzanmaktadır. Çukurun üst kısmı 2,9x1,8 m iken, bu ebatlar 0,9 m derinlikte 2,5x0,8 metreye kadar azalmaktadır. Mezar çukurunun çökmesini engelleyebilmek için duvarları tomruklarla kaplanmıştır. Arkeologlar mezar çukurunda 2,5 m uzunluğunda ve 0,65 m genişliğinde zarar görmüş bir tabuta rastlamışlardır. Tabutun içinde bulunan insan iskeletinin bir erkeğe ait olduğu anlaşılmıştır. Ceset 225 numaralı kurgandaki gibi sırt üstü ve doğuya döndürülmüş vaziyette idi.

Resim 20: Balıktıyul Mezarlığı 1-227, 2-225 Kurganların Planları.

Kaynak: Sorokin, 1977.

¹⁰²Sorokin, *a.g.e.*, s.58, 59.

1.2.6. Şibe Kurganları

1927 senesinde Doğu Altay'da 47 gün boyunca süren arkeolojik kazılar esnasında Ursula ırmağı kıyısındaki Şibe mevkinde Gryaznov ve Altay heyeti tarafından yeni bir kurgan bulunmuştur. 45 metre çapında ve 2,2 metre yüksekliğinde olan kurgan, kaya parçalarından oluşturulmuştur. Kurganın altında 7 metre derinliğinde bir çukur bulunmuştur (Harita 2). Çukurda dış duvarları 4,4x2,7 m ve batı-doğu yönüne uzanan, iç duvarı ise 5,5 m ve 3,5 m genişliğinde, 2,2 metre yüksekliğinde olan çift duvarlı defin odası yer almaktadır. Karaçam kütüklerinden yapılmış olan defin odasının, tavanı da boylamasına yerleştirilmiş karaçam kütüklerinden yapılmıştır. Söz konusu odanın üzerinde yer alan üç büyük çapraz kirişin üstünde 13 ağaç kütük tabakası yer alır. En üst tabaka ise çalı çırpıdan meydana gelir¹⁰³.

Duvarlar ile tavan arasında 20 cm'lik bir boşluk bulunmaktadır. Odanın iç tarafındaki duvarlar defin odasının duvarlarını oluşturmaktadır. Böylece iç içe inşa edilmiş çift duvarlı defin odası ortaya çıkmaktadır. Defin odasında ağaçtan oyulmuş tabut bulunmaktadır. Tabutta arkeologlar biri mumyalanmış yetişkin erkek ile diğeri çocuk iki iskelete rastlamışlardır.

G. F. Debets'e¹⁰⁴ göre erkek 60 yaşlarında iri bir yapıya sahip iken çocuk daha yedi yaşlarındaydı¹⁰⁵. Cesetlerden beyin boşaltılmış, iç uzuvlar çıkarılmış, adaleler alınmıştır. Daha sonra boşluk oluşan yerler çeşitli bitkilerle doldurulup kalın iple dikilmiştir. İnsan cesetlerinin dışında çukurun kuzey tarafında 14 at iskeleti ile karşılaşmışlardır.

Mezar diğerleri gibi soyulmuştu. Ancak soyguncuların gözünden kaçan demir bıçak parçası, altın kaplama hançer, büyük seramik güğüm, vernik kaplamalı desenli tabak, 47 beyaz ve 48 turkuaz silindir şeklinde olan taştan yapılmış boncuk,

¹⁰³M. P.Gryaznov, "Pazırıkskoe Knyajeskoe Pogrebeniye Na Altaye", *Priroda*, 1929. N.11, s.971, 972.

¹⁰⁴G.F.Debets (7 Aralık 1905-19 Ocak 1969): Sovyet antropolog, arkeologdur. Sibirya, Uzak Doğu, Türkistan, Kafkasya, Afganistan ve Finlandiya'daki arkeolojik çalışmalarda heyet başkanlığı yapmıştır.

¹⁰⁵S.V.Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva, 1949, s. 183.

kıyafet üzerinde kullanılan altın kaplamalı ufak plaklar gibi küçük değerli eşyalar ele geçirilmiştir.

1.2.7. Tuekta Kurganları (VII Numaralı Kurgan)

1935 yılında Kiselyov ve Sergeev başkanlığında Altay bölgesinde birkaç dizi arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir. Sergeev ve ikinci ekibi tarafından düzenlenen kazılar sırasında Onguday ilçesinde Tuekta köyünde Ursula Nehri kıyısında Hun Türklerine ait kurganlar tespit edilmiştir. Tespit edilen kurganlardan birine VII numaralı Kurgan adı verilmiştir¹⁰⁶. Tuekta kurganları grubuna, iki büyük kurgan girmektedir. Bir numaralı kurganın ebatları 2,9x2,9 m ve derinliği 2,8 metredir. Mezar çukurunda bulunan iç ve dış odaların güney duvarları ortak olup, iç odanın ebatları 2,5x1,5 m iken, dış odanın ebatları 2,8x2,7 metredir. Defin odasında bulunan ağaç tabutta spiral desenler ve ağaçtan oyulmuş siluet şeklinde kaplan tasvirleri bulunmaktaydı. Tabutta bulunan insan iskeletinin 40-45 yaşlarında, 1.78 boyunda, güçlü kas yapısına sahip bir erkeğe ait olduğu anlaşılmıştır¹⁰⁷. Bu erkek dolichocranial kafatasına sahipti¹⁰⁸ (Resim 21). Define cesedin dışında erkeğin giysileri, küçük masalar, hançer kını, ok gövdeleri, demir kılıç parçaları, ağaçtan yapılmış geyik ve kaplan süslemeleri ele geçirilmiştir. Mezarda sekiz at iskeletine rastlanmış ancak bunların koşum takımları bulunamazken eyerleri ele geçirilmiştir.

Resim 21: Kafatası. Birinci Tuekta Kurganı.

Kaynak: Talko- Grıntseviç, 1999.

¹⁰⁶ *Arheologičeskie İssledovaniya RSFSR 1934-1936*, M.1941, s. 299-300.

¹⁰⁷ Rudenko, *Kultura Nasileniya Tsentralnogo*, s. 338.

¹⁰⁸ Bu tip kafatası orta ve uzun görünüme sahiptir.

Eyerler deri ve ağaç kabukları ile süslenmiştir. Süslemeler spiral veya hayvan figürleri özelliği taşımaktadır (Resim 22). Eyer sayısı at sayısından daha fazladır, burada 18 adet eyer bulunmuştur. Sekiz at için sekiz çift ağaç boynuzlu maskeler yapılmıştır. Ayrıca at koşum takımları dekorasyonunda iki kartal grifonu tarafından etrafı kuşatılan bir kopça bulunmaktadır (Resim 23 ve 24).

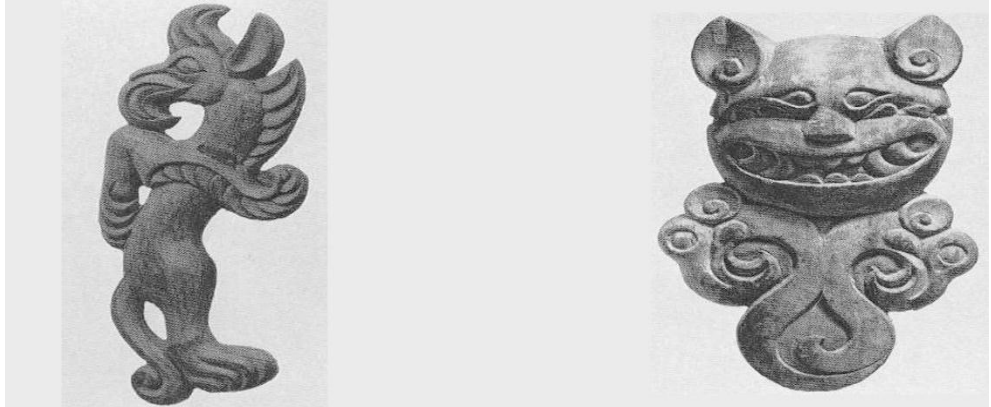
Resim 22: Birinci Tuekta Kurganı; At Eyerler İçin Üç Geyik Kafa Süsleme. Her Kafa Sağ Yönüne Bakmaktadır.

Kaynak: Kiselyov, 1949.

Resim 23: Ağaç Grifon. Tuekta-I.

Resim 24: Ağaç Kaplan Kafa. Tuekta -I.

Kaynak: Kiselyov, 1949.

İkinci Tuekta Kurganı hemen diğerinin yakınında olup öncekinin yaklaşık yarısı büyüklüğündedir. Soygunculardan nasibini almış bu kurganda ağaçtan yapılmış tek duvar bir defin odası vardır. Ağaç gövdesinden oyulmuş tabutta 35 yaşlarında, 1.44 cm boyunda bir kadın gövdesi bulunmakta olup bu tabutun üstü geyik tasvirleriyle süslenmiştir. Deri bir giysi ile mücevherlere sahip olduğu anlaşılan kadının aksesuarından sadece birkaç küçük parça kalmıştır.

1.2.8. Katanda Kurganları

Katanda kurganları Katun Nehri'nin sol kıyısında Katanda kolunun bir kilometre uzaklığında yer alan Katanda köyü yakınlarında bulunmaktadır. Bölgede ilk defa 1865'te Radlov tarafından arkeolojik kazılar gerçekleştirilirken kurganda buzlanmanın olduğu ortaya çıkmıştır. Buzlar define bulunan deri, kumaş ve ağaç gibi malzemelerin sağlam kalmasına sağlamıştır. Bu bölgede ikinci çalışmaları gerçekleştirenler ise Rudenko ile A. Gavrilova olmuştur (Harita 2).

Birinci Katanda Kurganı 9 m çapında, 0.4 m yüksekliğe sahip olan 30-40 mezarlıktan oluşmaktadır. Mezar çukuru 1.5x2.5 m genişliğinde, 3.25 m derinliğindedir ve doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Mezar çukurunun tamamı taş ve toprak ile doldurulmuştur. Çukurun yaklaşık 1.5 arşın¹⁰⁹ derinliğinde taşların altındaki mezar odalarında at kalıntısına rastlanmıştır. Bu atlar bir taş tabaka üzerindeki bölmelerde bulunuyorlardı. Bunun altında yer alan mezar çukurunun kuzey kısmı daha derin kazılmış olup aşağı inmekteydi. Bahsedilen son kısmında defin odasında sırt üstü, kolları düz bir şekilde uzatılmış biri kadın ikisi erkek 3 ceset bulunmaktadır. Cesetlerin göğüs kısmına birer koyun yatırılmıştır. Erkeklere ait iskelet boyları birinin 2 arşın 7 verşok¹¹⁰, diğerinin ise 2 arşın 8 verşok kadardı. Kadının iskelet boyu 2 arşın 4 verşok kadardı¹¹¹. Kadın cesedinin yanında bakır küpe, kafatasında ise bakır levhacıklarla süslü kumaştan ibaret bir ziynet eşyasının izlerini taşıyan başlığı, yanında demirden bir kelt, balık kılıçları, sağ el parmağında

¹⁰⁹ Arşın diğer adıyla adım, XVI. yüzyılda Rus literatüründe kullanılmaya başlanmıştır, yaklaşık 71 cm ya da 0,7112 metredir. Arşın kelimesiNİN Türkçe “arşım”dan Rusçaya geçtiğini düşünülmektedir.

¹¹⁰ Verşok, uzunluğu ölçen eski Rus birimi, yaklaşık 44,45 mm ya da 4,445 cm'dir.

¹¹¹ V.V.Radlov, *İz Sibiri: Stranitsy Dnevnika*, Moskva, 1989, s. 749.

gümüş yüzük, ayakucunda da deriden yapılmış bakır levha süslü dizlerine kadar uzanan (diz altı çorap tarzında) bir ayakkabı bulunmaktaydı.

Erkek iskeletin sağ ve sol yanında, elinin bulunduğu yerde bir bileği taşı, demir ve kemikten yapılmış oklar, bıçak, bir mızrak ucu ve yay parçaları bulunuyordu.

Katanda Nehrinin tam ortasında üstü düz kaya parçaları ile örtülmüş bir büyük ikinci kurgan bulunmaktaydı. Bu kurgan tepesinin etrafındaki alanda üzerinde taş yığınları bulunan 20 kadar daha ufak mezar bulunmaktadır.

Büyük Katanda Kurganı olarak adlandıran İkinci kurgan 13.5 metre çapında, 0.65 metre yüksekliğindedir. Merkezinde 0.35 derinliğinde bir basıklık oluşmuştur. Bu kurganın altındaki mezar çukuru yukarı kesimde 2.35x3.4 m aşağıda 2x3.11 m ebadında, derinliği ise 3.4 metredir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan mezar çukuru, tabanı üzerinde cesetlerin yattığı bir taş döşemeye sahipti¹¹². Defin odasının tavanı ve yan duvarları büyük karaçam kütükleri ile kaplanmıştır. Defin odası dörtgen şeklinde olup doğu ve batı duvarları düz kütüklerden, kuzey ve güney duvarları ise çapraz bir şekilde tutturulmuş kütüklerden oluşmaktaydı. Defin odasının üzeri çam kütüklerle ve huş ağacının kabuklarıyla örtülmüştür. Huş ağacının kabukları temizledikten sonra defin odasında doğu-batı yönünde yerleştirilmiş alçak iki ağaç masa ortaya çıkarılmıştır. Her masada başı doğuya dönük bir ceset bulunmaktaydı. İnsan iskeletlerinden biri yaklaşık 2 arşın 5 verşok (yaklaşık 175 cm) diğeri ise 2 arşın 7 verşok (yaklaşık 180 cm) boylarında idi. Bir buz tabakasının altında kalan mezarda, insan cesetleri ile beraber gömülmüş iyi korunmuş bir bohça elbise ele geçirilmiştir. Bu bohçada günümüzün kuyruklu ceketlerini (frak, kaftan) hatırlatacak şekilde yapılmış bir ipek palto bulunmaktaydı. Bu palto samur kürkünden hatlar taşıyor, kenarlarının deriden yapıldığı ve küçük altın parçalarıyla süslendiği dikkatlerden kaçmıyordu (Resim 25)¹¹³.

¹¹²Rudenko, *Kultura Nasileniya Gornogo Altaya*, s. 42.

¹¹³Radlov, *a.g.e.*, s. 629.

Resim 25: Katanda Kurganı Frak.

Kaynak: Rudenko, 1961.

Defin odasının kuzey duvarları ile mezar çukuru arasında 22 tane at iskeleti bulunmuştur. Atların başları doğu tarafına doğru yönlendirilmişti. Atlarla birlikte koşum takımları da bulunmuştur¹¹⁴.

1.2.9. Ulandırık Kurganları

Altay'ın güney doğusunda Çin-Moğolistan sınırı yakınlarındaki Ulandırık kurganları orta halli insanlara ait mezarlar olup, Pazırık'taki örneklerde olduğu gibi ahşap mezar odaları tamamen buzla kaplı olarak günümüze kadar gelmiş olduğundan buradaki eşyalar muhafaza edilmiş ve eserlerde pek çürüme olmamıştır. Ayrıca bu mezarlara hırsızlar dokunmamışlardır.

Bu kurganlar Hun kültürüne ait olarak kabul ettiğimiz Pazırık kültüründeki örneklerine benzer özellikler göstermektedirler. Pazırık'ta olduğu gibi üzerinde

¹¹⁴ A.A. Gavrilova, *Mogilnil Kak Istochnik po İstorii Altayskih Plemen*, Moskva, 1965, s. 61, 62.

yığma taştan suni tepelerin bulunduğu kurganlı mezarlar olan bu yapılar bu nedenle genel kurgan tanımını altında incelenebilirler.

1969, 1972-1975 yıllar arasında Kubarev tarafından Ulandırık ve Taşanta nehir vadisinde arkeolojik kazıları gerçekleştirilmiştir. Verilen aranın ardından 1980-1982 yılları arasında aynı kişi tarafından bölgede kazılara devam edilmiştir.

Buradaki kurganlardan Taşanta I Kurganı 25 m çapında büyük bir kurgandır. Orta büyüklükteki kurganlardan sekiz tanesi 15 m çapında olup, küçük kurganlar ise 1.8 m ile 6.5 m çapları arasında değişen bir ölçü göstermektedirler. Küçük gruptaki kurganlar 12, orta gruptakiler 29 tanedir. Üzerinde kurban olarak sunulan hayvanların kemikleri bulunan bu mezarlardan 42 kurganın yedisinde 2-20 arasında değişen şekillendirilmemiş dikili taşlar olan Balballar mevcuttur. Kurganlardan bazıları 2-3 tane olmak üzere taş çemberlerle kuşatılmıştır.

Toprağın altında cesedin defnedildiği yer, toprak seviyesinin altında dikdörtgen şeklinde idi. Ceset çoğu kere doğrulmuş şekilde gömülmüştü. Defin odası birçok kurganda kütüklerden yapılmış bir oda şeklinde olup, cesetler Pazırık'dakilere benzer şekilde ağaçtan oyma tabutlara defnedilmişti. Bunların hemen hemen hepsinde koşum takımları bulunan atlar gömülmüştür. Toplam 42 kurganda gömülü olan 6 kadar insan cesedinin %65'i kadın ve çocuk, %35 ise erkeklere ait iskeletlerden oluşuyordu (Resim 26 ve 27)¹¹⁵.

Mezarlarda ölümlerle beraber çeşitli türde ve standart yapıda silahlar, kısa kılıçlar, savaş baltaları, sadağı (okluk) içinde ok ve yaylar, ağaçtan yapılmış kalkanlar bulunmuştur.

¹¹⁵Trudi Filiala Institutu Arheologii İmeni A.H.Margulana v g.Astana, İssledovanie V.D.Kubarevim Kurganov Altaya, Astana, 2013, Tom-II, s. 38.

Resim 26: Ulandırık IV. Defin Odası Sağ Tarafta At Kemikleri.

Kaynak: Kubarev, 2013.

Resim 27: Ulandırık IV Buz Tutmuş Defin Odası.

Kaynak: Kubarev, 2013.

Kadınlara ait eşyalar arasında ise daha çok saç kurdelesi, kolye, ayna, muska, küpe, çanta içinde tarak vb. vardı. Bunun dışında Pazırık'takilere benzer giysiler ile günlük kullanılan eşyalar ele geçmiştir. Silahlar arasında bilhassa tahta kınları içerisinde ele geçen tunç hançerler, ok ve yaylar dikkati çekmektedir. Çeşitli eşyalarda özellikle ahşap işlerde hayvan üslûbundan örnekler, geyik, at ve grifon tasvirleri yer almaktadır. Cenaze kıyafetlerinde yer alan başlıklar iyi işlenmiş önemli parçalardır. Bunların üzerinde stilize kuş ve boğa başı süslemeleri yer alır. Kimi örneklerde başlığın alt kısmında yer alan bant şeklindeki süslerde hayvan tasvirleri vardır. Bir başlığın alın kısmında geyik figürü bulunmakta olup erkeklerin mezarlarında bunlardan ayrı olarak kar leopar figürleri yer alır.

1.2.10. Ukok Platosu Kurganları:

Pazırık mezarlarının özelliklerini taşıyan Ukok Platosundaki kurganlar üzerinde 1990'lı yıllarda Polosmak ve ekibi tarafından arkeolojik kazılara başlanmıştır. Birinci açılan mezar (kur.1 Ak-Alaha mezarı) orta ölçülerde olup, buzlar altında kalmıştır. Mezar çukurunu dolduran buzların altında eşya, ağaç eşyaları, keçe, kumaş ve ceset kendilerini çok iyi koruyabilmiştir.

Ukok platosunda yapılan arkeolojik kazılar ilk yıllarından itibaren sadece arkeologların değil aynı zamanda diğer alanlarda (etnografya, etnoloji, antropoloji) dünyaca tanınmış uzmanların da ilgisini çekmiştir.

Gornıy Altay'ın güneyinde Çin, Moğolistan, Doğu Kazakistan sınırında Ukok Platosu bulunmaktadır. Kuzeyden göller, güneyden nehir ile sınırlanmış bir alanda Ak-Alaha Nehrinin sol sahilinde yer alan ovanın merkezinde yüksek ve kuru bir yerde bulunan mezarlık kuzey doğu tarafından Bertek yerleşkesine 15km mesafede bulunmaktadır¹¹⁶. Ukok Platosundaki kurganlar Ak-Alaha Nehrinin kıyısında bulunduklarından buradaki kurganlar isimlerini bu nehirden almışlardır. Ak-Alaha I Mezarlığı altı kurgan ile taş balballar ve bir anı kompleksinden oluşmaktadır.

¹¹⁶N.Polosmak, *Vsadniki Ukoka*, Novosibirsk, 2001, s. 44.

Mezarlık içerisindeki en büyük kurgan olan 1 numaralı kurgan doğu-batı yönünde 18 m çapında ve kuzeyden güneye 17,5 m çapındadır. Günümüzde doğal zemin üzerine yığılı taşların yüksekliği sadece 0,7 metredir. Büyük kurganın kuzey doğusunda yığılmış toprağın kenarında siyah-gri taştan yapılmış ve art arda yerleştirilmiş iki balbal bulunmaktadır.

Bir numaralı kurganın kazılmadan önce yuvarlak şekilde olan tepesi, nehir yatağından elde edilen çakıl ve çevreden alınmış taş parçalarından meydana getirilmiştir. Büyük taşlar mezarın orta bölümünde bulunmaktaydı. Merkezdeki toprak zamanla çökmüş olduğundan mezarın üstünde yaklaşık 3 m çapında çok derin olmayan bir çukur oluşmuştur. Kurganın üzerindeki toprak-çimen tabakası kaldırıldıktan sonra küçük taşlarla sağlamlaştırılmış olan büyük taşların üç sırası açılmıştır. Çakıl taşları ile küçük taşların altında yığılmış toprağın içinde kurgan tepesinin ana malzemesini oluşturan büyük taşlar ortaya çıkarılmıştır. Batı kısmında yığılmış toprak çevresinde halka oluşturan taşların arasında tunç gem parçası bulunmuştur.

Kurganın merkezinde, sıfır noktasından 24 cm derinlikte bir defin bulunmaktadır. Ancak arkeolojik kazılar bu definin asıl kurganın üstüne çok daha sonraları yapıldığını göstermektedir. Bu bölümde bulunan cesedin yanındaki eşyaların XIV. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁷.

Hun Türklerine ait defin çukuru kurganın merkezinde yer almıştır. Dörtgen şekline benzer ve 4.80x4.75 m ebadında olan bu mezar çukuru kuzey, güney, güneybatı yönüne doğru uzanmaktadır. Mezar çukurun kuzey-doğu bölümü 2.60 m derinlikte iri taşlarla doldurulmuştur (Resim 28). Mezarın 50 cm derinlikte buz tuttuğu görülmüştür. Çukur derinliği 2.90 m olduğundan buzların erimesi hızla devam ediyordu¹¹⁸. Mezar çukurunun duvarları üst tarafa kadar 9 taş tabakasıyla ve uzunluğu yaklaşık 4.60 m kalınlığı 9 cm olan tomruklarla sağlamlaştırılmıştı. Mezar çukuru alüvyon türü toprağın içine yapıldığından buzların erimesiyle çukurun duvarları dökülmeye başlamıştır. Arkeologlar bu problemi ortadan kaldırmak için çukur duvarlarını demir levhalarla tutturmak durumunda kalmışlardır. 180 cm

¹¹⁷N.Polosmak, *Stereğušie Zoloto Grifi (Ak-Alahinskie kurganı)*, Novosibirsk, 1994, s. 19, 20.

¹¹⁸Polosmak, *Stereğušie Zoloto Grifi*, s. 21.

derinlikte 4x4.10x1 m ebadındaki ağaç defin odası, 16-20 cm çapında yedi tomruktan oluşmaktaydı. Ayrıca defin odanın üstünü kaplayan 15-20 cm çapında 38 tomruk bulunmaktaydı (Resim 29).

Çukurun kuzey-doğusundaki bölümde at definlerinin yer aldığı kısımda ağaç döşeme bulunmamaktadır. Onun yerine at cesetleri taşlarla kapatılmıştır. Atların bulunduğu alan 3.70x0.90 m ebadında olup, toplam kafatası sayısına göre 9 at defnedilmiştir. Bütün at cesetlerinden ancak altısının tam iskeletine ulaşmak mümkün olmuştur. Çukurun doğu kısmında defin ağaç odası ile mezar çukuru arasında sıkışıp buzların altında kalan at cesedi en iyi şekilde kendini koruyabilmiştir. Bahsedilen atın kılları sarı, kuyruğu örgülü bir şekilde günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Atları bu kadar dar boşluğa ancak onları iki tabaka halinde yerleştirmekle mümkün olabilmıştır. Atlar çekiç veya kazma gibi bir aletle vurulmak suretiyle öldürülmüş olup bu vuruş sonucunda kafatasının kenarlarında oluşan delik halen görülebilmektedir. Atlar doğrudan taş tabakasına yatırılmış, üzerine 0.74 m kalınlıkta taşlar örtülmüştür. İ.E. Grebnev¹¹⁹, G. Klevezal metodunu¹²⁰ kullanarak at dişlerini incelemiş ve onların ilkbaharda gömüldüğü sonucuna varmıştır¹²¹.

¹¹⁹İ.E.Grebnev 1963 yılında Kazakistanda doğmuş, Paleontologdur.

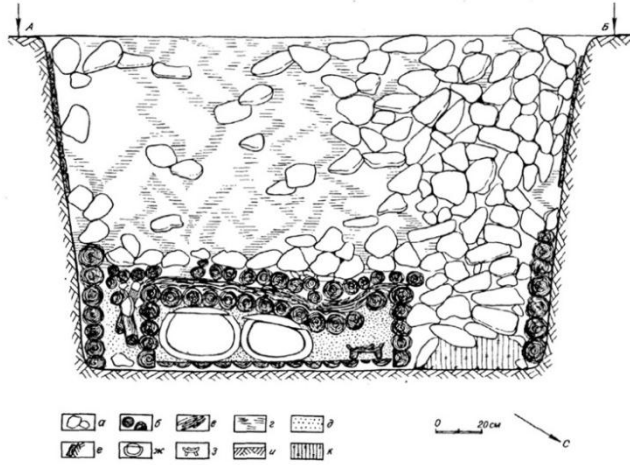
¹²⁰G.A.Klevezal: Biyolog. Klevezal diş ve kemik katmanlarını inceleyerek memeli hayvan cesetlerinin yaşını ortaya çıkaran metodu geliştirmiştir. *Opredelnie Vozrosta Mlekopitayuşih po Sloistim Strukturam Zubov i Kosti ve Printsipi i Metodu Opredeleniya Vosrosta Mlekopitayuşih* çalışmalarında Klevezal metodunu anlatmaktadır.

¹²¹Polosmak, *Stereguşie Zoloto Grifi*, s. 23, 24.

Resim 28: Ak-Alaha I 1.Mezarlık Planı

a-Taş, b-Tomruklar, c -Kütükler, d-Buzlanmış Toprak Kütükler

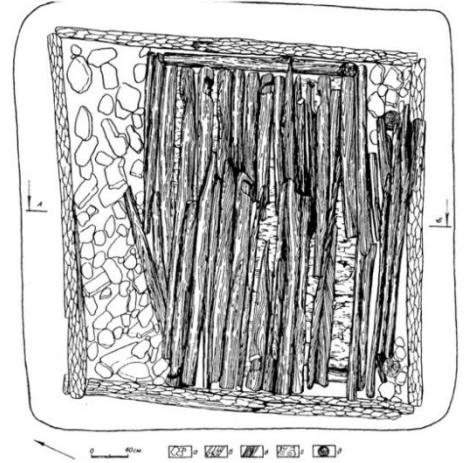
e-Buz, f-İçinde Koyun Kemikleri Bulunan Ahşap Kap
g-Ahşap Tabut, h-Ağaç Tabak, I- At iskelet.

Resim 29: Ak-Alaha I 1.Mezarlık Defin Oda Planı

a-Taş, b-Dış Odası Tomruklar, c-İç Oda

d-Karaçam Kütükleri, d-Dikey Tomruklar.

Kaynak: Polosmak, 2001.

Atlar koşum takımları ve diğer teçhizatları ile birlikte gömülmüştür. Onların dört tanesinin dışlerinde demir gemler tespit edilmiş olup, atlara ait yedi koşum takımı eksiksiz olarak ele geçirilmiştir. Koşum takımındaki süslemeler ağaçtan yapılmış olup, bunların içerisinde yuvarlak alın plaklar, grifonlar, kaz figürleri vs bulunmaktaydı. Bazı eşyaların üzerinde kalay levhasından kaplama izleri kalmıştır. Atlarla birlikte üç küçük ağaç ve deri kalkan da ele geçirilmiştir. Ak-Alaha I'de ele geçirilen eyer yastıkları ot ve yünle doldurulmuş olup, Büyük Pazırık kurganlarındaki eyerlere benzemektedir¹²². Eyerlerin örtüleri keçeden yapılmış balık ve kurt figürleri ile süslenmiştir. Atların defnedildiği yerde demir veya tunçtan gemler ve üzengiler de ele geçirilmiştir.

Arkeologlar tarafından kazı sırasında defin odasının üst kısmındaki tomruklar kaldırıldığında gün ışığına ikinci defin odası çıkarılmıştır. Ortaya çıkan ikinci asıl defin odası 2.40x3.20 m ebadındaydı. Defin odasının üst kısmı dört

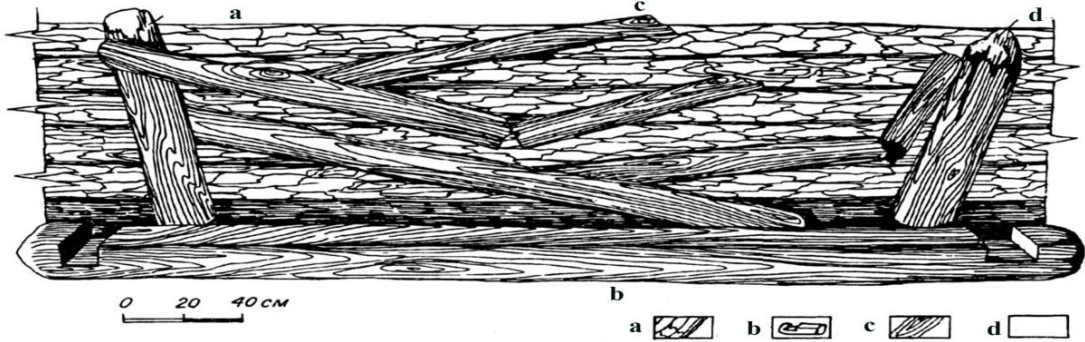
¹²²S.İ.Rudenko, *Gornoaltayskie Nahodki*, s. 126.

katmandan oluşan karaağaç yapraklarıyla döşenmiş olup, bu kaplama odanın dış duvarlarına da yayılmıştı. Zamanla bu döşeme tavan kütüklerine karışıp donmuştur.

İkinci defin odası 15-20 cm çapındaki karaağaç tomruktan yapılmıştır. Çatısı çapları 16-22 cm arasında değişen 3.3 m uzunluğundaki tomruklardan oluşmuştur. İç defin odasının tabanı ise 13 ağaç kütüğünden oluşmaktadır. Bütün ağaç tomrukların sadece iç tarafları işlenerek düz hale getirilmiştir.

Odanın doğu ve batı duvarlarının arasında titizlikle yontulmuş karaağaç kütükleri yer alıyordu. Bu kütüklerin üzerinde basamaklar oluşturulmuştu. Çukurun bu bölümünde dış ve iç odalar arasında 1.20 m boyunda ve 20 cm çapında tavana destek vermek amacıyla iki kısa tomruk dikey olarak yerleştirilmiştir (Resim 30). Tümüyle buzla dolu olan odanın güney bölümünde birbirine çok yakın olarak konmuş ve içleri buzla dolu iki adet kapaklı ağaç tabut bulunmaktaydı (Resim 31). Birinci tabutun uzunluğu 2.70 m iken, ikincisi 2.60 m uzunluğa sahipti. Bu tabutlar boyut olarak dördüncü Pazırık Kurganının ağaç tabutuna yakın boydaydı¹²³.

Resim 30: Defin Odası Güney Duvarı. a-Dış oda duvar kütükleri, b- İç oda duvar kütükleri, c-Dış oda tavan kütükleri, d-Dikey direk kütükleri.

Kaynak: Polosmak, 2001.

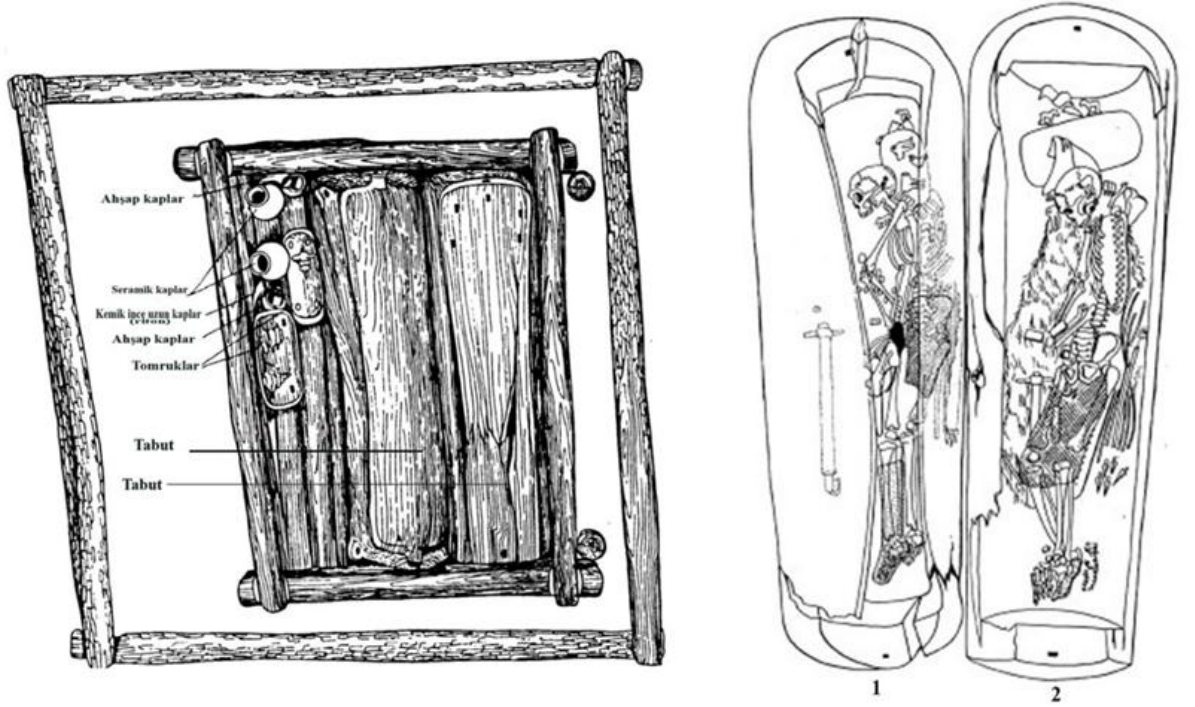
Tabutların kapakları özel deliklerden geçirilen ağaç takozlarla sıkıca kapatılmıştı. Birinci tabutta bu tip delikler başucunda beş, ayakucunda ise bir tane iken, ikinci tabutta ise her iki tarafta birer tane delik bulunmaktaydı. İkinci tabutun kapağında kol bulunuyordu. Tabutlar buzların etkisinden dolayı deforme olmuş ve

¹²³ Polosmak, *Stereğuşie Zoloto Grifi*, s.24, 25.

çatlaklar oluşmuştu. Ancak buna rağmen bu ağaç tabutların kusursuz bir işçilikle yapıldığı anlaşılmaktadır.

Defin odasının kuzey bölümünde tabutların yanında yemek kapları, doğu kısmında çanak-çömlek, tabakların üzerinde koyun kuyruğu ile at kemikleri bulunuyordu. Güney duvarında bulunan büyük tabutta 45-50 yaşlarına ait bir erkek cesedi vardı (Resim 31;2). Erkek cesedinin başı kuzey-doğuya dönük, kolları dirseklerden bükülerek sağ yanı üzerine yatırılmıştı. Gömünün başının altında, altı düz silindir şeklinde 48x23 cm ebadında, 8.5 cm yüksekliğinde ağaç yastık bulunmaktaydı. Benzer yastıklara birinci ve beşinci Pazırık kurganları ile birinci Tuekta kurganında rastlanmaktadır¹²⁴.

Resim 31: Defin Oda Kadın (1) ve Erkek (2) Cesetleri.

Kaynak: Polosmak, 2001.

Erkek cesedinin kafatasında, yastığın üzerinde ve yastığın arka tarafında keçeden yapılmış başlığa ait kalıntılar bulunuyordu. Bulunan başlık kalıntıları üzerinde ağaçtan yapılp altın varakla kaplanmış at ve geyik figürleri bulunmaktaydı.

¹²⁴ Polosmak, *a.g.e.*, s. 26-27.

Başlığın üst tarafında esas olarak stilize bir kuş şekli ve bunun tepesine açılan bir oyuğa yerleştirilmiş bir at figürü bulunmaktaydı. Keçeden yapılma başlık ayrıca altın varaktan kesilmiş stilize kuş figürleri ve spiral motifleri ile süslenmişti. Erkeğin boynuna takılan gerdanlığın ön kısmında ağaçtan yapıp altın varakla kaplanmış pars figürleri ve bu pars figürlerinin açık ağızları arasındaki boşluklara geyik başı şekilleri yerleştirilmişti. Erkeğin sağ kulağında ağaç tabanına altın varak kaplı yaprak şeklinde bir küpe yer alıyordu. Adamın boynunun yanında 14 kırmızı renkli burma şekilli kaytanlar bulunmuştur. Definde adama ait süslenmiş ve applike edilmiş üst giysi, kürk, altın varakla kaplı pars sureti içeren çift tokalı kemer, tarak ve düğmeler günümüze kadar iyi şekilde korunarak ulaşabilmektedir. Erkek cesedinin sağ ayağında uzunlamasına ağaç saplı bir demir kürek bulunmaktaydı. Adamın sağ uyluğunda ise günümüze kötü halde gelmiş bir ağaç kın içerisinde demir hançer yer alırken, sol uyluk tarafında da sadağın ağaç aksamı ile beş kemik ok ucu ve ağaçtan yay parçaları bulunuyordu. Gömünün üzerinde kırmızı renkli kalın yün pantolon ile kürkle kaplanmış keçe ayakkabı vardı¹²⁵.

Defin odasındaki ikinci ağaç tabut daha küçük boyutta olup diğerinin sağına konulmuş haldeydi ve içinde başı kuzey-doğuya yönelik, 16 yaşında bir kız cesedi bulunuyordu (Resim 31;1). Onunda başının altında köşeleri yuvarlatılmış, oldukça düz bir şekilde 35x19.5 cm ebadında ve 7 cm yüksekliğinde bir ağaç yastık vardı. Ancak buzların arada bir erimesiyle yastığın asıl bulunması gereken yerinden kaydığı görülmektedir. Kadının başlığındaki keçe bölümleri günümüze ulaşmamış olsa da parçaları incelendiğinde erkek başlığıyla neredeyse tamamen aynı olduğu görülmektedir¹²⁶. Bunun da kuş başı şeklinde bir üst bölümü olup, altın varakla kaplı at ve geyik figürlerine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kadının kulağında altın varakla kaplanmış bir küpe vardı. Boynundaki takının ön tarafında altın varakla kaplı iki kurt sureti bulunurken takının arka tunç tarafı ise deri bir kılıfa yerleştirilmişti. Göğüs kafesi bölgesinde erkeklerinkine benzeyen ama boyutları daha küçük olan beş adet kırmızı kaytan bulunmaktaydı. Kalça bölgesinde biri yuvarlak diğeri dikdörtgen iki

¹²⁵Polosmak, *a.g.e.* , s. 26, 27, 28.

¹²⁶Polosmak, *a.g.e.* , s. 28.

ağaç düğme ve 34 cypraea¹²⁷ deniz kabuğu parçası vardı. Kadın cesedinde de sağ ayağının yanına uzatılmış ağaç saplı bir demir kazma yer alıyordu, ayrıca belinin yanında yuvarlak şekilli deri kılıfı bulunan bir tunç ayna ve deri çanta bulunuyordu. Kadının sağ uyluğunda günümüze kötü bir durumda ulaşan demir hançer ve yanında deri kemer kalıntıları ele geçirilmişti. Sol uyluğu boyunca da sadağının ağaç kısmı yer alıyordu (Resim 32).

Resim 32: Ağaç Kısım Sadağı. Kadın Tabutundan. Ak-Alaha I.

Kaynak: Polosmak, 2001.

Bu ağaç kısım üzerinde pars ve yaban domuzun mücadele sahnesi oyulmuştu. Sadağın yanında boynuzdan yapılmış yedi ok ucu, ok gövdeleri ve erkek cesedi yanında olduğu gibi karmaşık ve bileşik bir yapıya sahip bir yayın parçaları bulunmaktaydı. Kadın cesedinin kalça hizası ve ayak kemikleri yanında kaba kumaştan yapılmış kırmızı renkli pantolon ele geçirilmişti. Cesede ait kürk ve keçe parçaları, kemer, altın varaklı kaplı ağaç toka günümüze ulaşabilmiştir.

1.2.11. Ak-Alaha I Mezarlığı 2. Kurgan

Bir numaralı kurganın hemen bitişiğinde yer alan 2.Kurgan, merkezinde zamanla oval bir çukur oluşmuş, 11 metre çapında mezardan çıkarılan toprak ve taş yığıntısından meydana gelen bir tepe şeklinde idi. Anlaşıldığı kadarıyla önce mezar çukuru kazılmış ve daha sonra onun çevresine küçük veya iri parçalardan meydana gelen kurgan oluşturulmuştur. Mezar çukurunu, çapı 9.4 m ebadında olan bir taş halka ile bu şekilde birkaç sıra teşkil eden taş halkalar çevrelemekte idi. Halkaların

¹²⁷Cypraea (lat. Cypraeidae) bir deniz salyangozu. Cypraea türlerinin yumurtaya benzeyen, göz alıcı desenlere sahip olabilen, pürüzüz ve parlak yüzeyle kabukları, çağlar boyunca koleksiyon malzemesi, mücevher, takı, tılsım ve para olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda kadınlık, doğurganlık ve zenginlik sembolü olarak da kullanıldığı görülmüştür.

dışında kalan taş yığıntısı ise zamanla tamamen çimenle kaplanmış küçük taşlardan meydana gelmişti. Sözü edilen halkaların içinde merkez kesimde çok sayıda büyük taş kullanılmıştı. Kurgan tepesinin günümüzde yüksekliği 0.40 m civarındadır.

Kuzey-doğu ve güney-batı yönünde uzanan mezar çukuru, kurganın altında büyük yer tutmaktaydı. Mezar çukurunun üst kısmının boyutları 3.95x2.70 m iken, alt kısmının boyutları 3.16x1.90 m olarak ölçülmüştür. Mezar çukuru 1. kurganda olduğu gibi burada da alüvyonlu toprak içine kazılmış olduğundan, çukurun duvarları sürekli bir biçimde dökülür vaziyetteydi. Çeşitli boyut ve nitelikteki taşlar 0.80 m derinliğindeki bu çukuru doldurmaktadır. Söz konusu mezar çukuru içindeki taş ve toprakla birlikte donmuş vaziyetteydi¹²⁸.

İlk ağaç döşeme 1.68x2.70 m ebatlarında ve 1.76 m derinliğinde, çok bir kötü durumunda günümüze kadar ulaşabilen 12 tomruktan meydana gelmekteydi. 1.80 m derinliğe ulaşıldığında, kuzey duvarı boyunca yatırılmış bir at iskeleti bulunmaktaydı. Özel bir seki üzerine konulmuş atın büyük bölümünü tomruklar kapatıyordu. At ayakları bükülmüş şekilde karnı üzerine yatırılmıştı. Ağzında demir gemler vardı ve kafatasında kazma gibi bir aletle vurulmasından dolayı bir delik bulunuyordu.

Mezar çukurunun dibinde 2x0.95 m boyutunda küçük bir defin odası bulunmaktaydı. Ancak tomruklar bu defin odasını ezdiğinden söz konusu bölmenin özgün yüksekliğinin ne kadar olduğu tespit edilememiştir. Bununla birlikte donmuş ağaç katmanının kalınlığına bakılarak, defin odasındaki gömü üzerinde iki döşeme olduğu arkeologlar tarafından tespit edilmiştir. Alt döşeme (asıl defin odasının tavanı olur) yedi tomruktan oluşmuş ve onun altında 2 m derinliğinde 5 kütükten meydana gelen döşeme üzerinde 8 yaşında bir çocuğun iskeleti ortaya çıkarılmıştır. Sağ tarafı üzerine yatırılmış cesedin başı kuzey-doğu yönüne doğru ayakları dizlerinden az bükülmüş, sağ kolu vücudu boyunca uzatılmış, sol kolu ise dirsekten bükülmüş vaziyetteydi. Çocuğun kafatasının üzerinde başlığının detaylarını ve günümüze ulaşamamış ağaç kısımların formunu veren altın varak parçaları bulunmuştur. Bulunan malzemeler ile ilgili aşağıda detaylı bilgi verilecektir.

¹²⁸Polosmak, *Vsadniki Ukoka*, Novosibirsk, 2001, s. 59.

Ağaç zeminin altı ile mezar çukurunun dibi ufak yeşil çakıl taşları ile döşeli idi. Bölmenin dördüncü duvarı boyunca at kadavraları konulmuştu.

İkinci kurgana gömülen çocuğun yanında küçük ebatlarda (minyatür) silahlar bulunduğu ve at ile defnedildiğinden asil bir soydan geldiği olduğunu ve yanındaki birinci kurganda yatan adam ile akrabalık bağının bulunduğu düşünülmektedir¹²⁹.

1.2.12. Ak-Alaha III Mezarlığı, I. Kurgan

Ak Alaha III Mezarlığı, 1. Mezarlığın 3 kilometre doğusunda, Bertek köyüne giden yol üzerinde bulunmakta olup, yan yana inşa edilmiş iki kurgandan meydana gelmektedir. Ak Alaha III Mezarlığının güneyinden bir metre uzaklıkta 10 m çapında Kök-Türklere ait olduğunu düşünülen bir mezar bulunmaktadır¹³⁰.

Ak Alaha Mezarlığı III'ün 1. kurganında, cesedi ortaya çıkarılan (1993 yılı) soylu kadının mesleki ve sosyal statüsü hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Atlar, bir hizmetçi ve çeşitli eşyaların ele geçtiği mezarda ağaç tabutun içinde bulunan mumyalanmış kadın cesedinin vücudunda, ikinci Pazırık Kurganı'nda bulunan adamın gövdesindeki gibi dövmeler bulunmaktaydı. Bu dövmelerin tarzı da Pazırık II'deki adamın dövmesinin üslûbuna benzemektedir.

Kurganın üst kısmı tahrip olmakla birlikte orta büyüklükteki diğer dönem kurganları ile aynı yapıyı göstermektedir. Temel oluşturacak şekilde sıkça yerleştirilmiş büyük taşlar ile onların aralarını dolduracak şekilde konulmuş, daha küçük ebattaki taşlar ve çakıl taşları kurgan tepesinin ana yapısını oluşturmaktadır. Kurganın zaman içinde çimle kaplanmış kenarları açıldığında, mezar etrafında çerçeve oluşturan iri taşlı halkalar net bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Kazı çalışmaları yapıldığı esnada kurgan yığıntısının yüksekliği sadece 0.50 m idi. Mezar çukurunun güney bölümünden çıkarılan atık alüvyon toprağı vardı. Kurganın çevresindeki taş halka çerçeve, Ak Alaha birinci mezarlığında bulunan 1.kurgandaki gibiydi. Kurganın üzerindeki yığıntının merkezi kısmı temizlendikten

¹²⁹Polosmak, *Vsadniki*, s. 62.

¹³⁰Polosmak, *a.g.e.*, s. 62.

sonra ortada dikdörtgen şeklinde bulunan büyük mezar çukurunun sınırları ortaya çıkarıldı. Ayrıca bu mezar çukurunun merkezinde kuzey-doğu- güney-batı yönüne doğru uzanan dörtgene benzer ikinci bir çukur daha bulunmaktaydı.

Defin çukurunun kenarlarından aşağıya doğru 1 m inildiğinde mezar çukurunun sınır noktasında at kemiklerine rastlanmıştır. Yapılan toprak temizleme faaliyetinden sonra 3 tam at iskeleti meydana çıkarılmıştır. Bu at kadavralarının ikisi çukurun kuzey duvarının yakınında bulunmuştur. Atlar duvarın iç tarafında art arda ve başları doğuya dönük olarak konulmuşlardı. Atların ikisinin kafatası 0.56 ve 0.58 m, vücutları ise 1.03 ve 1.05 m derinlikte, ön ve arka ayakları bükülmüş bir vaziyette bulunuyorlardı. Üçüncü hayvanın kafatası ise 0.52 m ve vücudu 1.03 m derinliğinde yer almakta idi. Üçüncü at iskeleti diğer atlardan birinin iskeleti üzerine yerleştirilmişti. Atların hepsinde gem vardı ve kafataslarının yanında altın varak parçaları bulunmuştur. Bu varaklar günümüze ulaşamamış olan at koşumlarının ağaç süslerinin kaplamalarıydı.

At gömülerinin altında üzeri ince toprak tabakasıyla örtülmüş bir taş döşeme bulunuyordu. Burada trapez biçiminde oluşturulmuş bir çerçeve içinde de bir insan iskeletinin kalıntıları vardı.

Mezar hırsızlar tarafından tahrip edilmiştir. Burada kırılmış toprak küpler, iki demir bıçak ile atın kaburga ve omurga kemikleri bulunmuştur. Soyguncular taş döşemeyi oluşturan levhaları sökmeye çalıştıklarından iskeletlerin alt bölümü dışarıda kalmış ve kemikler yine hırsızlar tarafından karıştırıldığı için cesedin, özgün durumdaki pozisyonu tespit edilememiştir. Bununla birlikte cesedin tahta zemin üzerine başı doğuya çevrilmiş olarak yatırıldığı düşünülmektedir. Buradaki defin tarzı Kara Kobin Mezarlığı defin tarzına benzemektedir¹³¹.

Arkeologlar Kara Kobin Kültürü'ne mensup bir şahsın mezarını söktükten sonra 11 tomruktan oluşan döşemeye ulaştılar. Bu döşemenin boyutları 2.3 x 3.6 m idi. Döşeme tamamen donmuş olduğundan önce buzlar eritildi, daha sonrada mezar çukurunun kuzey bölümünde bir at kadavrasına ulaşıldı. Döşeme üstünde yatan atın arka ayakları bükülmüş olup, kafatası ve iskeletinin üst bölümü çukur ile odanın

¹³¹Polosmak, *a.g.e.*, s. 64, 65.

duvarları arasında yer alıyordu. Koşum takımlarına ilişkin parçaların bir kısmı ele geçirildiği ve bunlardan atın başında kazma gibi bir alet ile açılmış deliğin onun nasıl öldürüldüğü anlaşıldı. Alüvyonla karışık mezar çukurunda yer alan asıl defin odasının çatısını oluşturan altı düzleştirilmiş döşeme tomrukları alındıktan sonra ortaya beyaz buzla dolmuş defin odası çıktı. Burası karaçam ağacının iç tarafları düzeltilmiş tomruklarından yapılmış mezar odası idi (3.3x2.3m). Zeminin sağ bölümünde bir keten kumaş üzerine dikilen siyah keçeden bir yaygının parçaları çakıl taşlarının döşendiği yerin üstüne yayılmış bir halde bulunmuştur.

Buzlar kırılarak eritilip açılmaya çalışılırken ortaya önce ağaçlı tabutun kapağı çıkarılmıştır. 5.Pazırık Kurganındaki lahit kapağına benzeyen bu kapak odanın güney duvarının dibine bitişik olarak yerleştirilmiştir. Söz konusu kapak yan kısımlarından ikişer yuvarlak başlı bakır çiviyle çivilenmişti. Tabut kapakların üzerinde bakır çivilerin kullanılması Pazırık, Berel, Başadar kurganında ve Kuturguntas kurganlarında olduğu gibi başka kurganlardan çıkarılan lahit kapaklarda kullanılmıştır. Çivilerle bazen kapak tutturuluyor bazen de applike bir figür kapağı raptediliyordu.

Ağaç tabutundaki buzlar eridikçe, 38cm boyutunda yıpranmış applike geyik tasvirleri de ortaya çıkmıştır. Tabutun duvara yaslanan tarafında üslendiği görülmüştür. Buradaki uygulamaya benzer şekilde deri applike örnekler birinci ve ikinci Pazırık Kurganlarında, ikinci Başadar Kurganında ve benzer yerlerde görülebilmektedir.

Buzlanmadan dolayı kısmen tahrip olan ağaç tabutun eni 0.68 m, uzunluğu 2.73 m, derinliği 0.30 m.'dir. Vücudun öteki kısımlarında daha yukarıda olan kafatası tahrip olmuştur. Cesedin başı küçük keçe bir yastık üzerine konulmuş olup, tabut keçe ile doldurulmuştur. Kalın keçeden, çift katlı ve tabutun dibini tamamen kaplayan bir şilte üzerine yatırılan ve 25 yaşlarında olduğu tespit edilen kadın sağ yanı üzerine yatırılmıştır. Ayakları dizlerinden biraz bükülerek karnına doğru çekilmiş, kolları da dirseklerinden bükülmüş ve elleri karın kısmı üzerine çapraz vaziyette konulmuştu. Sebebi tam olarak bilinmemekle beraber ellerinin serçe parmaklarının ince yün iple bağlı olması dikkat çekmekteydi. Kadının gömülü olduğu tabutun üstüne ince altın varaktan kesilmiş bitki motifleri ile süslü bir kürk

örttü serilmekle birlikte, bu varak süsler farklı seviyelerde buza yapışmış ve örtüden ayrılmış olarak bulunmuştur. Ayrıca tabutun güney çeperi ile defin odası arasında bir de keçe başlık ele geçmiştir¹³².

Cesedin başı doğuya, yüzü ise kuzeye dönük vaziyette ve uyku pozisyonunda tabuttaki yatağına yerleştirilmiştir. Tabutun üst bölümünde kadının başlığı ve peruğu ele geçirilmiştir. Buzlanma sayesinde mumyalanmış gövdesi, giysisi, süsleri korunmuş olan kadının üzerinde sarımsı renkli ipekten kollu bir gömlek bulunmaktaydı. Parmakları da kapatan uzun kollu sarı ipek gömleğin bütün dikiş yerleri, kenarları, boynu, kol kenarları ve gömleğin merkezi kısmı ince kırmızı ipe süslenmiş bir kırmızı şeritle kapatılmıştı. Kadının boynunda, uzun eğri kesilmiş ağaç levha ile ona bağlı 8 adet altın varakla kaplanmış, kabarık, yatan, kanatlı pars figürlerinden oluşan bir gerdanlık bulunmaktaydı. Kulağında altın telden yapılmış halkalar bulunuyordu.

Kadın ayrıca ikisi kırmızı biri beyaz renkli üç enine kesilmiş kumaş parçasından meydana gelen bir etek giymekteydi. Eteğinde, ona tutturulmuş burma şeklinde hazırlanmış kalın yün ipten yapılmış bir kuşak bulunmaktaydı. Cesede bacaklarından kasık bölgesine kadar çıkan uzun keçe beyaz çoraplar giydirilmişti. Çorapların ayak kısmına kırmızı kumaştan kesilmiş tabanlar dikilmişti. Çorapların üst kenarında kırmızı keçe applike şeritler mevcuttu.

Kadının sol uyluğunun yakınına eteğin üzerine konulmuş kırmızı ve beyaz keçeden yapılmış kılıf içinde bulunan bir ayna konulmuştu. Aynanın yanında camdan çeşitli renklerdeki boncukların döküntüsü ele geçirilmiştir. Daha aşağıda ise muhtemelen beyaz silindirik boncukların dizili olduğu bir ipe kemere asılan ve at kılından yapılmış bir fırça yer almaktaydı. Ayrıca kadının eteğinin kıvrımlarında da 5 küçük tunç askı bulunmaktaydı. Bunun dışında kadının bulunduğu defin odasında ve tabutta daha birçok malzeme bulunmuştur.

Kadın cesedinin başında altın varak kaplı, biri uzun diğer ikisi kısa, saç tokaları ile süslenmiş ve at kılı ile bağlanmış siyah bir saç kitlesinden oluşan bir peruk bulunmaktaydı. Peruğun üstünde de özgün bir baş giysi vardı. 61 cm'ye yakın

¹³²Polosmak, *a.g.e.*, s. 70-74.

yükseklikte, uzun yaprak şeklinde keçeden bir parça, siyah kumaşa sarılı olarak peruğa yerleştirilmişti. Bu parçanın üzerine 15 adet altın varakla kaplı ağaçtan yapılmış kuş figürleri dikilmişti. Bu kuşların her birine deriden kanat, ayak ve kuyruk takılıydı. Peruğa ayrıca altın varak kaplı, ağaçtan yontulmuş, yatmış pozisyonda bir geyik figürü de ilâştirilmişti. Başın tepesinde saç demeti üstüne giydirilmiş kırma yünden bir file bulunmaktaydı. Bu kılıfa batırılmış bir çengelli iğnenin tepesinde, altın varakla kaplı, ağaç küre üzerinde geyik figürü bulunuyordu.

Kafatası çıplak olan kadının, bedeni mumyalanmıştı. Özel bir form oluşturularak, göğüs bölgesinin içine kuru ot, yün ve başka türden parçalar konulmuştu. Karın bölgesi açılmış bağırsakları çıkarılmış ve boşalan yere göğüs içine doldurulan malzemelerden konulmuştu. Kadının gövdesinin derisinde bozulmalar olmakla birlikte sol kolu oldukça iyi durumdaydı. Sağ kolun ise sadece el kısmı korunmuş diğer tarafların etleri dökülmüştü. Genç kadının mumyalanmış gövdesinde, omuzlarından bileklerine kadar olan kesimde dövmeler bulunmaktaydı. Dövmeler bazı parmaklarında da yer vardı. Beyaz deri üzerinde mavi renkli resimler net bir şekilde görünmekle birlikte bunlar sol kol üzerinde korunabilmiş, sağ bilek ve başparmakta ise sadece parçaları kalabilmiştir. Sağ omzunda bir grifon gagası, bir geyiğin boynuzları ve bir oğlağın boynuzları ile bir geyikten meydana gelen fantastik bir hayvanın tasviri vardı. Boynuzlar grifon başları olarak dekorlanmıştır. Grifon başları kıvrılmış olarak görülen geyiğin gerisinde de görülmektedir. Daha aşağıda aynı pozda başı geriye dönmüş vaziyette bir koç tasviri bulunmaktadır. Kadının vücuduna uygulanan dövmelerin şekli daha önce ifade edildiği gibi tamamıyla ikinci Pazırık Kurganından ortaya çıkartılan erkek cesedi üzerindeki dövmelerle aynıdır¹³³.

Defin odasının tabutun doğusunda kalan bölümünde, buzun içinde farklı seviyelerde yer alan, ölüye eşlik etmesi amacı ile konulmuş olan çeşitli kaplar ile alet ve edevatlar bulunmaktaydı. Bu durum suyun yükseldikten sonra donması ile alâkâlı idi. Bu nedenle eşyaların hemen hepsi zeminden aşağı yukarı 50 cm yukarıya çıkmıştı.

¹³³Polosmak, *a.g.e.*, s. 76.

Atlar Pazırık Kurganları'nda olduğu gibi, mezar çukurunun kuzey bölümüne yerleştirilmişti. Toplam 6 adet olan atlardan biri belirtildiği gibi çatı döşemesi üzerinde diğerleri ise çukurun 2.82 m derinliğinde ve 0.5m'lik bir alanı kaplar şekilde gömülmüştü. Atların bulunduğu kısımda zemin döşemesi yoktu, ayrıca bu kısım toprakla dolu olduğundan donma yeterince faydalı olmamıştı. Bununla birlikte atların saç örgüsü şeklinde örülmüş kuyrukları ve bazı bölümleri günümüze ulaşabilirken derileri günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca koşum takımı da kısmen zamanımıza kadar gelebilmiştir. Birbiri üstüne sıkıştırılmış vaziyette yatırılan atlardan bazıları çukurun doğu bölümüne birbiri üstüne konulmuş; ikinci ve üçüncü atlar ise yan taraf üzerine yatırılarak gömülmüştür. Başları doğuya dönüktür ve kafatasların da öldürüldükleri kazma gibi bir aletin açtığı delik bulunmaktadır.

1.2.13. Kal'djin II Sitesi, I. Kurganı

Molodi'nin yaptığı kazılarla ortaya çıkarılan, bu kurgan buluntuları itibariyle daha çok Noin Ula ve diğer Hun eserleri ile kıyaslanabilecek örneklere sahiptir. Önerilen tarih milattan önce ikinci yüzyıldır. Ak Alaha Nehri'nin sol kolu olan Kal'djin Irmağı'nın sağ kıyısında ve orta kesimlerinde yer alan bu kurganın içerisinde yer aldığı site Pazırık kültürü kurganlarına da çok benzer bir şekilde kuzey, güney doğrultusunda konuşlandırılmış beş kurgandan meydana gelmektedir.

Arkeologların bir numaralı kurganın üzerinde zamanla yığılmış dolgu toprağı temizlediklerinde, az bir yüksekliği bulunan kurgan tepesinin sekizgen bir şemaya sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Çapı 11 m'nin biraz üzerinde olan ve günümüzde Güney Sibiryaya yerleşimlerinde hâlâ görülen, çokgen ahşap yapıların biçimini andıran bu kısmın altında, mezar çukuru ve defin odası bulunmaktadır. Oradaki mezar çukuru taş parçalarından yapılan bir kuşatma duvarının içinde idi. Kuşatma duvarı içerisinde kalan ve merkezdeki mezar çukuruna kadar boş olan alan hafifçe derinleştirilmişti.

Mezar çukuru kuzeydoğu ve güneybatı yönünde kare şeklinde idi. Yüzeyden 1.8 m aşağıda, çukurun dibinde üç sıra sedir ağacından tomruklarla meydana getirilmiş defin odası bulunmaktaydı. Bunun iç kısmında dikey şekilde yerleştirilen tomruklar duvarı oluşturuyordu. Odanın üzeri kesik uçlu piramit

görünümünde olup daha yukarısı, sedir ağacı kalasları ile örtülerek tamamen kapatılmıştı. Kazıyı yapan araştırmacılar, defin odasını açtıklarında, buzla dolu olduğunu gördüler. 1 m civarında yüksekliği bulunan ve duvarların doğal uzantısı gibi görünen ağaçtan yapılan ayaklar üzerine oturtulan ve üzerine ölünün konulduğu cenaze yatağı defin odasının içindeki bütün alanı kaplamaktaydı. Yatağın kendisi de tahtadan yapılmıştı ve üzeri de siyah keçe ile kapatılmıştı. Bu yatak üzerinde bulunan 40 yaşlarındaki ceset hayattayken bacağı kırılmış bir erkeğe aittir. Hafifçe kıvrılmış pozisyonda yatan cesede ait koyu kestane rengi saçlar ve kafatasının içindeki bazı beyin parçaları günümüze kadar ulaşmış olup, cesedin başı kuzeydoğu yönüne doğru döndürülmüş vaziyettedir. Kalın giysileri nedeniyle defin işleminin kış aylarında yapıldığı anlaşılan cesedin üzerinde, dışı kunduz, içi koyun kürkünden yapılmış bir kısa palto vardı. Paltonun önü bir kuşak yardımıyla kapatılmıştı. Giysinin uçlarında kordonlar bulunan uzun manşetleri vardı ve ayrıca alt kesiminde at kılından yapılmış frambuaz rengi dikilerek raptedilmiş çaputlar bulunmakta idi. Kemerin deri kısmı günümüze ulaşmasa da tokası ile diğer metal levhaları ulaşmıştır. Cesede dizlerinin az aşağısına kadar uzanan frambuaz renkli bir pantolon ile ayaklarına da kırmızı şeritlerle süslenmiş keçe botlar giydirilmişti.

Mezarda ceset ile beraber üç adet keçe başlık ve bir adet ağaçtan yapılmış taç bulunmuştur. Birinci başlık sivri ve kulaklıklılı olup cesedin başına geçirilmişti. İkinci cesedin başının altında yana kaymış bir vaziyetteydi. İkinci başlıkta kulaklık olmakla birlikte üst tarafı başa oturacak şekilde yapılmıştı. Cesedin sırt hizasında altına konulan üçüncü başlık ise gri ve frambuaz rengine iki kumaş parçasından dikilmiş ve frambuaz renkli çaputlar ile süslenmiş olup bunun yanında altın yapraklar ve vahşi kedi tasvirleriyle süslenmiş bir ağaç taç ele geçirilmişti. Ölüye giydirilen ilk başlığın sivri uç kısmında ağaçtan oyulmuş kuş ve at süslemeleri ile yan tarafında yine at veya deveye benzer bir süsleme vardı.

Cesedin üzerindeki kürk paltonun altında delikli yuvarlak kabzalı, dörtgen siperliği olan demirden yapılmış bir hançer bulunmaktaydı. Bu hançer kırmızı renkli tahtadan yapılmış bir kın içindeydi. Yine paltonun altında günlük kullanım için yapıldığı anlaşılan, desteği bulunan tahta saplı ayna, kemikten yapılmış bir tarak bir kese içinde ele geçirilmişti. Cesedin bacaklarının arasına bazı parçaları günümüze

ulaşan içinde ok bulunan bir sadak konulmuştu. Okların biri uçlu diğerkleri ise tamamen ağaçtan yapılmıştı. Yine yaban domuzu dişi şeklinde bir parçayla kemere bağlanan tahtadan sivri uçlu bir kazma da ayakucunda bulunmuştur.

Cesedin yatırıldığı yatağın üzerinin hemen yanında bir sunu tabağı, demir bir bıçak, tahta, kil ve boynuzdan yapılmış üç adet kap bulunmuştur. Odanın güneybatı köşesinde içinde kesilmiş insan parmakları, tahıl taneleri ve düğümlememiş ipler olan keçeden imal edilmiş bir çanta da ortaya çıkarılmıştır.

Mezar çukurunun kuzeybatı tarafındaki duvar ile çatı kafesi arasında üst üste konulmuş iki at cesedine rastlanmıştır. Alttaki at, çalıların serildiği alan üstüne kafası kuzeydoğuya döndürölmüş şekilde ve karnı üzerine yatırılmıştı. Her iki atın da koşum takımları üzerindeydi. Alttaki atın sırtında bitki süslemeli keçe ve bir eğer vardı. Başlık ve gem, yaban domuzu dişi ve kalp şeklindeki kırmızı ve siyah renklerdeki ağaç plaklarla süslenmişti. Gemin kendisi demirdendi. Daha çok tahrip olan üstteki atın, koşum süslemelerinde de özellikle at ve grifon şeklindeki tahta oymalar ve tunç gem dikkat çekmekte idi¹³⁴.

Aynı derecede ilgi çekici bir mimari ve muhteşem buluntulara sahip olan Verh Kal'djn ikinci mezarlığındaki üç numaralı kurganda, İkinci Pazırık Kurganın defin odasındaki adam ile Ak Alaha 3 Mezarlığı 1. Kurgandaki kadın cesedinde olduğu gibi mumyalanarak gömölmüş ve benzer şekilde, dövmele olan erkek cesedi özellikle dikkat çekmiştir.

1.2.14. Kuturkundas Kurganı

Koturkundas Mezarlığı, Ukok Platosu'nda, Küçük Dağ vadisinde, denizden 2090 m yükseklikte bulunmaktadır. Bu mezarlık beş kurgandan meydana gelmekte ve tepelerinde açılan çukurlardan anlaşıldığı üzere bunlar da soyulan kurganlar arasında yer almaktadır. Burada sözünü edeceğimiz kurgan Ak-Alaha, Kara-Bulak ve Akkol nehirlerinin birleştiği yerde ve Ak Alaha Kurganları'nın biraz aşağısında yer almaktadır.

¹³⁴Polosmak, *a.g.e.*, s. 77-85.

Kazısı yapılan en büyük kurganın çapı, kuzeyden güneye 25.5 m, batıdan doğuya 27.5 metredir. Günümüzde kurgan tepesinin deniz seviyesinden yüksekliği 95 cm civarındadır. Kurganın doğu tarafında 5 balbaldan oluşan bir sıra vardır ve bunların yakınlarında bir anı mezarı bulunmaktadır.

Kurganın üst kısmı nehirden alınan ince çakıl taşlarından oluşturulmuştur. Tepecik ortasındaki çukur soyguncular tarafından açılmıştır. Önce çim tabakası alınarak başlanan kazıda kurganın iri kayalardan oluşan bir iç duvarla çevrelendiği görülmüştür. Bu duvarın dışındaki boşluk, küçük ve orta büyüklükteki taşlarla doldurulmuş ve bu kısmın dışında da yine taş levhalardan oluşan bir duvar yapılmıştır. Bu bakımından kurganın kuruluşunun ikinci Başadar Kurganı gibi olduğu anlaşılmaktadır. İçinden çıkarılmış toprak ve irili ufaklı taşlarla doldurulmuş olan mezar çukuru, merkezde yer almakta olup, 3.3 X 5.2 m ölçülerindedir. Söz konusu dolgunun altında 32 tomruk ve sırıktan oluşan, bütün yüzeyi yanık tavan örtüsüne rast gelinmiştir. Defin odası için yapım ve düzenleme kolaylığı sağlamak üzere inşa edildiği düşünülen özgün bir dromos, kurganın doğu tarafından açılmaktadır. Dış defin yapısı kuzey ve güneyden dörder, batıdan ve doğudan, üçer tomruktan oluşan 4.4 x 2.2 m boyutlarında bir mekandır. Tavanı 11 adet tomruktan meydana getirilmiştir. Polosmak, bu kısmın tomruklarının da kömürleşmiş olmasını soyguncular tarafından çıkarılan yangına bağlamaktadır¹³⁵. Daha iç kısımda kalınlığı 7- 8 cm olan yontulmuş kütüklerle 1.7 x 3.9 m ölçülerindeki çıkma ahşap bölme inşa edilmiştir. Oluşturulan dış ve iç odanın duvarları birbirlerine geçirilerek bağlanan kütüklerden yapılmıştır.

Çukurun ağzından 3.30 m derinlikte, güney duvarına yaslanmış vaziyette melez çam ağacından yapılmış 3 m uzunluğunda bir tabut bulunmaktadır. Tabutun kapağının baş kısmı, Berel ve Başadar kurganlarında da görüldüğü gibi, başı 5 cm olan kalın bakır çivilerle gövdeye çivilenmiştir.

Defin odasına soyguncular dış ve iç odanın tavanını üstten keserek delik açmak suretiyle girmişler ve tabutu açmadan ortasına baltayla vurarak kırmışlardır. Bu yüzden de defin odasından çok az miktarda bulgular ele geçirilmiştir.

¹³⁵Polosmak, *a.g.e.*, s. 101.

Hırsızların dokunmadığı kuzey bölümünde, az sayıda teçhizat ile birlikte gömülmüş atların cesetleri bulunmaktadır. Üzerleri tomruk ve sırkılarla örtülü olmakla birlikte bu kesimde iç tavan olmadığından taş ve toprak yığınları atların bulunduğu bu bölmeye akmıştır. Paleozoologlar tarafından yapılan incelemeler sonucunda atların sayısı 10 olarak saptanmıştır. Defin odası zeminine yatırılan atlar, başları doğuya çevrilmiş olarak, ayakları altlarında kalacak veya bükülmüş şekilde üst üste konulmuşlardır. Tümünün dişlerinde demir gemler bulunan atların, koşumlarına ait çok sayıda ince işçiliğe sahip ağaç süs parçaları ile atların yün örtülerinin parçaları günümüze gelebilmiştir. Esas öneme sahip ve koşum takımları iyi durumda kalabilmiş olan at, mezara ilk olarak indirilmiş olup mezar çukurunun doğu kısmına yerleştirilmiştir. Bu ata ait grifon tasvirli ağaç plaka, diğer atların kurşun süslemelerine ait dört at başı tasviri, kolan tokaları, grifon şeklinde süsler, bazıları boynuzlu insan başı tasvirleri başlıca buluntular olup bunların sanatsal özellikleri diğer Pazırık kültürüne ait kurganlarındakiler gibidir¹³⁶.

1.2.15. Yakonur Kurganları

B.Z.Rabinoviç, A.M.Vinogradova, Gryaznov ve Altay Araştırma Heyeti tarafından 1939 yılında, Çarışa, Kana, Yabagana, Kerlika akarsuları vadisinde, Oyrot ilinin, Ust-Kan ilçesinde arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiş ve araştırma bölgesi olarak Ykonur alanı belirlenmiştir. Kazılar sırasında biri Hun Türklerine diğeri ise sonrasına ait toplam 17 defin ortaya çıkarılmıştır¹³⁷. Bu yeni arkeolojik buluntular kurganın orta kesiminde, kuzeyden güneye doğru uzanmaktaydı. Burada en çok dikkati çeken M.Ö. II. yüzyılda Hun Türklerine ait 5. ve 8. kurganlar olmuştur.

8 numaralı kurgandaki defin odası geniş ve dörtgen şeklinde olup içinde iki yetişkin, biri çocuk iskeleti ile iki at iskeleti bulunmaktaydı. Ancak defin odası daha önce soyguna uğradığı için cesetlerin asıl yerini ve yatış şekillerine tespit etmek mümkün olamamıştır. Soygun sırasında mezar çukurunda bulunan eşyalar düzensiz bir şekilde dağıtılmış ve değerli eşyaların birçoğu çalınmıştır. Fakat buna rağmen

¹³⁶Polosmak, *Stereguşie Zoloto Griŭ (Ak-Alahinskie kurganı)*, Novosibirsk, 1994, s. 66-90.

¹³⁷M.P.Gryaznov, *Raskopki Na Altae*, Leningrad, 1940, s. 17.

hırsızların gözünden altmışa yakın altın süs eşyası kaçmıştır. Bunun dışında definde iki tunç ayna, üç seramik güğüm, geyik boynuzu ve başka eşyalar bulunmuştur.

5 numaralı kurgan 25 m çapında olup toprak yığından oluşmaktaydı. Defin odasının duvarları kütüklerle döşenmiş olup sekiz tomruktan oluşmaktaydı. Mezar çukuru ise oval şeklinde idi. Defin odası açıldıktan sonra duvarın batı kısmında bir katakomp¹³⁸ keşfedilmiştir. Bulunan katakompta ağaç tabutun içinde sırt üstü, başı kuzeye dönük bir şekilde yatırılmış yaşlı bir kadın cesedi bulunmuştur. Definde bulunun başlığın altın kaplama plakla kaplı olması dikkatlerden kaçmamıştır. Kadın iskeletinin üzerinde iri yeşim taşlı boncuklu kolye, ağaç düğüm ve demir bıçak bulunmuştur.

1.2.16. Berel Kurganı

Berel Kurganları 1865’de Radlov tarafından Altay Dağları’nda Berel Nehri’nin çevresinde Katanda köyünün yakınlarında, Beluha Dağı eteğinde bulunmuştur. Kurganın çapı 20 m yüksekliği 6 metreye kadar ulaşmakta idi. Mezarın üzerine muntazam bir şekilde kesilmiş taşlar yığılmıştı. Bu taş yığını arasında ise bir at iskeleti ile koşumları ele geçirilmiştir. 4 m kadar derinlikte her tarafı ağaç kütüklerle kaplanmış bölümde 16 adet at cesedi bulunmuştur (Harita 2). Atların üzerinde altın, deri ve ağaç süslemeli koşum takımları vardı. Esas mezar odası karaçam ve kayın kütükleri ile kaplanmıştı. Kütüklerin yerleştirilme şekli diğer Altay mezarlarındaki şekle benzemektedir¹³⁹.

¹³⁸Katakomp: kayaları ya da toprağı kazarak yeraltında yapılan gizli bir bölümdür. Uzun dehlizler biçimdeki gömütlük.

¹³⁹S.V.Kiselev, *Drevnyaya İstoria Yujnoy Sibiri*, Moskva-Leningrad, 1949, s. 185.

1.2.17. Ust-Ediganda Arkeolojik Anıtları

Seksenlerin sonu doksanların başlarında Gorno Altaysk Bölgesi'nde Hun Türkleri dönemine ait geniş çapta arkeolojik çalışmalar devam ederken, Katun Nehri'nin üst kısmında, Edigan Nehri'nin güneyinde, Kuyus yerleşiminin kuzey yönüne 8 km uzaklıkta, Altay Özerk Cumhuriyeti'nin Çemalks ilçesinde Ust-Edigan Mezarlığı bulunmuştur. 1988 yılında M.V. Moroz, S.G. Skobelev¹⁴⁰ ve Yu. S. Hudyakov¹⁴¹ tarafından Ust-Edigan Mezarlığı'nda arkeolojik çalışmalara başlanmış, 1990-1995 yıllarında ise Hudyakov bu çalışmalara devam etmiştir. Toplam Ust-Edigan'da 70'ten fazla gömme ortaya çıkarılmıştır. 2003'te bölgede 3 mezarlıkta arkeolojik çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

1.Ulug-Çoltuh Mezarlığı: Edigan köyünün 0,8 km uzağında, Çemal-Edigan otoyolunun kuzeyinde, Edigan Nehri'nin sağ kıyısında bulunmaktadır. Burada yaklaşık 10'a yakın yassı oval kaya parçalarından oluşan tepecik bulunmuştur. Bu mezarlıklar batı-doğu yönüne doğru uzanmakta olup, 2,5x1,5 ile 4x2 m arasındaki bir alanda, 0,1 m yüksekliğindedir. Mezar çukuru oval ya da dörtgen şeklinde olup, duvarları taş veya tomruklarla döşenmiştir. Defin odasında erkek, kadın ve çocuk, bazen de tek ceset bulunmuştur. Defin odasında bulunan cesetler sırt üstü, başları doğuya dönük bir vaziyette yatırılmış olup, yanlarında ok, yay ve diğer eşyalarla birlikte gömülmüşlerdir.

1989'da Ulug-Çoltuh Mezarlığı'ndaki kazılar sırasında ortaya çıkan kadın cesedinde derinin bazı bölgelerinde bozulma olmasının nedeni mumyalandığının düşünülmesidir. Bulunan kadın cesedi tabut içinde sırt üstü, dizden ayakları bükük, sağ omuzu kalkık bir vaziyette yatırılmış olup, kolu dirsekten bükülmüş, yüzü ise tabutun diğer kısmına baktırılmıştır. Defin odasında kadına ait başlık, giysi ve kap-kaçak bulunmuştur¹⁴²(Resim 33).

¹⁴⁰ S.G.Skobelev 8 Kasım 1956 doğumlu arkeolog ve tarihçidir.

¹⁴¹ Yu.S.Hudyakov 8 Aralık 1947 doğumlu Rus arkeolog ve tarihçidir. Arkeoloji, etnokültür tarihi ve göçebe yaşam konularına eğilmiş, bilhassa Türk milletinin kullandığı savaş aletleri üzerinde çalışmalar yapmıştır.

¹⁴² Yu.S.Hudyakov, *Arheologičeskiye Pamyatniki v Doline Reki Edigan*, Novosibirsk, 2008.

Resim 33: Ust-Ediganda 10 Numaralı Mezarda Olan Mumyalanmış Kadın Cesedi.

Kaynak: Hudyakov, 2008.

2.Edigan-Baş Kurganı: Edigan Nehri'nin sağ kıyısında, Edigan köyüne 6.3 km uzaklıkta, Çemal Edigan otoyolunun kuzeyinde bulunmaktadır. Kurgan batı-doğu ekseninde, 4x2 m alanda ve 0.1 m yüksekliğinde olup, kaya parçalarından oluşmaktadır. Bu kurgan da hırsızlardan nasibini almıştır. Buna rağmen mezar çukuru açıldığında defin odasında tabutta sırt üstü yatan, başı kuzey-doğuya bakan bir kadın cesedi bulunmuştur. İskeletin yanında tunç ve camdan düğmeler yapılmış, boncuk, cypraea kabuğu, tunç yüzükler, kıyafet ve at koşum aletleri bulunmuştur.

3.Ust-Edigan Mezarlığı: Katun Nehri'nin sağ kıyısında, Edigan Nehri'nin ağız kısmının güneyinde, Çemal-Kuyus otoyolunun batısında, Kuyus köyünden 8 km uzaklıkta bulunmaktadır. Mezarların üst kısımları kayalar, çakıl taşları ve kaya parçalarından oluşmakta olup, çapları 2 ile 12 m arasında ve 0,1-0,4 m yüksekliğindedirler. 1988-1994 yıllar arasında bölgede 8'i Moroz ve 97'si Hudyakov tarafından toplam 105 mezar açılmıştır. Açılan 105 defin içinden birisini Kök-Türk dönemine ait olduğu düşünülmektedir.

Defin odası kütüklerden oluşmakta ve içinde taş tabut (lahit) bulunmaktadır. Yetişkin erkek veya kadın ile birlikte atın da gömüldüğünü iskelet kalıntıları göstermektedir. Bununla birlikte erkek ok, yay ve diğer savaş aletleri ile gömülürken,

kadın ve çocuk süs eşyalarıyla gömülmüştür. Bütün definlerde yemek kalıntıları ile seramik kaplar ele geçirilmiştir. Edigan vadisinde bulunan mezar ve kurganların 53'ünün Hun Türklerine ait olduğu anlaşılmıştır. Edigandaki diğer kurgan ve mezarlar da yukarıda belirtilen birkaç kurgandaki gibi aynı yapıya ve içeriğe sahiptirler.

Edigan Nehri vadisinde araştırılan mezar ve kurganlar şunlardır: 1–Abı, 2–Agıp, 3–Adgan, 4–Adılda, 5 –Ak-Baş, 6–Ak-Kara-Bom, 7– Aksas, 8– Atudar, 9–Bedik, 10– Beş-Bildir, 11– Buzurgaş, 12– Buru-Altı, 13– Verhniy Agoviy Log, 14–Dyamantel, 15– Idıhta, 16– Kainzarah, 17– Kam-Dethan, 18– Karagay, 19– Karalık, 20– Kişneg-Log, 21– Kişneg-Saldın ,22– Kişneg-Uval, 23– Kok-Sair, 24– Kok-Edigan, 25– Kok-Edigan-Us, 26– Kığıp, 27– Kızıl-Taş, 28– Kızılgak, 29– Miçik, 30– Omoli, 31– Peşçanniy Karer, 32– Sarı-Jar, 33- Soygonoş, 34–Tetikmen, 35–Tetikmen-Baş, 36 – Terbien, 37– Terdem, 38– Timuşta, 39– Timuşta-Uval, 40–Tyguskol, 41–Turır, 42– Teli, 43– Tayngıs-Tıt, 44– Ujoy, 45– Ulita-Paspahtu-Obo, 46– Ulug-Sanhıdı Log, 47– Ulug-Çoltuh, 48– Ust-Edigan, 49–Çoltuh, 50– Çoltuh-Bir, 51– Çoltuh-İki, 52– Edigan-Baş, 53– Edigan-Çol.

1.2.18. Biysk Mezarlığı

Biysk şehrinin güney-batısında, Bii Nehri yakınlarında, 45 m rakımda Biysk I Mezarlığı bulunmaktadır. Yaklaşık 1 km'lik alana yayılan kurganlar batıdan doğuya uzanmaktadır. Biysk'te arkeolojik kazılar 1925'te 13 ve 1929'da ise 2 numaralı kurganda gerçekleşmiştir¹⁴³(Harita 2).

1925 yılında gerçekleştirilen kazılar:

Kurgan 1: Bu Kurgan 10 m çapında olup mezar çukuru 2.6x1.1 m ölçülerindedir. Mezar çukurunda kadın iskeleti, seramik kaplar, demir plakalar ile hayvan kemikleri bulunmuştur. Kurgan soygunculardan nasibini almıştır.

Kurgan 2: 10 m çapında ve 0.2 m yüksekliğindedir. Mezar çukuru 2.6 x 1.0 x 2.6 m ebatlarında olup güneybatı-batı yönünden kuzeydoğu-doğu doğrultusunda

¹⁴³ M.P. Zavituhina, "Mogilnik Vremeni Rannih Kočevnikov Bliz g.Biyska", *Arheologičeskiy Sbornik*, Vıpusk 3, Leningrad, 1961, s.89, 90.

uzanmaktadır. Defin odası kütüklerle döşenmiş olup, defin odasında bulunan 4 tomruğun tavanı tuttuğu düşünülmektedir. 2 m derinliğine sahip mezar çukurunda başı güney batı-batı yönüne bakan at iskeleti ile 2.6 m derinlikteki defin odasında ise kadın iskeleti bulunmuştur. Mezar çukurunda seramik kap kalıntıları, koyun kemikleri, demir bıçak ve seramik boncuk bulunmuştur.

Kurgan 3: En büyük kurgan olarak kabul edilmektedir. Bu kurgan 13 m çapında, 6 m yükseklikte olup, mezar çukuru 2.9x1.6 m ebadında ve 2.8 m derinliktedir. Defin odasının sadece kuzey duvarı günümüze kadar sağlam kalabilmiştir. Defin odası 0.4 m yüksekliktedir ve tomruk kalınlığı 0.8 m'den oluşmaktadır. 1.6 m derinlikte, defin odasının kuzey-doğu kısmında 50 yaşlarında bir erkek iskeletine rastlanmıştır. Mezar çukurunun batı kısmında iki at iskeleti koşum takımıyla birlikte bulunmuştur. İnsan iskeletinin yanında kemik tarak, altın plakalar, dağ keçisi silüetini yansıtan tunç koşum takımı bulunmuştur¹⁴⁴.

Kurgan 4: Bu kurgan 11 m çapında ve 0.5 m yüksekliğindedir. Mezar çukuru 2.4x1.1 m ebadında ve 2.6 m derinlikte olup, defin odasının batı kısmı 0.9 m ve doğu kısmı 0.6 metredir. Defin odasının kuzey ve güney tarafında kütük döşemeler mevcut iken diğer kısa olan duvarlar tahrip olduğundan buralarda herhangi bir ağaç döşemeye rastlanılmamıştır. Bulunan erkek ve at iskeleti dağınık bir durumdadır.

Kurgan 5: 11 m çapında, 0.5 m yüksekliğindeki iki mezar çukurundan oluşmaktadır. Birinci mezar çukurunun ebadı 2.2x0.7 m ve derinliği 2 metredir. Defin odası 0.4 m yükseklikte olup tavanı beş tomruktan oluşmaktadır. Birinci mezar çukurunun 2 m uzağında, güney yönünde enine 1.1 m ve 2 m derinlikte ikinci mezar çukuru bulunmaktadır.

Kurgan 6 ve 7: Bu kurganlar 10 m çapında ve 0.4 m yüksekliğinde, mezar çukur ebatları da birbirine çok yakındır. Altıncı kurgan 2.9x0.9 ebadında ve 2.1 metre derinlikte iken yedinci kurganın 2.8x0.6x1.6 metredir.

Kurgan 8,9,10: 8 ile 10 m çapında, yüksekliği 0.3-0.5 metredir. Sekizinci kurganın mezar çukuru ise 2.1x1.0 m ebadında ve 2.1 m derinliğindedir. Dokuz

¹⁴⁴Zavituhina, *a.g.e.* , s. 90, 91.

numaralı kurgan 2.6 x 0.9 x 2.65 m ebadında ve 2.1 m derinliğindedir. Onuncu kurgan 2.4 x 2.2 m ebadında olup, yüksekliği 1.9 metredir. 8 ve 9 kurganlarda ağaç defin odası ve birer erkek cesetleri vardır. 10 numaralı kurganın defin odası 25 cm kalınlığında tahtalarla döşenmiş, ortasından da tomrukla ayrılmıştır. Defin odasının bir tarafında sırt üstü yatırılmış, başları güneybatı-batı yönüne bakan iki erkek cesedi vardır. Defin odası ile mezar çukuru arasında at iskeleti ve koşum takımı bulunmaktadır.

Kurgan 11: 8 m çapında, 0.3 m yüksekliğinde, mezar çukuru 2.5x0.9 ebadında ve 2.4 m derinliğindedir. Ağaç defin odasının 2 m derinliğinde bir kadın iskeleti bulunmuştur. Defin odasının batı kısmında seramik bir kap ve bir demir bıçak ortaya çıkarılmıştır.

Kurgan 12: Bu kurgan 9 m çapında, 0.2 m yüksekliğinde ve etrafı hendeklerle çevrilidir. Mezar çukuru 2.8x1.4 m ve 2 m derinliktedir. Ağaç defin odasında 1.65 m derinliğindeki seramik kalıntılara rastlanmıştır. Defin odasındaki erkek cesetlerinden biri kuzey duvarında sırt üstü yatmakta ve başı güney-batı yönüne bakmaktadır. Başucunda seramik bir kap ve sağ dirseğinde demir bir bıçak bulunmuştur. Bu iskeletin hemen yanında ikinci bir iskelet bulunmakta idi. İkinci iskeletin kemikleri dağınık olduğu için cesedin hangi pozisyonda yatırıldığı tespit etmek mümkün olmamıştır¹⁴⁵. Mezar çukurunun güney duvarında ise bir at iskeleti bulunmuştur. At iskeletinin kafatası üzerinde kalp şeklinde yedi adet süs toka, dört kemik toka ve maden bir düğme vardı.

13. Kurgan: 7 metre çapında ve 0.2 metre yüksekliğinde, mezar çukuru 2.2x0.8 m ebadında, 1.9 m derinliğindedir. Defin odasının kuzey ve güney duvarlarını oluşturan tomruklar tahrip olmadan günümüze kadar ulaşılabilmiştir. Defin odasının batı bölümünde bir erkek cesedine ait kemikler bulunmaktadır. Kemiklerin arasında demir bıçak, ok, demir toka ve hayvan kemikleri bulunmuştur.

1929 yılında yapılan arkeolojik kazı sonucunda iki kurgan daha açılmıştır:

¹⁴⁵Zavituhina, *a.g.e.*, s. 92, 93.

Kurgan 1: 11 m çapında, 0.4 metre ykseklindedir. Mezar ukuru güney-batı ve kuzey-doğu yönünde olup, 3.1x1.4 m ebadında ve 2.25 m derinliğindedir. Defin odasında 2.0-2.2 m derinliğinde bir insan iskeleti bulunmuştur.

Kurgan 2: 9 m çapında ve 0.4 m ykseklindeki iki mezar, güneybatı- batı ve kuzeydoğu-doğu yönünde bulunmuştur. Birinci mezar 2.35x0.85 m ebadında, 2.8 m derinliğinde olup kurganın merkezinde bulunmaktadır. İkinci kurgan ise 2.3x0.9 m ebadında ve 2.65 m derinlikte olup birincisinin 2.3 m güney yönünde bulunmaktadır. Kurganların yapıları ve defin gelenekleri birbirine benzemektedir. Bu kurganlarda en çok seramik eştılara rastlanmıştır.

1.3. Tuva Bölgesi

1.3.1. Kokel Mezarlığı

Tuva zerk Cumhuriyeti'nde Hun Türkleri dönemine ait yapılan arkeolojik kazılar bilim insanlarının ilgisini oldukça çekmektedir. Arguz yerleşiminin güneybatısına 14 km uzaklıkta ve Sın-rek (Küçük Kalpler) Daę eteğinde Hun Türklerine ait mezarda 1957'de S.İ.Vaynšteyn tarafından arkeolojik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. 12 kurgandan oluşan bu mezar Tuva'da Hun kültürünü (Vaynšteyn daha sonra bulunduğu yerden dolayı Sın-rek kültürü olarak adlandırmıştır) temsil etmektedir¹⁴⁶.

1959 ve 1960 yıllarında Tuva Etnografi Enstitüsü ekibi tarafından Hemik Akarsuyu'nun sol kıyısında Kokel Mezarlığı'nda arkeolojik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu arkeolojik çalışmalar sonucu 1960 yılında Hun Türkleri ile ilgili geniş bulgular ve bilgiler içeren 19 kurgan daha ortaya çıkarılmıştır.

Kokel Mezarlığı'nda bulunan kurganlar e ayrılmaktadır: 1. Büyük kaya parçalarından oluşan tepe. 2. Oval şekilde kaya parçalarından oluşan kurgan. 3. Kaya parçalarından oluşan şekilsiz kurgan.

Kurganların altı birkaç mezar çukurundan oluşmaktadır. Mezar çukurlar dikdörtgen şeklinde, ebatları ise 0.4 ile 2 m arasında değişmektedir. Mezarlardan

¹⁴⁶S.İ.Vaynšteyn, V.P.Dyakonova, "Pamyatniki v Mogilnike Kokel Kontsa I tys. Do Nařey Eri- Pervih Eekov Nařey Eri", *TKAEE*. T.II, Moskva, 1966, s. 185, 186.

26'sı kuzeybatı- güneydoğu, 7 tanesi batı, kuzeybatı, doğu, güneydoğu, 9'u kuzeydoğu, güneybatı, 7'si kuzey, kuzeybatı, güney, güneydoğu, 3'ü batı, güneybatı, doğu, kuzeydoğu, 2'si güney, güneybatı, kuzey, kuzeydoğu, 8'i kuzey, güney ve 10 tanesi ise batı ve doğu yönlerindedir.

Cesetler sırt üstü yatar şekilde ve ağırlıklı olarak baş kısmı kuzeybatı yönüne bakar halde çevrilmiştir. Gömü 3 şekilde izlenmektedir: 1.Tabut içinde 2. Ceset tahta parçaları ile çevrilmiş durumda. 3.Gömü tahta üzerine ya da sadece zemin üzerinde yatırılmaktadır.

Sın-Çyurek kültüründe (Kokel Kurganları) ağaç defin odasına rastlanmamaktadır. Ceset, ağaç tabut içinde doğrudan mezar çukuruna gömülmüştür. Tabutlar genellikle sedir ya da kavak ağacından yapılmıştır. Tabutlar iki bölümden oluşmakta olup tabutların ön bölümünde araç gereçler ve yemek kapları vardır¹⁴⁷.

Kurganda erkek cesetleri ile birlikte yay, ok, kılıç, hançer ve mızrak bulunmuş iken, kadın cesetlerinin yanında ise ev eşyaları, ağaç kaplar, süs eşyaları ve deriyi işlemek için kullanılan aletler bulunmuştur. Bütün tabutlarda gömünün baş ucunda yemek kapları ve ayak ucunda da koyunlara ait et parçalarına rastlanmıştır. Ancak bazı kurganlarda yemek kapları ayakucunda ve et niyetine de at kellesi bulunmaktadır. Kurganlarda bu saydığımız nesnelerin dışında kenevir tohumları ve tahılları görmek mümkündür. Ortaya çıkan bütün ev aletleri, yay ve ok milleri ağaç malzemelerden yapılmıştır. Kokel Mezarlığı'nda bulunan ağaç malzemeleri (kaşık, kepçe, tabak, varil (fıçı)) Oglahtı, Noin-Ula, Kenkol kurganlarındakilerle aynı yapıya sahiptir. Ağaç malzeme ile sıklıkla seramik kullanılmıştır. Tuva'da Hun Türkleri döneminde en sık rastlanan eşyalar dar boğazlı seramik kaplardır. Bulunan kaplar Hun Türklerine özgü desenler ile süslenmiştir. Bu desenler geometrik şekillerde olup kırmızı ve siyah boya ile boyanmıştır.

¹⁴⁷Vaynşteyn, Dyakonova, *a.g.e.*, s. 255, 256.

1.3.2. Bay-Dag II

Tuva Bölgesi'nde yer alan Şagonar şehrinin batısında Bay-Dag II Mezarı bulunmuştur. Bölgede, A.M. Mandelştam 1965, 1966, 1976 ve 1977 yıllarında ilk arkeolojik çalışmaları gerçekleştirmiştir. Bay-Dag II Mezarlığı, hırsızlar tarafından soyulmasına rağmen kalan malzemelerden yola çıkarak araştırmacılar mezarın, Hun Türklerine ait olduğunu kanıtlamışlardır¹⁴⁸.

Bay-Dag II kurganları trapez şeklinde, dromos ve derin mezar çukurlarından oluşmuştur. Mezar çukuru dörtgen şeklinde ağaç defin odasından oluşmaktadır. Defin odasında iç içe geçirilmiş iki ağaç tabut vardır. İç kısımdaki tabut altın varakla kaplanmıştır¹⁴⁹. Bay-Dag II Kurganları'nda gömme gelenekleri Moğolistan'da bulunan Noin-Ula ve Baykal ötesindeki İlmovaya Pad gömme gelenekleri ile benzerlik taşımaktadır.

Bay-Dag II kurganlarında tek kişilik gömüler bulunmaktadır. Mezar çukurları ağırlıklı olarak kuzey-güney yönüne bakmaktadır. Tabutlarda bulunan cesetler sırt üstü yatırılmış ve başları kuzey batı yönüne çevrilmiştir.

1.3.3. Taştık Kültürü Oглаhtı Mezarlığı

Oглаhtı Mezarlığı Yenisey Nehri'nin sağ kıyısında, Abakan şehrine 50 km uzaklıkta, Oглаhtı dağının çevresinde Hakasya Bölgesi'nde bulunmaktadır.

Mezarlık Taştık Kültürü'ne¹⁵⁰ aittir. Bu kültüre ait birçok mezar bulunmuştur ama günümüze en sağlam şekilde kalan mezarlık Oглаhtı mezarlığıdır. Bunun nedeni ise defin işleminin kuru zeminde yapılması, hava geçirmez hermetik sistem uygulanması ile defin işlemlerinin yapılmasıdır. Bu sistem sayesinde kürk ve kumaş buluntuları, ağaç eşyalar ve cesetler günümüze kadar sağlam kalabilmiştir.

¹⁴⁸N.N.Nikolaev, *Planigrafiya Mogilnika Bay-Dag II, Stepi Evrazii v Drevnosti i Srednevekovye*, Kniga II, Sank-Petersburg, 2003, s. 260.

¹⁴⁹V.S.Taskin, *Materialı po istorii Syunnu (Po Kitayiskim Istočnikam)*, Moskva, 1968 s. 40.

¹⁵⁰Taştık Kültürü: Arkeologlar tarafından Güney Sibirya Minusinsk bölgesinde demir çağına ait (M.Ö. II yüzyıl ve M.S. V yüzyıl) Tagar kültürünün yerine isim verilmektedir. Ayrıca bkz. L.R.Kızlasov, *Taştıkskaya Epoha v İstorii Hakassko-Minisinskoy Kotlovini*, Moskva 1960.

Taştık kültürünün en ilgi çekici örneği olan Oглаhtı Mezarlığı'nın hangi döneme ait olduğunun tespit edilmesi araştırmacılar arasında tartışmalara yol açmıştır. 1920'lerde Teplouhov'a göre M.S I-II. yüzyıla aittir, 1930'larda Sosnovskiy, Oглаhtı Mezarlığı, Noyun–Ula ve Şibe kurganlarıyla benzerlik taşıdığı için M.Ö I.-M.S I. yüzyıla ait olduğunu ifade etmiştir. S.V.Kiselev ve M.P. Gryaznov bu mezarlığın M.S I-II. yüzyıla ait olduğunu, Kızlasov ve Vedatskya M.Ö I. yüzyıl-M.S III. yüzyıla ait olduğunu söylemektedirler. 2005 yılında yapılan birkaç araştırma sonucunda bilim adamları tarafından Oглаhtı Mezarlığı'nın M.Ö I. yüzyıl-M.S III. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir. Kızlasov, İzihsk ve Sırsk Çaa-Tas'taki üç definde yaptığı kazılar sonucunda, Taştık Kültürü'nü dört kronolojik döneme ayırmıştır. Bunlar: M.Ö. I. yy-M.S. I. yy İzihsk dönemi, M.S. I-II. yy Sırsk dönemi, M.S. III-IV. yy Uybat dönemi, M.S. IV-V. yy Kameşkovsk dönemleridir.

Oглаhtı Mezarlığı, 1903 yılında Adrianov tarafından keşfedilmiş ve 17 gömü gün ışığına çıkarılmıştır. 1969 -1973 yıllarında Oглаhtı'da Vadetskaya tarafından 1 ve Kızlasov tarafından 7 gömü ortaya çıkarılmıştır. Kızlasov'un ulaştığı mezar çukuru 2.5 x 1.5 metre ebadında olup hermetik bir sisteme sahiptir. Mezar çukurunun defin odasında yüzü maske ile kaplı mumyalanmış kadın ve erkek cesetleri; deriden yapılmış yetişkin insan boyutunda bebek, kürk, şapka, pantolon, kaban, etek, eldiven ve ayakkabı bulunmuştur. Kadın cesedinin ayak uçlarında ise bir çocuk iskeleti vardır. Kızlasov bu mezarlığı, Oглаhtı VI Mezarlığı olarak adlandırmıştır¹⁵¹. Erkek cesedi üzerinde dövmeler mevcuttur (Resim 34, 35, 36). Mumyaların başlarının altında birer ağaç yastık, yapay bebeğin altında ise deri yastık vardır. Defin odasında çanak-çömlek, at koşum takımları, ok ve yay ele geçirilmiştir. Kızlasov'un bulduğu mezar çukurundaki yer alan defin odası 10 tomruktan oluşmaktadır. Defin odasının tabanı ve duvarları ise birkaç katmandan oluşan huş ağacı kabuğuyla döşenmiştir. Bu döşeme tipi, mezar defin odasını hava geçirmez hale getirmiştir.

¹⁵¹L.R.Kızlasov, *Taştıkskaya Epoha v İstorii Hakassko-Minisinskoy Kotlovini*, Moskva, 1960, s. 98-101.

Resim 34: Mumyalanmış Erkek Cesedi, Omuz Ve Göğüs Kısmı Dövmeler.

Kaynak: Kızlasov, 1960.

Resim 35: Çocuk Kürkü.

Kaynak: Pankova, 2005.

Resim 36: Kürklü Şapka.

Mezar çukurlarından biri dikdörtgen şeklinde ve dromosa sahip olup defin odası yüzeyden 70 cm derinlikte çam ve karaçam ağaçlarından oluşmaktadır. Defin odaları 170-240 cm uzunluğa, 97-165 cm genişliğe ve 57-160 cm derinliğe sahiptir. Oda tavanı yaklaşık 18 cm kalınlıkta karaçam ağaç tabakasından oluşmaktadır. Oda

köşelerine döşenen kütükler arası boşluklar çakıl taşlarıyla doldurulmuştur. Defin odasının tabanı topraktan olup üzeri geniş tahtalar ile döşenmiştir¹⁵².

Defin odasında 70 cm yüksekliğinde karaçamdan yapılmış tahta bir loca bulunmaktadır. Loca üzerinde biri yetişkin erkek diğeri ise 10-12 yaşlarında bir erkek çocuğuna ait cesetler vardır. Cesetler sırt üstü ve elleri vücut uzantısına doğru, başları kuzey doğu doğrultusunda yatar halde olup birinin yüzü beyaz, diğerinin yüzü ise kırmızı maske ile kapatılmıştır. Cesetlerin ayak uçlarında birer çömlek ve ahşap bir kap bulunmaktadır. Oğlahtı Mezarlığı'nda genellikle defin odaları ve orada bulunan cesetler yukarıda belirtilen niteliklerdedir. Ancak 2 define bunlardan farklı olarak cesetlerin başı güney batı yönüne çevrilmiştir.

1 Numaralı kurgan, yüzeyde 14x14 m ebadında olup etrafı 2 metre genişliğinde 10-15 cm yükseklikte şaft ile çevrilmiştir ve içinde güney-batı kısmında şaftın ortasında iki taş parçası dik bir vaziyette bulunmaktadır. Defin odası, dörtgen şeklinde 9,15x10,25 m ebadında olup kuzey-kuzeybatı yönünden güney-güneydoğu yönünde konumlanmıştır. Defin odasında dromos bulunmaktadır. Mezarda, 1,5 m derinlikte 10-35 cm çapında dikey olarak huş ağacından yapılmış direkler bulunmaktadır. Defin odası 35-40 cm çapında tomruklarla kaplanmıştır¹⁵³. Kurganda mumyalanmış kadın ve erkek cesetleri gün ışığına çıkarılmıştır. Kadın cesedi bozulmadan günümüze kadar gelebilmiştir. Yüz, kulak ve boyun kısmı, vücudun bir kısmı (Omuz, kollar, göğüs kısmı.) bütün kas, damarlar yapısı ile kendini koruyabilmiştir. Erkek cesedinin de yüz ve boyun kısmı bozulmadan günümüze gelebilmiştir. 1 numaralı kurganda da örülmüş saç örneği bulunmuştur. Bahsedilen kurganda bulunan saç örgüsü yumuşak, kestane ve kızılımsı bir renge sahiptir. Saçlarda herhangi bir boyaya rastlanılmamıştır. Kadın cesedinin yanında ise süs olarak kullanılan yapay saç örgüsü bulunmuştur¹⁵⁴.

1 Numaralı kurganda cesetlerin dışında huş ağacı kabuğundan yapılmış, dibi ve kapağı ise kara ağaçtan olan, oval şeklinde kap dikkatleri çekmektedir. Bu tip kaplar cesetlerin başının hemen yanında bulunmaktadır.

¹⁵²Kızlasov a.g.e., s. 10.

¹⁵³L.R. Kızlasov, "Sırskiy Çaa-Tas", SA, 1955, s. 200, 201.

¹⁵⁴A.V.Adrianov, "Oğlahtinsikiy Mogilnik", *Sibirskaya Jizn*, 1903, s.7.

İKİNCİ BÖLÜM

HUN ŞEHİRLERİ

2.1. Hun Türklerinde Kentleşme (Şehirleşme)

Hun Türklerinde, ekonomik temeli hayvancılığa dayanan konar-göçerliğin yanı sıra, gerek Çin yıllıkları gerekse de yapılan arkeolojik kazılar neticesinde ekonomik temeli tarım ve el sanatlarına dayanan yerleşik yaşamın varlığı ve yaygınlığı ortaya konmuştur. Günümüzde, arkeolojik keşifler sayesinde sayıları her geçen gün artmakla birlikte, ondan fazla Hun kenti, yirmi kadar yerleşim yeri, yüzden fazla kurgan ve mezarların varlığı bilinmektedir. Bu yerleşimler ve mezarlar Baykal Ötesi (Buryatya), Hakasya, Tuva, Altay Bölgesi'ndedir. Baykal Gölü'nün güneydoğusundaki İvolga, Hun şehirleri arasında müstesna bir yere sahip olup, Moğolistan ve Türkistan'da Hun şehirlerinin en temel özelliklerini bünyesinde barındırmasının yanı sıra, özgün Hun şehir savunma sisteminin de en güçlü örneği olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁵⁵.

Hun sosyo-ekonomik yaşamına dair bilinen en önemli olgu, konar-göçer bir yaşam tarzına sahip oldukları yönündedir. Hun ekonomik yaşantısı hakkında bilgi veren Ssu-ma ch'ien: "Hunlar barış zamanlarında; hayvanlarını güder, aynı zamanda da kuşlar ve diğer av hayvanlarını avlayarak, hayatlarını sürdürürlerken, tehlikenin baş gösterdiği yıllarda baskınlar için savaş eğitimi alırlar. Hükümdardan başlayarak, bütün halk evcil hayvanlarının etile beslenir. Giysi olarak da bu hayvanların deri, post ve keçesinden yaptıkları kıyafetlerini giyerler"¹⁵⁶ gibi Hun Türklerinin ekonomik yaşamına dair önemli bilgiler vermektedir. Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi Hunların temel geçim kaynağı konar-göçer iktisadının temelini oluşturan hayvancılık idi. Bu açıdan değerlendirildiğinde önde gelen hayvan şüphesiz ki at idi. Ancak at sürülerinin dışında da, arkeolojik sonuçlara dayanarak sığır, yak, deve, koyun ve keçi sürülerinin de mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Hayvanlar her ailenin

¹⁵⁵ Ekrem Kalan, "İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış", *Türk Bilig*, 2012, S.24, s. 1-19.

¹⁵⁶ V.S.Taskin, "Materiallı po İstorii Sunnyu", *Po Kitayskim İstoçnikam*, Vıpusk I, Moskva, 1968, s. 34.

temel malvarlığını oluşturmaktaydı ve bu hayvanları beslemek için kendilerine ait otlakları da vardı.

Hun Türklerinin yarı konar-göçer bir yaşam olduğu gerçeğini göz önünde bulundurursak, ekonomik yaşamlarında tarım faaliyetlerinin de varlığından söz etmemiz gerekir. Bilindiği gibi yerleşik hayat tarzının vazgeçilmez koşullarından birisi zirai üretilimdir. Bu sebeple de şehirlik ve tarım birbiriyle önemli ölçüde paralellik arz eder. Tarım ve su kaynaklarına yakın olmanın gerekliliği şehirlerin de önemli su havzalarında ortaya çıkmalarının en önemli gerekçesidir. Nitekim Moğolistan'daki Hun Türklerinin şehirleri Orhun, Kerulen nehirlerinin havzalarında kurulurken, Baykal Ötesinin (Trans- Baykal) batı bölgelerindeki şehirler de yine Selenga ve onun kollarının suladığı topraklarda ortaya çıkmıştır.

Hun Türklerinde zirai faaliyetlerin varlığına dair hem yazılı hem de arkeolojik araştırmalar sonucunda ortaya çıkan bulgular bize son derece önemli bilgiler sunmaktadır. Çinli Tarihçi Shi Gu Hendi'nin eserinde: “Kuzey ülkelerinde soğukların erken başlaması, (toprakları) tahıl ekimine uygun olmamasına rağmen Hunlar, ekim yapıyorlar”¹⁵⁷ gibi ifadeler rastlanmaktadır. Yine Hun devletinde tarıma açık arazilerin varlığına işaret eden Shi-zhi'da da: “Ardarda devam eden kar yağışı nedeniyle hayvanların pek çoğu telef oldu, salgın hastalıklar baş gösterdi ve tarlada ekinler olgunlaşmadı”¹⁵⁸ gibi ifadeleri görmekteyiz. Bütün bu ifadelerden Hun Türklerinde tarımın var olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Çin yıllıklarında ne tarımsal teknikler ne de kullanılan tarım aletleri hakkında bilgi verilmektedir.

Bu noktada meselenin aydınlatılması hususunda, arkeolojik malzemeler önemli bir yer tutmaktadır. Vein-Ula, İvolga, Duryona, Yenhor, Derestuy, Bayan-under, Nijuiy Morgentoy gibi pek çok Hun Türklerinin şehir – yerleşim yerinde tahıl maddeleri bulunmakla birlikte, Hun tarım faaliyetlerine dair pek çok malzeme aleti bulunmuştur. Bu aletler arasında; çapa, kürek ucu, orak ve saban demiri, öğütme taşı gibi aletleri sayabiliriz¹⁵⁹.

¹⁵⁷ Biçurin, *a.g.e.*, s. 76.

¹⁵⁸ Taskin, *a.g.e.*, 1968, 59 ; Taskin, *a.g.e.*, Vıpusk II, 1973 , s. 22, 28, 29.

¹⁵⁹ A.V.Davidova, İvolginskiy Kompleks (Gorodişe i Mogilnik), *Pamyatniki Hunnu V Zabaykale*, Leningrad, 1985, s. 5-7.

Baykal Gölü kıyısında tarımsal faaliyetlerinin varlığını kanıtlayan bir başka unsur ise, bölgede arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan sulama sistemidir.

Çin kaynaklarında Hun Türklerinin konar-göçer yapısının yanı sıra, maddi kültürlerinin genel özelliklerini barındıran tahıl ambarlarına, kalelere ve hatta daha gelişmiş haliyle balçıktan oluşturulmuş surlar, siper ve hendeklerle çevrili şehirlere sahip olduğunu görmekteyiz. Eski Çağ Sibiryası Uzmanı olan Kızlasov'un temel olarak ulaştığı sonuca göre: "Hunlar, Türkistan ve Güney Sibiryası'nda yerleşik hayata geçerek, şehir kültürüne geçen ilk devlettir"¹⁶⁰.

Elimizde Hun şehirleri hakkında bilgi veren yazılı kaynaklar ne yazık ki sınırlıdır. Ancak Ssu-ma ch'ien'in verdiği bilgilere göre Hun devletinin yazlık başkentinin Lung-ch'eng, kışlık başkentinin ise T'ai-ling olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ssu-ma ch'ien'in Tarihi Hatıralar adlı eserinde: "(Hunlar) Beşinci ayda Lung'ch'eng'de toplanarak, atalarının, yerin, göğün, yaşayanların ruhlarıyla semavi ruhlara kurban verirler. Sonbaharda atları iyice semirdiğinde ise Tai-ling'de toplanarak (toyda) hayvanlarını bilhassa da atlarını kontrol eder ve sayarlar"¹⁶¹ Kızlasov'a göre Lung-ch'eng, Hun topraklarının güney kısmında yer alan Ordos'ta yer almakta olup, devletin sadece siyasi başkenti değil, aynı zamanda dini merkezi olarak da karşımıza çıkmaktadır. T'ai-ling şehri ise daha ziyade devletin ticaret merkezi rolünü üstlenmektedir.

Kaynaklarda ayrıca devletin tahıl ambarlarının, ticari mallarının ve diğer değerli eşyalarının bulunduğu Cao-sin ch'eng ile Orhun Vadisi'ndeki Hun devletinin kuzey başkenti olan Rei-ting şehirlerinden de bahsedilmektedir.

Rusya'da yapılan arkeolojik çalışmalar sayesinde Hun konfederasyonu içerisinde konar-göçer hayatının dışında yerleşik olarak yaşayan toplulukların varlığı da ortaya konulmuştur. Hun Türklerine ait yerleşim alanlarında yapılan arkeolojik kazılarda pulluk, orak, tahıl öğütücüsü gibi tarım aletlerinin bulunmuş olması, yerleşik Hunların ziraatla uğraştıklarının bir göstergesidir. Bugün Moğolistan Ulusal Tarih Müzesi'nde Hun dönemine ait çok sayıda tarım aleti bulunmaktadır. Tarım ve

¹⁶⁰L.R.Kızlasov, *Gorodskaya Tsivilizatsiya Sredinnoy i Severnoy Azii*, Moskva, 2006, s. 149.

¹⁶¹Taskin, *a.g.e.*, s. 40.

el sanatlarının bu denli gelişmiş olması, şehirleşmenin boyutunu ortaya koymak açısından önemlidir. Ayrıca hububat yetiştirme işinin en azından dikim, sulama ve hasat dönemlerinde yapılabilmesi için yerleşik hayat tarzında yaşayan bir nüfusa ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun dışında Hun Türklerinde el sanatları son derece gelişmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi metal, bilhassa demir işçiliği başta olmak üzere, kürk ve deri işleme, dokuma ile diğer el sanatlarında da başarılı oldukları görülmektedir.

Bölgesel anlamda düşünüldüğünde Hun Türklerinin şehirlerini üç farklı başlık altında incelemek mümkündür. Bunları, Çin'deki Hun kentleri, bugünkü Moğolistan topraklarındaki kentler ve son olarak da Sibiry ve Baykal Gölü çevresindeki Hun şehirleri olarak ayırmak mümkündür. Hunlar inşa malzemesi olarak genellikle bulundukları bölgede bol ve elverişli malzemeleri kullanmaya özen göstermişlerdir. Özellikle ağaç, taş, tuğla ve kiremit gibi malzemeleri kullanmışlardır.

Kuzey Çin'deki Hun şehirleri, daha ziyade M.S. III. yüzyılda bu bölgeye göç eden Hun Türklerinin zaman içerisinde bölgenin siyasi hayatında rol oynamaya başlamalarıyla ortaya çıkmıştır. Bu türden Hun şehirlerinden en önemlisi şüphesiz Hun başkentliği görevini üstlenmiş olan T'ung – wan Ch'eng (on binleri birleştiren şehir) şehridir. Bunun dışında Ruo- ch'eng, San- Chio, T'ai- hou, Wu – erh ch'eng, Yin-han, Ch'i-wu, Hei-ch'eng, Kan-ch'van Ch'eng ve Ho-lian gibi diğer Hun şehirlerini de saymak gerekmektedir¹⁶².

Moğolistan'daki Hun şehirleri ise tarihi süreç içerisinde diğer şehirlerden erken dönemde terk edilmiş olmaları ve günümüze kadar önemini taşıyamamaları nedeniyle ayrılmaktadır. Bu yüzden Moğolistan'daki Hun şehir kültürüne dair malumatımız son derece sınırlıdır. Ancak yine de buradaki şehir kalıntıları üzerinde yapılan çalışmalar, konar-göçerlerin şehir kurma yöntemleri ve bina tarzları, süslemeler ile diğer malzemeler başta olmak üzere özenli ve dönemin kentsel üretim ile yukarıda saymış olduğumuz diğer faktörlerin dış politikalarına yansımaları gibi birtakım meselelerinin çözümünü mümkün hale getirmektedir. Bugüne kadar

¹⁶²Tilla Deniz Baykuzu, "Bir Hun Başkenti: T'ung-Wan Ch'eng", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 3, 2009, s.111-120.

Moğolistan ve Baykal'ın güneyinde Hun Türklerine ait 20'den fazla şehir kalıntısı keşfedilmiştir. Bunların 10 tanesi günümüzdeki Moğolistan sınırları içerisinde yer almaktadır.

Moğolistan topraklarında bulunan şehir kalıntıları, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren araştırılmaya başlanmıştır. Orhun ve Tula havzalarındaki şehir kalıntıları ilk kez 1870'li yıllarda Rus bilim adamı A.Paderin, Radlov ve N.M.Yadrintsev idarelerindeki ekipler tarafından incelenerek raporlanmış ve şehirlerin haritaları hazırlanmıştır. Adı geçen Rus bilim adamlarının çalışmaları sadece Moğolistan merkezi olmayıp, Sibiry ve Türkistan konar -göçerlerinin arkeolojik eserlerine dair elde etmiş oldukları verileri ilim dünyasının bilgisine de sunmuşlardır. Baykal Gölü civarında Buryat topraklarında ise S.V.Danilov tarafından Hun Türklerinin şehirleri konusunda teferruatlı araştırmalar gerçekleştirilmiştir.

1950'li yıllarda Moğol-Sovyet bilim adamları, Bayanbulag şehir kalıntılarını incelemiş ve şehrin planını çıkarmıştır. Surların güney tarafında mevcut şehir kalıntıları içinde Hun dönemine ait olduğu anlaşılan ve üzerinde motifler bulunan seramik parçaları, demir-tunç ok ucu gibi malzemeler bulunmuş olup, buluntulara binaen şehrin Hun dönemine ait olduğu ileri sürülmüştür. Bunun dışında topraktan vazo ve seramik yapıldığına dair ocak kalıntıları ile demir atıklarının bulunduğu ve bu şehirde zirai faaliyetlerin izlerine rastlanıldığı da bildirilmiştir¹⁶³.

Çin yıllıklarında bahsedildiğine göre Hunlar; Çin'e pek çok kez akınlar düzenleyerek, pek çok esir ele geçirilmişlerdir. Bunun dışında aynı döneme ait kroniklerde Ch'in Hanedanlığı idaresinden memnun olmayan pek çok Çinli'nin de kendi rızasıyla kaçarak, Hun devletine sığındığını görmekteyiz. Zaman içerisinde bu mültecilerin artan sayısına bağlı olarak bu gruba "Ch'in Hanedanlığı'nın Çinlileri" adı verilmeye başlanmıştır¹⁶⁴. Çin'den getirilen esirler ve Çinli mültecilerin Hun topraklarında demir döküm işleriyle uğraştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hun topraklarında arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen demir tarım aletleri Çin yapımı aletlerle birebir aynı olup, Çin etkisiyle veya bizzat Çinliler tarafından imal

¹⁶³P.B.Kononov, "Nekotoriye Itogi i Zadaçi İzučeniya Hunnu", *Drevnyaya Kultura Mongolii*, Novosibirsk, 1985, s. 42.

¹⁶⁴Biçurin, *Sobranie Svedeniy u Narodob Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, Moskva-Leningrad 1950, s. 78.

edilmişlerdir. Ancak buna rağmen bizzat Hun Türk ustaları tarafından üretilmiş olan ve Hun kültürünün izlerini taşıyan buluntuların varlığı da bize Hun Türklerinin bu konuda Çinlilerden pek de aşağıda kalmadıklarının en güzel göstergesidir.

1956 yılında Moğolistan Bilim Komitesi'ne bağlı Tarih Bölümü tarafından sadece Moğolistan topraklarında tespit edilen 20 civarındaki şehir ve yerleşim yerlerinin kayıt altına alındığı bilinmektedir.

1990 yılında Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından yürütülen “Hun Dönemi Eserlerini Araştırma Ekibi” (D.Tseveendorj ve Buryad akademisyeni N.B. Konovalov başkanlığında) tarafından Ömnögovî ili Nomgon ilçesine bağlı Bayanbulag şehir kalıntısının iki farklı noktasında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir¹⁶⁵.

1972 yılında Moğolistan – Sovyet Tarih Kültür ekibi tarafından Moğolistan topraklarında Hun Türklerine ait çeşitli şehir kalıntıları keşfedilmiştir. Bunlar: Hentii ili Jorgalthaan ilçesinde Tsenherii Goliin Herem şehri, Tsentral ili Bayan ilçesinde Sahtın Şireet şehri, Tsentral ili Bayandelgec ilçesi Hureettov kenti (Hüren dov), Töv ili Bornuur ilçesinde Boroo şehri, Möngönmor ilçesinde Hüren Dov şehri, Tereljiin Dörvöljin ve Burhiin Dörvöljin şehirleri, Erdene ilçesinde Öndör Dov şehirleri, Bayanjargalan ilçesinde Gua Dov şehri, Dornod ili Tsagaan- Ovoo ilçesinde Baruun Döröogiin Herem şehri, Bars Hot kenti, Bulgan ili Bereghangay ilçesinde Şuvuutain Goliin Herem şehri ile Ömnögovî ili Nomgon ilçesinde Bayanbulagiin Tur şehri. Bunlardan bazılarında arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir¹⁶⁶.

Hun Türkleri tarafından ele geçirilen Güney Sibirya topraklarının tamamında yapılan arkeolojik kazılarda, Hun kültürünün yerel kültürlerle etkisinin göstergesi kompozit kalıntılar bulunduğu gibi, tamamen Hun kültürel özelliklerini yansıtan buluntular da ele geçirilmiştir. Buradan hareketle, Hun orduları tarafından söz konusu bölgelerin ele geçirilmesini müteakip Hun zanaatkârlarının yeni ele geçirilen bölgelerdeki değerli maden yataklarını işlettikleri aldıkları anlaşılmaktadır.

¹⁶⁵Konovalov, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁶⁶Konovalov, *a.g.e.*, s. 44-46.

Bölgede gerçekleştirilen kazılar neticesinde İvolga, Duryona, Enhor yerleşimlerinde metal ustaları, dökümcüler, demirciler ve diğer zanaat erbabının ürettiği silahlar, koşum takımları ve diğer alet- edevat ortaya çıkarılmıştır¹⁶⁷.

Bütün bunları bir araya getirip değerlendirdiğimizde, Hun Türklerinin ekonomik anlamda büyük önem arz eden Sayan – Altay, Kuzey Moğolistan ve Baykal’ın güney bölgelerini neden önemsediklerini ve buralara seferler düzenlediklerini daha kolay anlamamız mümkün olmaktadır.

Çalışmamızda Çin yıllıklarında pek çok kez Hunlarda tarım faaliyetlerinin olduğuna dair bilgilerin yer aldığını belirtmiştik. Hun tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan V.S. Taskin, Çin yıllıkları üzerine yapmış olduğu analizler neticesinde Hun Türklerinde tarımsal faaliyetlerin varlığının tartışmasız kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir¹⁶⁸.

Sibirya’daki Hun Türklerinin şehirleri ve diğer yerleşim yerlerinin gerçek isimleri genellikle bilinmemektedir. Arkeologlar da bu yerleşim yerlerini, şartlara göre kendileri isimlendirme yoluna gitmişlerdir. Sibirya bölgesindeki şehirler arasında en fazla kazı yapılan Baykal Ötesi batı bölgeleridir. Baykal Gölü’nün güneyinde bugünkü Buryat Özerk Cumhuriyeti topraklarında pek çok Hun şehri ortaya çıkarılmıştır. Bunlar arasında önde gelenleri: Derestuyskiy Zamok (sarayı), Yenhor, Duryona I ve Duryona II gibi yerleşim yerleridir. 1980’lere kadar Baykal Ötesi bölgesinde 2 yerleşim yeri 17 kurgan arkeologlar tarafından keşfedilmiştir. 1980 -1983 Yılları arasında arkeologlar tarafından Bargay bölgesinde Selenga Nehri’nin sağ kıyısında Ulan -Ude’den 60 km güneyde Yenhor köyü civarında Hunlara ait iki yerleşim yeri ile Bayan Hara Dağ eteğinde bir mezar keşfedilmiştir. Bugün Hun Türklerine ait aynı bölgede yaklaşık 900 mezar bulunmaktadır, ancak bu rakam görsel gözlemlere dayanmaktadır. 1975 yılında Baykal ötesi bölgesinde 369 mezar açılmışken 1983 yılında bu rakam 377’ye ulaşmıştır¹⁶⁹. Hun toplumunda tarım ve ticaretin rolünün etkisi ile yerleşik hayata geçişin ilk emareleri görülmüştür. Her ne kadar Çin yıllıkları Hun kent yaşamı hakkında kısıtlı bilgiler verseler de Hun

¹⁶⁷Davidova ,*a.g.e.*, s. 5-7.

¹⁶⁸Taskin, *a.g.e.*, 1968, s. 31.

¹⁶⁹Konovalov, *a.g.e.*, s. 42.

şehirleri üzerine yapılan çalışmalar neticesinde Hun kent kültürünün temel unsurları büyük ölçüde aydınlatılmıştır. Hun Türkleri şehirleri oluşturlarken Çin kent mimarisinden istifade etmiş olsalar da bununla yetinmeyip mimari özellikleri kendileri belirleyip inşa ettikleri şehirlerinde kendi dünya görüşlerini de içeren mimari özellikleri uygulamayı başarmışlardır. Hunlar tarafından oluşturulan Hun kent kültürü kendilerinden sonra tarih sahnesini devralacak olan Kök-Türk Kağanlığı başta olmak üzere diğer Türk devletlerine de örnek teşkil etmiştir.

2.1.1. İvolga Şehri

İvolga şehri, Hun şehirleri arasında müstesna bir yere sahiptir. Sosnovskiy (1928 -1929), V.P. Şilov (1949- 1950) ve Davidova (1955 -1974) tarafından gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar neticesinde Baykal ötesi bölgesinde Selenga ve İvolga nehirlerinin birleştiği yerin aşağı kısmında ortaya çıkarılan şehir bulunduğu bölgeden dolayı “İvolga” ismini almıştır. Bilindiği üzere 1930 yıllarında Buryat Özerk Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan İvolga şehrinde yapılan çalışmalar Hun şehir tarihine dair yapılan çalışmaların ilki gerçekleşmiştir. İvolga şehri hakkında elimizdeki ilk yazılı veriler, 1927 yılında V.P Dunenko ve A.F Kabılkin ile birlikte şehrin kalıntıları üzerinde çalışma yapan V.V. Popov'a aittir. Yine, yukarıda bahsedildiği üzere Sosnovskiy, 1928-1929 yılları arasında İvolga'daki üç yeraltı barınağını incelemiş ve bu yapılara dair önemli verileri ve planlarını bilim dünyasına "Baykal Ötesi Hun Eserleri" adlı kitabında aktarmıştır. 1949-1950 yılları arasında Okladnikov'un insiyatifinde ve Şilov başkanlığında Buryat-Moğol Arkeoloji Heyeti tarafından İvolga'da 18 kazı gerçekleştirilmiştir. Bu kazılar sırasında demir döküm atölyesi ve 22 konut ile toprak üstünde büyük bir bina ortaya çıkarılmıştır. Dört yıl ara verildikten sonra 1955'te Davidova başkanlığında Buryat-Moğol Arkeoloji Heyeti tarafından bölgede çalışmalar yeniden başlamıştır. Bu kazı sırasında 1955 - 1956 yıllarında 7 kazı gerçekleştirilmiştir. Bu kazılarda iki ev ve 29 m uzunluğunda bir hendek ortaya çıkarılmıştır. 1958'den itibaren bölgede aralıklarla değil her yıl düzenli olarak kazıların sürdürülmesi kararlaştırılmıştır. Böylece şehir hakkındaki bilgileri bölük pörçük değil bir bütün olarak görme imkânına kavuşulmuştur. Nitekim beş yıl içerisinde 1974' te İvolga şehrinin güney batı kısmında 7 bin m² lik

alandaki kazılarını sürekli olarak yapılması sonucu İvolga şehrinin sadece savunma amacıyla yapılmadığı anlaşılmıştır. Bu şehrin aynı zamanda zanaatkarları içinde barındırdığı ve bir ziraat merkezi olduğu anlaşılmıştır. Şehrin bütün alanında inşaat izlerine rastlanmıştır. 1956 yılında İvolga şehrinin kuzeyinde 440 m uzaklıkta şehirle birlikte aynı anda bir kurgan keşfedilmiştir. Bulunan kurganlar Leningrad Üniversitesi Arkeoloji Bölüm Heyeti tarafından incelenmiş ve bölgenin adı kurganlara verilmiştir. Bu çalışmalar sırasında 216 mezar gün ışığına çıkarılmıştır. Kurganlardan çıkan arkeolojik buluntular İvolga şehrinin sosyal yapısını anlamak için de yardımcı olmaktadır. Arkeologlar, İvolga kurganlarının İvolga şehrini tamamlayıcı nitelikte olduğunu söylemektedirler.

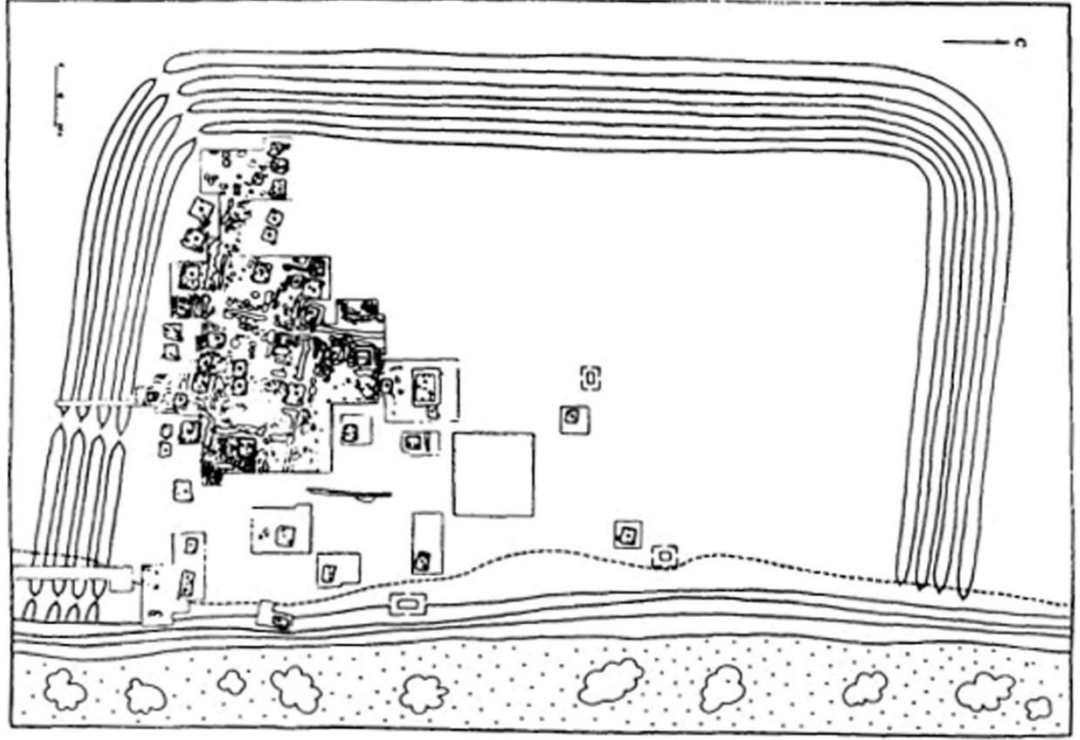
İvolga şehri ve kurganları, Arkeolog Gryaznov, antropolog İ.İ. Gohman, biyolog V.İ. Bibikova, V.E. Garytto, K.B. Yurev, toprak ve maden bilimcisi (jeolog) G.A. İlinskiy, bitki bilimcisi M.M. Yakubtsiner, A. Trofimovskaya gibi birçok uzman tarafından detaylı bir şekilde incelenmiştir.

İvolga şehri, Selenga Nehri'nin sol tarafında, İvolga Nehri'nin Selenga ile buluştuğu yerin aşağı kısmında yer almaktadır. Yapılan incelemeler neticesinde açıkça görülüyor ki: İvolga şehri, kare şeklindeki güçlü sur duvarlarıyla çevrilmiş olup surların boyutları 340x340 m'dir. Surlar dört ana yol doğrultusunda konumlandırılmıştır. Şehrin alanı yaklaşık 11.5 hektardan oluşmaktadır. Zaman içerisinde Selenga Nehri'nin coştığı dönemlerde surların alt kısmından akan suların boşaldığı topraklar sonucunda sol kısım yani surların üçüncü kısmının yıkılmış olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin kalıntıları üzerinde çalışmalar yapan araştırmacılar şehrin planını belirlerken şehrin üç taraftan toprak setler ve hendeklerle tahkim edildiğini, şehrin kalıntılarının düzgün olmayan bir dikdörtgen (kuzeyden güne 348 m, batıdan doğuya 194-216 m) şeklinde olup doğu kısmının da nehrin yatağına doğru olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak kentin yaklaşık 7 hektarlık kısmı günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşılabilmiştir.

Selenga Nehri kıyısında kare şeklindeki kalenin surları dört sıra halinde toprak setler ve hendekler ile tahkim edilmiştir. Yayınlanan planlarda (Resim 37) şehrin, güney tarafının ortasında bulunan iki giriş kapısı olduğu görünmekte olup, güney doğudaki toprak setlerin parçalanmış olması ise şehrin surlarının doğu

tarafının geçmişte nehir suları ile aşıldığını göstermektedir. Kuzey tarafındaki aşınma çizgisi eski kalenin kuzey kapısının ortasından geçmektedir. Yapılan yüzey araştırmalarında arazide at arabası yolunun kalıntıları tespit edilmiştir. Yapılan arkeolojik çalışmalarda şehrin savunma duvarlarının (surların) her birinin beş hattan oluştuğu görülmüştür.

Resim 37: İvolga Şehir Planı.

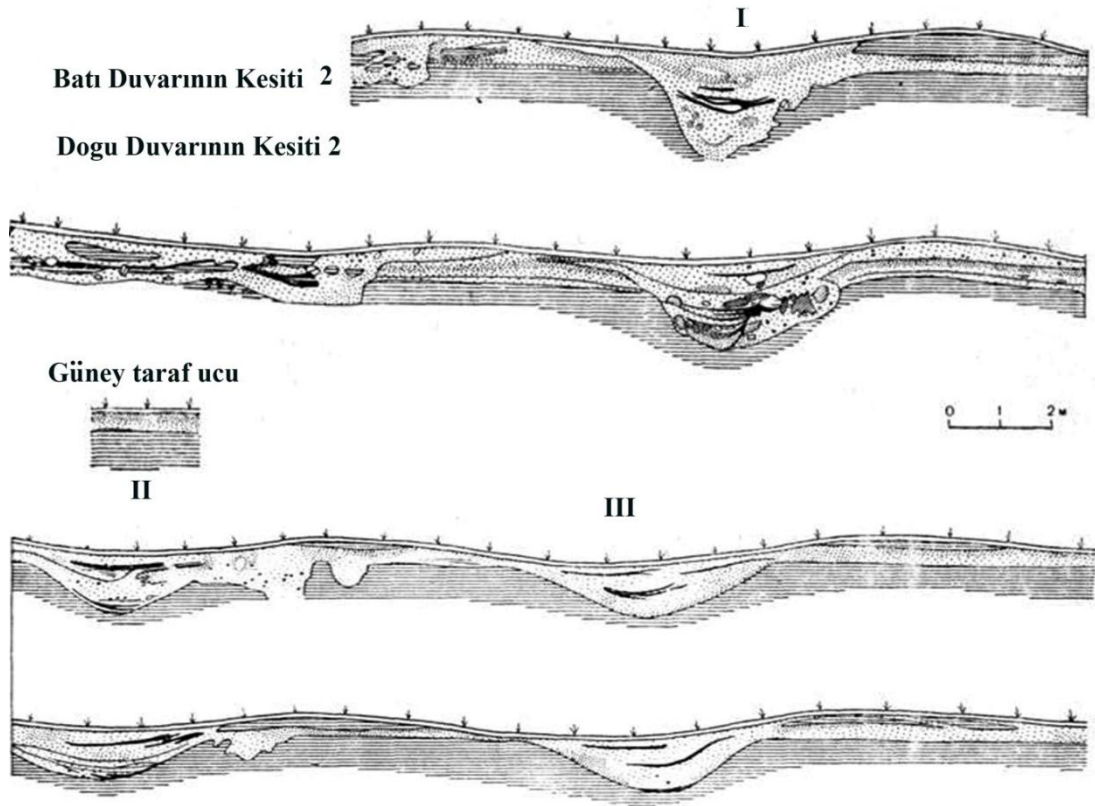

Kaynak: Kızlasov, Gorodskaya Tsivilizatsiya Sredinoy i Sredney Azii s.150.

Bu surların düşmanların girişini engellemek amacıyla inşa edildiği anlaşılmaktadır (Resim 38). Şehrin inşasında kullanılan malzemeyi ve uygulanan tekniği göz önünde bulundurduğumuzda İvolga'nın savunma sistemini Türkistan, Yenisey, Yenisey Havzası gibi yerlerde Hun Türkleri tarafından kurulan diğer şehirler ve yerleşimlerle de karşılaştırarak ortaya koymaya çalıştığımızda şu bilgilere rastlarız: İlk olarak kare şeklindeki surların etrafında 3-4 m aralıklarla açılmış olan üç hendek kazılıp ortaya çıkarılmıştır. Hendeklerin derinliği 1.13- 2.1 m arasında olup genişlikleri ise 3.5- 5.5 m arasındadır. Daha sonra hendeklerin önünde çakıl ve kum karışımıyla elde edilen bir harç kullanılarak duvarlar inşa edilmiştir. Bu

duvarlar ahşap kalıplara katlar halinde yılanmış ince killi nehir çakıllarla ve kumun katılmasıyla ortaya çıkan karışım ile inşa edilmiştir. Kat üzerine kat döküp biraz kurutarak duvarın 1.5-2 m yükseklikte betonlaşmış gövde elde edilmiştir. Bununla birlikte toprak setlerin tepelerinde (1.6-1.8 m yükseklikte) ahşap örme duvar (çit) bulunmakla birlikte bunlar kayalarla (büyük taşlarla) sağlamlaştırılmıştır¹⁷⁰. Anlaşılan çakıl-kum karışımından yapılan duvarların üstüne taşlarla sağlamlaştırılmış aralıksız ahşap perdeler (çitler) saplanmıştır. Duvarlar arasındaki hendeklerin derinliği 4.5-5 metreyi ulaşıyordu. Nihayet dördüncü çizginin iç tarafında beşinci ahşap duvarın kalıntıları bulunmuştur. Bu duvar yere kazılmış 25-26 cm çapında büyük direklere dayanıyordu, büyük ihtimalle sözü geçen tahkimat sistemi içte geniş tahtalardan yapılmış aralıksız ahşap perde (çit) ile kapatılmıştı ve tahtaların uçları da iri direk ayaklarının oluklarına monte edilmişti.

Resim 38: İvolga Şehir duvar kesitleri. I-iç hendek, II-orta hendek, III-dış hendek.

Kaynak: Kızlasov, 2006.

¹⁷⁰Davidova, a.g.e., s. 13.

İvolga şehrini tahkim için inşa edilmiş olan bu türdeki zorlu savunma sistemi, tomruklardan oluşturulmuş olan güçlü giriş kapıları ile tamamlanmıştır. Bütün bunlar Hun şehir mimarisinin tipik bir örneğini oluşturmaktadır. İvolga Şehri, Hun Türkleri tarafından ele geçirilmiş bir bölgede inşa edilen surlarla çevrili şehrin tipik bir örneğidir. İvolga örneği üzerinden hareketle, Çi-Çi şanyü tarafından 2000 yıl önce bizzat Hun mimarlar tarafından Yedisu bölgesinde inşa ettirilen şehrin surlarının mimari özelliklerini de gözümüzde canlandırmamız mümkün olmaktadır. İvolga şehrinin sadece güneybatı köşesiyle güney duvarları boyunca uzanan kapı boşluğunun bir kısmı kazılmış olmasına rağmen mesken ve atölyelerin (üretim merkezlerinin) haç şeklindeki bir plana göre yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Başlangıçta bu binalar atık suların tahliyesi için açılan drenaj kanalları dolayısıyla kare şeklindeydi ancak şehrin caddeleri üzerinde zaman içerisinde yeni binaların inşa edilmesi sonucunda çıkmaz sokaklar ortaya çıkmıştır. Hun Türkleri tarafından inşa edilen kare şeklindeki şehirlerin inşasında öncüllerinin etkisinde kalmış olma ihtimalleri yüksek olup kare şeklindeki dış duvarlarının etkisiyle şehirde yapılan haç şeklindeki bir plana göre inşa edilmiş ve ardılları döneminde Türkistan'da geç orta çağda inşa edilen şehirlere de örnek teşkil etmiştir. Ancak özel “çakıl-beton” ve ağaç konstrüksiyon kullanılarak beş sıra halinde inşa edilmiş duvarlar, kare şeklindeki şehir planı ve buna bağlı olarak kurgulanan haç şeklindeki bina yerleşim planı hariç özgün Hun şehir mimarisinin en belirgin örneklerinden biri olup ne Türkistan bozkırlarında ne de Çin'de Han döneminde bir örneği görülmemektedir¹⁷¹.

İvolga şehrinin planına dikkatli bakıldığında evlerin oluşturulduğu mahalleler ve bu mahallelerin içerisinde 2 veya 3 evden oluşan malikânelerin olduğu görülmektedir. Bazı evlerde zaman içerisinde yaşanan yangınlar ve çeşitli felaketler sonucunda tadilat yapılmış olduğu arkeolojik çalışmalar sonucunda anlaşılmıştır. Malikâne tarzındaki ev ve çevresindeki topraklarda çok sayıda mahzen, sundurma, ahır, seramik ve metal atölyeleri, tahıl ambarı, kayalar ve buna benzer pek çok çiftlik yapılarına ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Ancak kent sınırları içerisinde büyük çaplı bir hayvan ağılı tespit edilememiştir. Kentte evlerin ekseriyeti kare şeklinde inşa edilmiştir. Evlerin temelini oluşturan çukurların boyu 3 x 3 ile 7 x 7 m

¹⁷¹Kızlasov, “Goroda Gunov”, *Tatar Arheologiyace*, Kazan 1998, s. 55.

arasındayken derinliği ise 0.6 ile 1 m arasında değişmektedir. Duvarlar ve yerler toprakla sıvanmıştır. Temel çukurunun kenarları kalıp içerisinde kat kat kerpiçle çevrilerek kapatılmış olup içerisinde dayanak direkleri dikilmiştir. Bu direklerin evin iskeleti ile çatısını ayakta tutan kolon görevi görmekteydi. Evin girişi güney tarafından olup, giriş kapısı güneydoğu köşesine yakın bir yerde dışarıdan eve doğru inişli bir koridorun sonunda yer almaktaydı¹⁷². Yüzeyde kalınlığı 1.3-1.4 metreye ulaşan kerpiç duvarlardan oluşan 2 bina bulunmuş olup, bunlar rüzgâr sebebiyle aşınarak tepeleşmiş bir yükselti haline gelmiştir. Evlerin içindeki kışık ısıtma sistemi standart bir şekilde tasarlanmış olup girişin karşısında evin kuzeydoğu köşesinde taştan bir soba, kuzey ve batı duvarların içerisinde uzanan kanallardan (bir tür baca bütün duvarlarda bulunmaktaydı) dumanın içerisinden geçmesiyle evin ısıtıldığı anlaşılmaktadır. Güneybatı köşesinde ise evin duvarları boyunca uzanan kanallardan geçen dumanın dışarı atılması için yerleştirilen 35 cm çapındaki Selenga kıyısında bulunan /yetişen beyaz kavaklardan yapılan bir boru yerleştirilmiştir. Çatı; sırkılar, sorkunlar, saman sapları, ağaç kabukları ve külden oluşan çok katmanlı bir malzeme ile inşa edilmiştir. Taban ise balçıktan oluşturulmuş olup tabandaki bazı küçük yanık izlerinden havanın aşırı soğuduğu dönemlerde evin içerisinde ısınma amaçlı mangal tarzında bir soba daha kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şehrin merkezinde bulunan bir tepeden yapılan incelemelerde bu tepenin aslında bir demir ocağı (taştan yapılmış olup, etrafı balçıkla sıvanarak üretilmiştir) olduğu tespit edilmiştir. Bu da şehirdeki metal işçiliğin varlığı hakkında önemli bir delil olarak karşımıza çıkmaktadır. İvolga şehrinin diğer önemli özelliği ise, şehirden yaklaşık 100 m kadar güneye inilerek ulaşılan İvolga'nın banliyösü olan ve Sovyet arkeologların "Maloye Gorodişe" adını verdikleri, nehrin kıyısında bulunması sebebiyle yarısından fazla nehrin suları tarafından yok edilmiş olan yerleşimdir¹⁷³. Bu yerleşim de kare şeklinde inşa edilmiş olup (145 x 145 m) şehrin kapladığı toplam alan 2 hektar kadardır. Şehir yine kerpiç duvarlarla çevrilmiş ve iç taraftan hendeklerle tahkim edilmiştir. Bu özelliği ile de İvolga'nın küçük bir kopyası niteliğindedir. Ancak burada herhangi bir maddi kültür ögesine ve yaşam alanına tesadüf edilmemiş olması burada kullanılan malzemenin ahşap olup zamanın şartlarına direnememesi ile izah edilebileceği kanısını

¹⁷² Kızlasov, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁷³ Kızlasov, *a.g.e.*, s. 56.

uyandırmaktadır. İvolga'nın 440 m kuzey doğusunda kentin sakinlerinin defnedildiği İvolga şehri mezarlarında içerisinde 244 kişiyle 195 yetişkin 49 bebek ve çocuğa ait kemiklerin bulunduğu 216 mezar açılmıştır. İvolga şehrinin nüfusunun ne kadar olduğunu ev sayısı ve evlerin alanları hesaplandıktan sonra çıkartılabilir¹⁷⁴. “Demografik arkeolojide” kişi başına düşen metre kare uzmanlar tarafından hesaplanmaktadır. İvolga şehrinde 54 mesken bulunmuş olup bunlar, birkaç gruba ayrılmaktadır: 10 m² kadar olan 4 mesken, 20 m² kadar olan 13 mesken, 30 m² kadar olan 24 mesken, 30 m² den fazla olan 13 mesken ve 100 m² fazla olan meskenler yapılmış. Bu meskenlerde ise 10m² de en fazla 2 kişi, 20m² kadar 4 kişi, 30m² kadar 6-7 kişi, 30m² fazla 6-8 kişi arası kişi yaşayabilmekteydi. 100m² meskende ise 1 kişi (idari kişi olduğu düşünülmektedir) yaşamaktaydı¹⁷⁵.

İvolga şehrinin 1/10'luk alanı açılmıştır. Açılan evlerin hem idari hem de şehrin diğer sakinlerine ait olduğunu düşünürsek o zaman idari kişileri saymasak evlerde yaklaşık 300 kişinin yaşadığını söyleyebiliriz. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi şehrin 1/10 alanı açıldığına göre bu sayı toplam 2500- 3000' e ulaşabilir. Bu kadar nüfus, hasat zamanında yaklaşık 1.3 bin ton tohum buğday yetiştirmektedir. Kalan buğdayın bir kısmı hayvanlara yem olarak bir kısmı da bir sonraki ekime bırakılmaktaydı. Kış döneminde şehir sakinleri avcılıkla, ilkbahar ve yaz dönemlerinde ise balıkçılıkla uğraşmaktaydılar. İvolga şehrinin arkeolojik kazıları sırasında yukarıda belirtildiği gibi seramik, kemik ve boynuzdan yapılan eşyalar, demir ve tunç eşyaları, ayna, ahşap ve dokuma eşyalar, sanat ve süs eşyalar bulunmuştur. Bu malzemelere göz atacak olursak:

a) Seramik: çok sayıda seramik bulunmaktadır. İvolga şehri var olduğu süre içerisinde araştırmalara göre seramik kaplarının özellikleri ile onların yapılış tekniklerinin değişmediği anlaşılmıştır¹⁷⁶. Bütün seramik eşyaları (çanak, çömlek, kaplar) çömlekçi çarkında yapılmaktaydı. Çömleklerin ana maddesi kildi, kilin içine şamot¹⁷⁷, nadiren kum katılmaktaydı (Resim 39).

¹⁷⁴N. Kradin, *İmperiya Hunnu*, Moskova, 2001, s. 86.

¹⁷⁵Kradin ,*a.g.e.*, s. 86.

¹⁷⁶A. V. Davidova, *İvolginskiy Kompleks- Pamyatniki Hunnu ve Zabaykolye*, Leningrad, 1985, s. 38.

¹⁷⁷Ateş tuğlası ve yüksek sıcaklıklara dayanıklı eşyaların yapımında kullanılan bir kil türüdür. Geleneksel tuğla kiline nazaran, taş halinde derin madenlerden elde edilir.

Resim 39: İvolga Şehrinde Ortaya Çıkan Tunç, Demir, Seramik Ve Taş Malzemeler.

Kaynak: Davıdova, 1985.

Kapların (çanak, çömleklerin) şekil çeşitliliği azdır. Ancak üzerinde yapılan süslemeler oldukça zengindir. Fakat şu noktaya dikkat edilmelidir ki yerleşim alanında bulunan çanak- çömlekler ile kurgan – mezarlardan çıkan çömlekler arasında bir fark bulunmaktadır. Mezarlardan çıkan bulgular şehirlerdekilere göre daha sadedir. Kurgan seramiği küçüktür ve dikkatsizce yapılmıştır ki üzerindeki süslemelerde çok az miktardadır (Resim 40).

Resim 40: İvolga Mezarlığı'nda Bulunan Seramik Kaplar.

Kaynak: Davidova, 1985.

Duryona yerleşiminde Noin-Ula kurganlarında İlmoa Pad, Derestuy Mezarlığı, Edu yerleşimindeki mezarlık, Urgun-Hundey yerleşimindeki 3'nolu mezardaki seramik bulguları İvolga'daki bulgularla birebir benzemektedir. Nitekim İvolga seramiklerinin bugün ilim adamları tarafından Hun dönemine ait olduğu kabul edilmektedir. Benzer seramikler Altay ve Tuva bölgelerinde de bulunmuştur (Resim 41 ve 42). Baykal ötesinde bulunan Hun seramiklerinin üzerinde detaylı çalışmalar Davidova ve Konovalov tarafından gerçekleştirilmiştir. Her ikisi de Hun seramiğinin özel bir forma ait olduğu görüşündedir. Davidova kapların ağız kısmının genişliğini, yapılış şekline, kalınlığına ve büyüklüğüne göre sıralamıştır. Konovalov Davidova'nın sıralamasını dikkate alarak bu kapların günlük hayattaki kullanımlarına göre: gıda saklamak, yemek yapmak ve yemek yeme olarak sıralamıştır. Daha sonra Altay bölgesinde Jalgız-Uryuk-Köl Hun kurganında bulunan

seramiğin üzerinde Kubarev ve A.V. Juravlyova inceleme yaparlarken Konovalov'un çalışmalarını dikkate alarak sıralama yapmışlardır¹⁷⁸.

Resim 41: Baykal Ötesi Hun Seramikleri.

Resim 42: Moğolistan, Tuva ve Altay'daki Hun Seramikleri.

Kaynak: Davıdova, 1985.

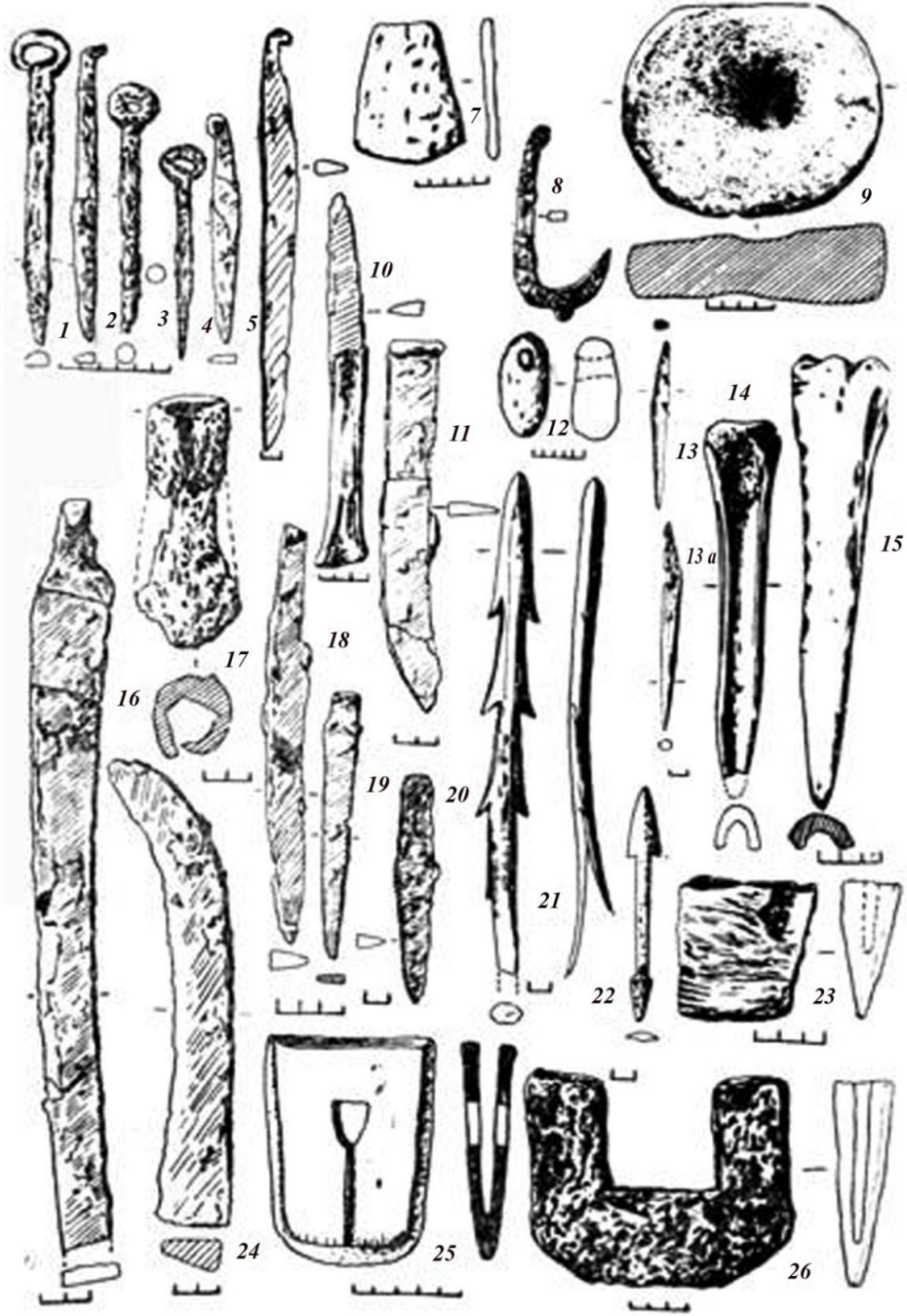
¹⁷⁸Yu. Hudyakov, *K İstorii Gonçarnoy Keramiki v Yujnoy Sibire i Tsentralnaj Azii*, Novosibirsk, 1989, s. 136.

b)-Seramik ve boynuzdan yapılan eşya: av, ev ve süs eşyaları Hun Türklerinde arkeolojik sonuçlara göre ceylan ve geyik gibi hayvanların kemik ve boynuzları kullanılarak da yapılmaktaydı. Bu eşyaların çeşitliliği ve yapış şekli birbirinden farklıdır. Ancak kemiklerden yapılan eşyalar ince ve kırılgan olduklarından dolayı birçoğu parçalanmış bir şekilde bulunmuştur.

c)-Demir eşyalar: İvolga şehrinde seramik ve kemik eşyaların dışında çok çeşitli demir eşya bulunmuştur. Demir eşyanın orada yapıldığını İvolga şehrinde bulunan atölyeler kanıtlamaktadır. Demirden bulgular arasında balta, bıçak, yalın, kürek, orak, saban, çapa, pulluk bulunmaktadır. İvolga'da bulunan bıçak çeşitlerinin özelliklerinin sadece Hun Türklerine özgü olduğu düşünülmektedir¹⁷⁹(Resim 43). Daha sonra Minusinsk Havzası'nda, Ob Akarsuyu ve yukarı Elbanahta Hun kurganlarında aynı özelliklere sahip bıçak çeşitleri arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır.

¹⁷⁹Davidova, *a.g.e.*, s. 48-49.

Resim 43: İvolga Şehrinde Çıkarılan Demir Eşyalar.

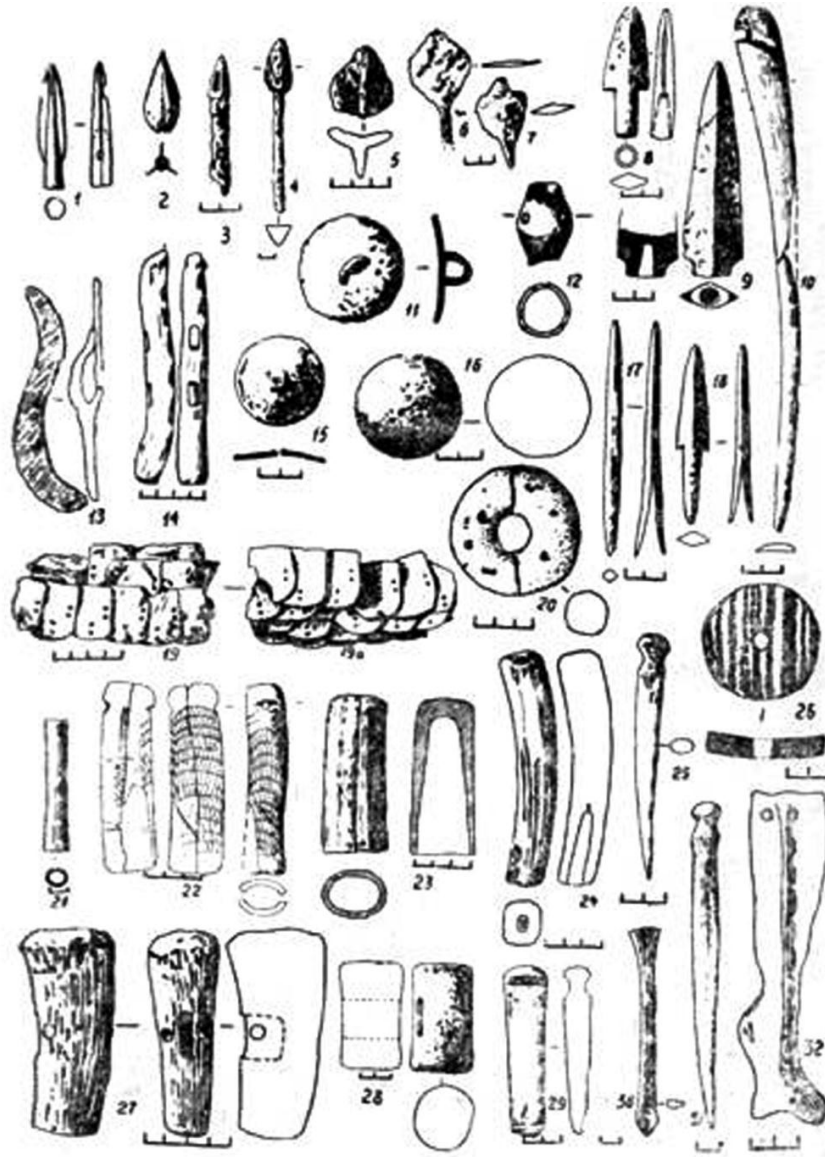

Kaynak: Davidova, 1985.

İvolga şehrinde bulunan biz 15-8 cm uzunlukta kare kesitlidir. Orakların uçları hafif kıvrık olup 16.5-21.5 cm'dir. Olta takımından olta iğnelerinin farklı

boyutları bulunmaktadır. Bununla birlikte İvolga şehrinde harika bir işçiliğe sahip at koşum takımları gün ışığına çıkarılmıştır. Silah aletlerinden Hunlara özgü oklar (Resim 44) Zırh nitekim Hun Türklerinde demir çok geniş çapta kullanılmaktaydı. Genellikle tarım, savaş, av ve ev eşyası yapılmaktaydı. Demirin dışında Hun Türklerinde bakır madeninden günlük eşyalar, at koşum takımları, av ve savaş aletleri, süs eşyaları da yapıldığı görülmekteydi. İvolga şehri Türk maden sanatının örnekleri olan demir, tunç (bronz) ve bunların karışımlarından meydana getirilmiş nesnelerden meydana gelmektedir. Çeşitli maden (demir ve tunç) süsleme yapı tekniklerinin uygulandığı bu eserler: plakalar, günlük kullanım eşyaları, çadır alemleri, kazanlar, silahlar, av aletleri, at koşu takımları gibi çeşitli tiplerde farklı boyutlarda farklı fonksiyonları karşılayacak şekilde yapılmışlardır. İvolga şehrinde arkeolojik çalışmalar sırasında diğer eşyalarla birlikte ayna da bulunmuştur.

Resim 44: İvolga Şehri Demir, Tunç, Taş ve Seramik Ev Tarım ve Silah Aletleri.

Kaynak: Davidova, 1985.

Bulunan bu aynaların M.Ö. III-I. yüzyıla ait oldukları net olarak ortaya konmuştur. En erken tarihe ait olan 57. çukurda bulunan aynadır (Resim 45;19). Bu ayna 12 cm olup 2 desenden oluşmaktadır. Birincisi arka plan eş kenarlı ve sarmaldan oluşmakta olup merkezinde dikdörtgenin ortasında kap şeklindeki yapraklar ve bu yaprakların üzerinde kuşların oturduğu bir resim bulunmaktadır. İvolga şehrindeki 49 numaralı evde ise (Resim 45; 9) ancak aynanın dış kısmı görülmektedir. Bu ayna 16 cm olup ufak kabartmalıdır, arka planda geniş bir çizgi görülmektedir. Aynanın etrafı ise (çerçevesi) altıgen şeklinde olup uçları içe doğru

kıvrılmıştır. 41 numaralı evdeki (Resim 45; 20) aynanın ancak dış kısmı görünmektedir. Bu ayna 14.4 cm olup kenarları çift uçlu yapraklarla süslenmiş kabartmalıdır. 37 numaralı evde (Resim 45; 26) ve 10 numaralı çukurda (Resim 45; 25) bulunan aynalar daha fazla zarar gördüklerinde detayları hakkında bilgi verilememektedir. Hun kültüründe taştan çok fazla eşya yapıldığından dolayı İvolga kentinde bu malzemeden yapılan aletlere çok rastlanmıştır. Fakat buna rağmen yine de bazı eşyalar vardır, bunlar: öğütme taşı (Resim 46;9) dikdörtgen şeklinde bilek taşı (Resim 44;10), bazalt taşından yapılan halkalardır (Resim 44;20). Duryona yerleşiminde bazalt taşı halkalarının benzerlikleri görülmüştür. Bitki lifinin Hun Türklerinde geniş çapta kullanıldığı düşünülmektedir. Ancak İvolga şehrinde bu tip bulgulara çok az sayıda rastlanmıştır. 9 numaralı evde liflerden 7 milim kalınlığında örülmüş bir ip ve bir kilim bulunmaktadır. İvolga şehir sakinlerinin ağacı oldukça fazla kullandıkları çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Ağaç (ahşap) inşaatta, bazı ev eşyalarından ve tabutlarda kullanılmıştır. Örneğin 38 numaralı evde 1.23 m uzunluğunda 36 cm genişliğinde 10 cm derinliğinde ve 10 cm duvar kalınlığında ahşap küvet bulunmuştur. Süs eşyasının Hun Türklerinde çeşitliliği oldukça fazladır, genellikle boncuk, küpe ve yüzük kullanmışlardır. Süs eşyaları genel olarak florit taşı, carnelian taşı, oksidion taşı (oltu taşı), serpantin taşı gibi doğal taşlardan yapılmışlardır. Ayrıca bununla birlikte kemik, kil, tunça da rastlanmaktadır. İvolga’da yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Hun Türklerinin sanatı hakkında detaylı bilgilere sahip olunmuştur. Ortaya çıkan bulgular Hun sanatının çok çeşitli olduğunu göstermektedir. İvolga’da gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar, Hun Türklerine ait çok sayıda sanatsal ürüne ulaşılmasını da sağlamıştır. Bu bölgede tunç ve kemikten yapılan sanat ürünlerine çok sayıda rastlanmıştır. Tunçtan yapılan nesnelerden en çok toka-plak, kemer tokası ve düğme bulunmuştur. Toka- plak çeşitli şekillerde olup üzerinde hayvan motifleri at, boğa, tavşan, kuş, geyik, yılan ve ejderha bulunmaktadır. Ejderha; bazı ilim adamlarını tereddütte bıraksa da sonuçta ejderha motifleri olan tokaların kesinlikle Hun Türklerine ait olduğu anlaşılmıştır¹⁸⁰(Resim 45;15- 43; 17,18,21,22,25,-47;2,3). Toka-plak M.Ö. II-I. yüzyıla ait olup kürk ya da kalın kaftanın kemerinin bir parçası olarak kullanılmıştır.

¹⁸⁰Davidova, *a.g.e.*, s. 51-52.

Hun Türklerinde her sanat eserinin üzerinde hayvan motifleri durağan değil hareketli ve dinamik şekilde görünmektedir. İvolga'da bulunan tokalardan bazılarında koşan ve birbirleriyle mücadele içinde bulunan hayvan figürleri, bazılarında sakin at ya da boğa, bazılarında kıvrılan yılanla büyük canlılık aksettirilmektedir. Ancak hayvan figürlerinin dışında nadiren de olsa bezeklerde bulunmaktaydı. Bronz düğmeler toka-plaklar gibi hayvan ve bezek motifleri taşımaktadır. Ancak burada daha çok bezeklere rastlanmaktadır. Düğmelerde hayvan motiflerinden en sık ayı motifi kullanılmıştır.

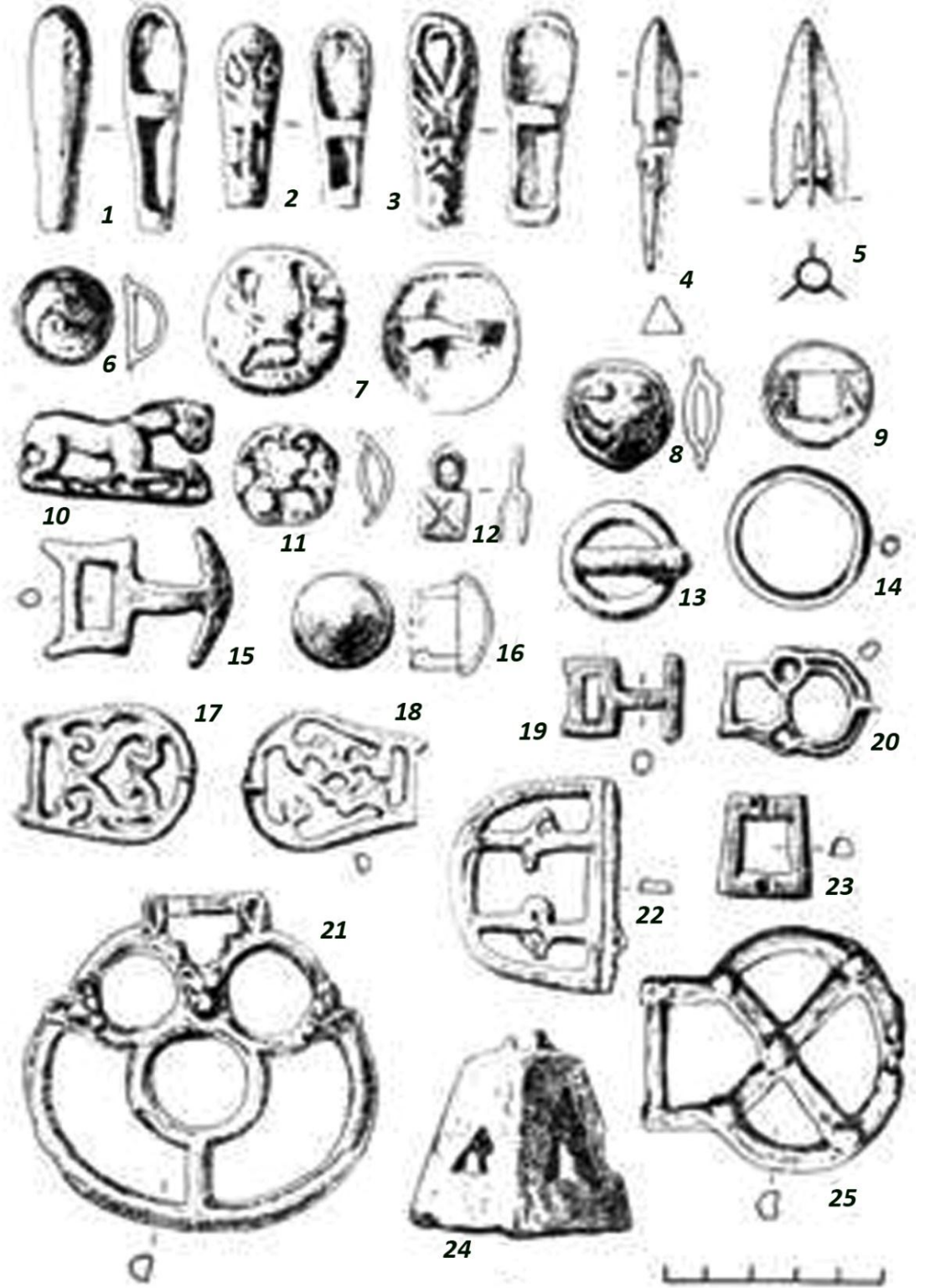

Resim 45: İvolga Şehrinde Bulunan Toka, Ayna ve Takılar.

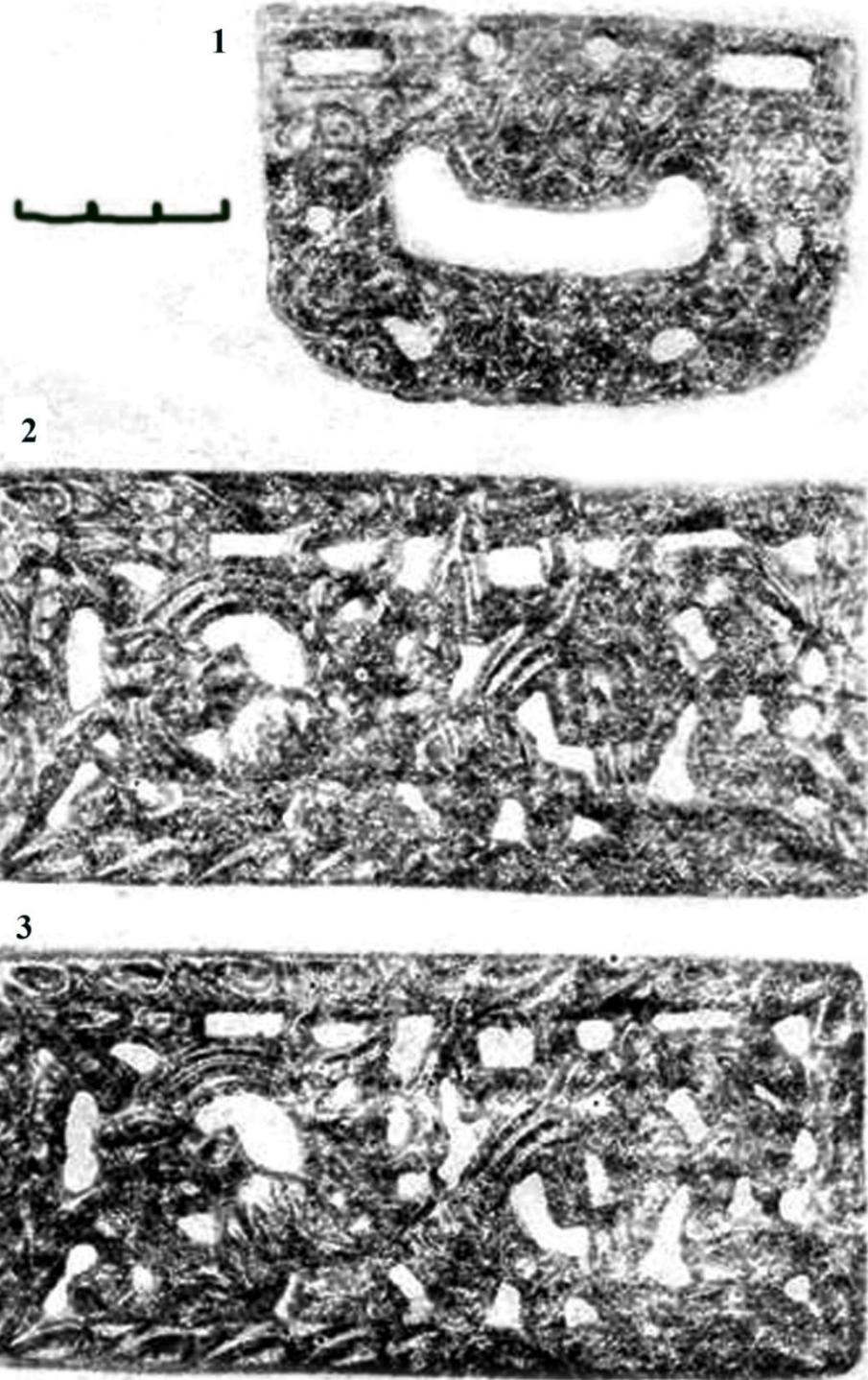
Kaynak: Davidova, 1985.

Resim 46: İvolga Şehrinde Bulunan Tunç Malzemeleri.

Kaynak: Davidova, 1985.

Resim 47: İvolga Şehrinde Bulunan Toka ve Toka Plakları.

Kaynak: Davidova, 1985.

2.1.2. Derestuy Yerleşimi

Derestuy Yerleşimi (Bayan-Under): Hun kalesi olup Buryatya'da Jida akarsuyu kıyısında Jida istasyonunun güney-batısının 20 km uzaklığında bulunmaktadır. Kaleden 1.5 km uzaklıkta Jida Akarsuyu'nun enine güneyden kuzeye doğru Derestuy Mezarlığı yer almaktadır. Derestuy Kalesi 120 x 119 m duvarlarla çevrilmiş olup iç kalesi kare şeklinde 40 x 40 m'lik bir alana sahiptir. Kalenin kapıları güney tarafta yani akarsuyunun bulunduğu tarafta bulunmaktadır. Derestuy Kalesi doğuya bakmaktadır. Kalenin dış duvarları kilden (kerpiçten) olup 6 m genişliğinde hendeklerle tahkim edilmiştir. Kaledeki duvarların üst kısmı ilk önceleri kaya sorguçlardan oluşmaktaydı. Daha sonra bu kayalar bütün hendeklere de yerleştirilmiştir. Kalenin güney kapısı 18 m genişliğindedir. Güneydoğu köşesinde doğu duvarında küçük kapı bulunmaktadır. Ana kapıdan 10 m uzaklıkta güneye doğru 1 m uzunlukta 10.5 x 10,5 m ebatlarında bir tepe bulunmaktadır. Doğu duvarının 26.5 m, kuzey duvarının 24.5 m, batı duvarının 22.5 m uzaklığında hendeklerle çevrilmiş bir iç kale bulunmaktadır. İç kalenin kuzeydoğu köşesinde 15 x 15 m ve 1,5 m uzunluğunda piramit şeklinde bir tepe bulunmaktadır. 1983'te Hakas araştırma ekibi tarafından N.V. İmenohoev'in¹⁸¹ da katılımıyla Derestuy Kalesi'nin kalıntısı üzerinde 12.5 x 7 cm ebatlara sahip olan kırmızı kerpiç bulgulara rastlanmıştır. Bunun dışında aynı alanda Hunlara ait kaplar, vazo şeklindeki variller (fıçı), çanak-çömleklere rastlanmıştır. 1988-1989 yılları arasında arkeolog Danilov tarafından kalede çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Danilov çıkarılan bu tarihi eserlere, bulundukları bölgeden dolayı Bayan-Under yerleşiminin ismini vermiştir. Şehir yerleşiminin dış duvarlarında, hendeklerde ve yerleşimin iç kalesinde kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Nitekim bu çalışmalar sonucunda hendekler yapılmadan önce bu hendeklerin yerine duvarların kil ve kırma taş ile maden kalıntılarından oluşmuş kerpiçten örüldükleri kanaatine ulaşılmıştır. İç kaledeki duvar temelden 3.3 m genişliğinde 1.6 m derinliğinde hendeklerle çevrilmiş olup bu kale duvarlarını yüksek olarak gösteriyordu. İç kalede bulunan bir meskende

¹⁸¹ N.V. İmenohoev 21 Ağustos 1948 doğumlu Rus arkeologdur. Çeremuhova, İlmoova Pad, Enhor ve Bargae yerleşimlerinde çalışmalar gerçekleştirmiştir.

(evde) duvara monte edilmiş 1.6 x 0.5 m boyutlarında ocak, ısıtma kanalı ile çanak çömlek Danilov tarafından bulunmuştur¹⁸².

2.1.3.Yenhor Yerleşimi

Derestuy kale yerleşiminin karşısında Jidi Akarsuyu'nun sağ kıyısında bulunan Yenhor Hun yerleşimi, 1981 yılında A.D. Tsibitarov tarafından keşfedilmiştir. Yenhor yerleşimi, Derestuy Kurganı'nın (kutlugun) güney-batısından 10 km uzaklıkta bulunmaktadır. Yerleşim akarsudan 35-40 m yükseklikte bir terasta bulunmaktadır. Ancak Yenhor yerleşiminin bulunduğu teras üzerinden Tsigan-Usun kasabasına giden bir yol geçmektedir. 1983' te bu yerleşim yol çalışmaları sırasında iş makineleri tarafından hasar görmüştür. Yenhor yerleşiminin merkezinde bir çukur bulunmaktadır, bu çukurun arkeologlar tarafından mesken olduğu düşünülmektedir¹⁸³. Yerleşimin kalan kısmında kaplar, değirmen taşı, pulluk, beyaz taştan yapılan halka ve sedef parçaları gün ışığına çıkartılmıştır. Bununla birlikte yerleşim alanında da kam sisteminde kullanılan taştan üretilmiş parçalara rastlanmıştır. Yerleşimin doğusunda, 500 m uzaklıkta zaman içerisinde rüzgâr tarafından açılan bir mezar bulunduğu Buryat'lı arkeologlar tarafından tespit edilmiştir.

2.1.4. Duryona- I ve II Yerleşimi

Selenga Irmağının kollarından biri olan Çikaya Nehri yatağının sağ kıyısında yer alıp Kyahta kentinin doğusunda 35 km uzaklıkta bulunmaktadır. Duryona-I'in yerleşimi 5 km nehir boyunca uzanmaktadır. Yerleşimin kültürel katmanı 90 cm'dir. Yerleşimin ana bölümüne (büyük kısmı) Çikaya Nehri'nin sularının kıvrımlarının olduğu zamanda hasar verdiği düşünülmektedir. Yerleşimin hasar gördüğü alanın bir zanaat (kâr) merkezi olduğu dikkate alındığında Hun döneminde buranın şehir olduğu kanıtlanmaktadır. Yerleşimin değişik yerlerinde birçok erzak çukuru, cüruf demir madeni, demir ve tunç (bronz) eşya ile Hun mimarisine özgü evlerde "L" şeklindeki ısıtma sistemine rastlanmıştır. Duryona I

¹⁸²Kızlasov, *Gorodskaya Tsivilizatsiya Sredinoy i Sredney Azii*, Moskva,2006, s. 155.

¹⁸³Kızlasov, *a.g.e*, s. 156-157.

yerleşiminde 21 vomer kemiği¹⁸⁴ ortaya çıkarılmıştır. Duryona I yerleşiminde arkeologlar tarafından az sayıda çalışma yapılmasına rağmen bu kentin sakinlerinin tarımla uğraştığını ve zanaat merkezlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz.

Duryona II Yerleşimi: 1983 yılında Davıdova ve Minyaev tarafından yapılan kazı çalışmaları sonucunda Duryona köyünün kuzeyinde Çıkaya Nehri'nin bir sonraki kavisinin civarında keşfedilmiştir. Duryona II yerleşimi tunç çağından orta çağa kadar katmanlara sahiptir. Beşinci ve yedinci katmanlar Hun dönemine aittir¹⁸⁵. Nitekim Batı Baykal ötesi bölgesinde Hun Türklerine ait beş yerleşim yeri bilinmektedir, çalışmalar sonucunda tartışmasız Hunların bir kısmının yerleşik hayata geçtikleri, tarımla ve zanaatla uğraştıkları ispatlanmıştır. Hunlarda şehirler, sadece savunma amacıyla yapılmamış aynı zamanda dini bir merkez olarak çeşitli hazinelerin bulunduğu, gıda, değerli eşya, tarım ve zanaat merkezi olduğu düşünülmektedir. Şehir ve yerleşim alanlarında ortaya çıkan bulgular, burasının zaman zaman çeşitli törenlerin ve kutlamaların yapıldığı avcı, tüccar ve çiftçilerin toplandığı bir merkez olduğunu da göstermektedir.

2.1.5. Taşebe Şehri

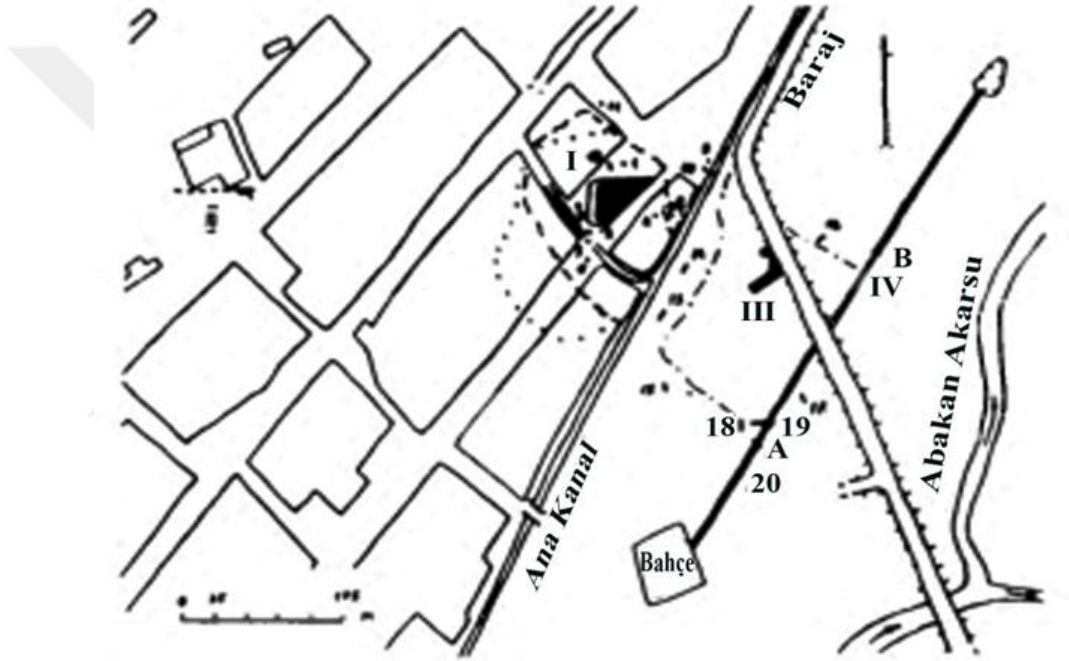
M.Ö I.yüzyılın ilk yarısında Hakasya'da Taşebe ve Abakan Nehri'nin kıyısında Taşebe şehri bulunmaktaydı. Şehir, bir Hun devlet adamı için yaptırılmış ve bir sarayın etrafında kurulmuş gibiydi. 1940-1946 yıllarında V.P. Levaşova, Evtyuhova ve Kisilev tarafından bahsedilen saray kalıntıları üzerinde geniş bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Düzenli ve planlı yapılan Güney Sibirya'daki arkeolojik çalışmalar, zamanla bu çalışmaların daha geniş bir çapta yapılması gerektiğini göstermiştir. 1987'de Kızlasov başkanlığında Moskova Üniversitesi'nin bir ekibi tarafından, Hakasya Bölgesi'nde Abakan ve Taşeba nehirlerinin eski yatağının bulunduğu alanda Hun dönemine ait bir şehir bulunmuştur. İlk önce bu bölgede (Abakan-Taşebe) olağandışı saray tipinde bir bina inşa edilmiş olup iki tarafında da kerpiçten duvarlar örülmüştü (Resim 48). Duvarların güneybatısında ucu sivrileştirilmiş ağaçlardan ek duvar yapılmıştı. Şehirdeki ahşap evler ise sarayın

¹⁸⁴Vomer kemikleri; Sağ ve soldaki burun boşluklarını birbirinden ayıran ve “septum nazi” adını alan ara duvarın kemik kısmının arka alt bölümü kemikleridir.

¹⁸⁵Kızlasov, *a.g.e.*, s. 157.

etrafına yerleştirilmişti. Şehir 175x150-200m olup (yaklaşık 3 hektar) idari şehir özelliği taşımaktadır. Saray, şehrin doğu kısmında bulunmaktadır. Şehrin duvarları 1.8 - 2.5m olup uzunluğu 585 m'yi geçmektedir. 1940'lı yıllarda Levoşova, sarayda kazı çalışmalarına ve onun etrafında bulunan tepeciklere başlamadan önce kalıntılara zarar vermemek ve ön izleme yapmak amacıyla 8 çukur açtırmıştır (Resim 48;1-8).

Resim 48: Taşebe şehrinin arkeolojik kazılarının gerçekleştiği alan..I-Saray (tesis 1),II-Duvarlar(tesis 2,1946) III- Konutlar IV-1987yılında açılan duvarlar.1-8 kazılar için açılan çukur 1940 yılı, 9-20 1987 açılan çukur, A, B-duvar kesiti.

Kaynak: Kızlasov, 2006.

Araştırma esnasında 1,3,6 ve 8 numaralı çukurlarda herhangi bir bulguya rastlanmamıştır ancak saray duvarlarından güney yönünde 40 m, batı yönünde 30 m kadar gidildiğinde kültürel katmanlara rastlamak mümkündür.

1940 yılında Levaşova tarafından bölgede ana tepenin etrafında sarayın kalıntılarını araştırabilmek için sekiz tane 2x2 m ebadında çukur açılmıştır. 1,3,6 ve 8 numaralı çukurlarda herhangi bir kültürel kalıntıya rastlanmamıştır. Fakat 2,5 ve 7 numaralı çukurlarda seramik parçalarına ve hayvan kemiklerine rastlanmıştır.

Merkez noktasından güney yönüne doğru 40 m ve doğu yönünde 30 m'lik hat boyunca 2,5 ve 6 numaralı çukurlarda da kültür katmanına rastlanmıştır.

Kazı Bölgesi 2: Sarayın batısından 390 m uzaklıkta bulunmakta olup dar ve küçük bir tepeye benzemekte idi (Resim 48-II). Kazı bölgesinin yanında 1941 yılında kazı çalışmaları sırasında kiremit parçalarına rastlanmıştır. 1946 yılında toplam 280 m² lik bir alanda çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu kazıda etraftaki kiremit parçalarıyla iki paralel duvar gün ışığına çıkarılmıştır. Bulunan kiremit parçalarının, pişmiş topraktan yapılmış duvarı, dış cephe ve dış kapıları süslemek amacıyla döşendiği düşünülmektedir¹⁸⁶. Arkeolojik çalışmalar sırasında açılan duvarlar uzun katmanlardan oluşmaktadır. Duvarlar ise iyi yoğrulup pres haline getirilmiş ve içine yok denecek kadar az miktarda samanın katılmasıyla oluşturulan kerpiçten yapılmıştır.

Bölgenin kuzey duvarının yaklaşık 26 m kadar açıldıktan sonra hasar gördüğü anlaşılmıştır. Duvarın kalınlığı 2 m idi. Duvarın batı tarafında oluşan geniş alan daha çok kuleye benzemektedir. Kazı sırasında batı tarafının 1.5-1.8 m yükseklikte iken güney duvarının hem daha ince hem de daha kısa olduğu anlaşılmıştır. Doğudan batıya uzanan bu iki duvar arasında mesafe 2.7 m'den oluşmaktadır¹⁸⁷. 2 No'lu bölgede kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkan kavşağın, şehrin mahallelerini birbirinden ayırdığı, uzmanlar tarafından düşünülmektedir. Bölgedeki çalışmalar sırasında keşfedilen bu duvarın, saraya değil şehre ait olduğunu düşündüren birçok durum mevcuttur. Duvar bir bütün olarak planlanmış olup kuzey dış cephesi ve ön cephe birbirini tamamlayacak niteliktedir. Bu yüzden 2 nolu bölge de bulunan duvarlar sarayın etrafında kurulmamıştır. Bu duvarlar Taşebe kentinin doğu-batısında bulunan sokakları birbirinden ayırmaktaydı. Bu sebeple kentin güneyinde birbirine doğru ve iyi planlanmış sokaklar bulunmakta idi. Taşebe kentinin planına göre sokaklar batıdan doğuya ve güneyden kuzeye uzanmaktadır.

Kazılar sırasında saray etrafındaki inşaat kalıntılarına bakılacak olursa, ana bina saray avlusunun (meydanın) ortasında bulunduğu ve ana cepheden 70 m uzaklıkta kuzey ile güney yönünde uzandığı görülmektedir. Yine kalıntılara

¹⁸⁶Kızlasov, *a.g.e.*, s. 162.

¹⁸⁷Kızlasov, *a.g.e.*, s. 163.

bakılacak olursa sarayın merkez avludan kuzeye doğru kaydığı görülmektedir. Zira binanın ebatları güneyden kuzeye 35, batıdan doğuya 45 m olup, sarayın alanı, 175x145 m yani 25.375 m² 'yi (yaklaşık 2.5 hektar) geçmemektedir.

Güneyden kuzeye doğru uzanmakta olan tören alanı, saray avlusuna doğru bakmaktadır. Bazı ilim adamlarına göre Taşebe şehrinin inşaat şekli, Çin'deki Han hanedanlığı dönemindeki yapı özelliklerine benzemektedir¹⁸⁸. Ancak Han Hanedanlığı döneminde Çin'de şehrin merkez avlusunun, güney-kuzey yönünde saray kapısına doğru yöneldiği görülmemektedir. Çin'de Han Hanedanlığı döneminde sarayların avluları, şehrin çapraz (birbirini kesen) sokaklarından daha geniş tutulmakta idi¹⁸⁹.

M.Ö. I. yüzyılda şehir planlaması Çin'de meşhur olmasına rağmen Taşebe şehri, simetri açısından büyük fark yaratmaktadır¹⁹⁰. Hun Türk şehirleri batı yönünde kurulmakta olup Çin'deki "rüzgâr-su" felsefesinden tamamen uzaktı. Çin felsefesine göre şehir, ev veya mezarların ön tarafında akarsu, arka planda (cephede) ise dağın bulunması gerekmektedir. Oysa Hun şehirlerinde buna benzer bir yapı veya inşaatla rastlanmamaktadır. Taşebe şehrine bakıldığında iki akarsu (Abakan ve Taşebe) arasında kurulmuş olduğu ve arka cephede herhangi dağın bulunmadığı görülecektir. Hun evlerinde bulunan baca ise batıdan kuzeye doğru yönlendirilmiştir. Dolayısıyla Çin felsefesi Hun Türk şehirlerinde kullanılmamıştır.

1987 yılında Taşebe şehrinde devam eden arkeolojik çalışmalar sırasında geniş sokaklara rastlanmıştır. M.Ö. I. yüzyılın genel kent planı araştırılırken sokakların batıdan doğuya uzandığı tıpkı İvolga şehrindeki gibi olduğu dikkati çekmektedir. Dolayısıyla Taşebe'de de tıpkı İvolga şehrinde olduğu gibi mahalleler kare şeklinde inşa edilmiştir. Oysa Çin'de mahalleler dikdörtgen şeklinde olup güneyden kuzeye uzanmaktadır. Nitekim Hun şehir ve mahalle yapılanmaları şehri kare şeklinde ve mahallelere bölünmesi özelliklerini taşımaktadır.

1987'deki Hakas Heyeti, Moskova Devlet Üniversitesi ve Arkeoloji Bilim Dalı Heyeti tarafından yapılan araştırmalarda Taşebe şehrindeki dış duvarlarının özel

¹⁸⁸ Kızlasov. a.e.g. s. 167.

¹⁸⁹ O.N.Gluharyova, *Arhitektura Stran Dalnego Vostoka*, Tom.I, Moskva., 1970, s. 424, 434, 435.

¹⁹⁰ K.V. Vasilev, *İstoki Kitayskoy Tsivilizatsii*, Moskva, 1998, s. 89.

yapılmış tuğladan (kil) olduğu tespit edilmiştir. Araştırılan bölge güney-güney batı ve kuzey-kuzey doğu yönüne doğru uzanmaktadır. Duvarların ancak 584.56 m kadarı sağlam kalabilmişken diğer kısım büyük zarar görmüştür. Kil (toprak) duvarların yüksekliği 0.31 m olup daha sonraları tahkim edilmediği düşünülmektedir. Duvar genişliği 3 m'dir. Duvarın iki tarafından da dar hendekler görülmektedir. Kuzey hendek 1-1.2 m iken, güney hendek 0.8-1.2 m'dir. Böylelikle bölge 3.7-4.4 m kadar tahkim edilmiştir. Bu duvar şehrin güney doğu tarafını Abakan Nehri'nden ayırır ve savunma amaçlı yapılmıştır. Günümüzde bölgede yapılan baraj ve yol inşaatından dolayı Taşebe şehrinin diğer savunma hatlarının nerelerden geçtiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Taşebe şehrinin ahşap evleri saray etrafında inşa edilmiştir. Kazı çalışmaları sırasında evlerin bulunduğu alanlarda kütük duvarlar, çanak-çömlek, hayvan kemikleri (en çok koyun daha az miktarda sığır ve at) tespit edilmiştir. Şehrin güney doğusunda bulunan mahalle yaklaşık 3 hektarlık (210x140) bir alanı kaplamaktadır. Taşebe şehrinin bu tip yapılarının Yenisey Nehri'nin sol kıyısında M.Ö. II-I. yüzyıllarına ait olan Boyar yazıtlarındaki çizimlere benzediği tahmin edilmektedir (Resim 49).

Resim 49: M.Ö II-I.yüzyıl Hakasya Küçük (1) ve büyük(2) Boyar yazıtları.

Kaynak: Kızlasov, 2006.

Taşıbe Őhrinde bulunan evlerin günümüze kadar sağlam ulaşamamasının sebebi bunların ahşaptan yapılmasıdır. Taşıbe Őhrine bu ahşap evlerden dolayı ‘‘Ahşap Şehir’’ de denilmektedir. Şehirde mahalleler ara sokaklarla birbirine bağlanmaktadır. Evler birbirinden 20 m uzaklıkta olup iki sıra şeklinde inşa edilmiştir. İvolga Őhrinde ise evler 12-18 m uzaklıkta iki sıra şeklinde düzenlenmiştir. Buradan Taşıbe ve İvolga Şehirlerinin yapı şekillerinin aynı olduğu dolayısıyla her iki Şehrin de Hunlar tarafından inşa edildiğini söylemek mümkündür.

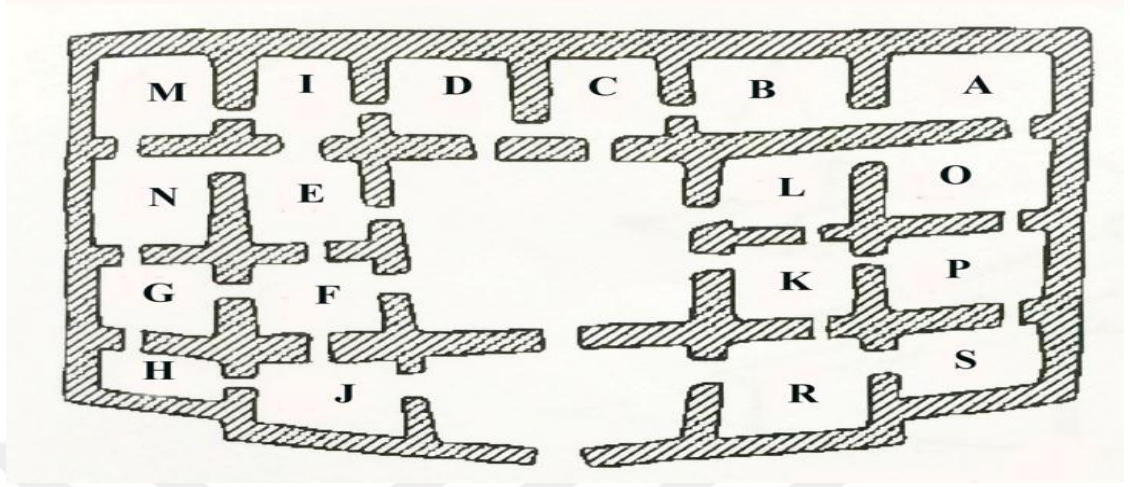
Günümüzde Taşıbe Şehrinin tam yerleşim planını, düzenini öğrenmek güçtür. Bunun nedeni bu bölgede günden güne hızla büyüyen konutlar Taşıbe Şehrinin büyük bir kısmını içine alarak tespit edilmesine engel olmuştur.

2.1.6. Taşıbe Sarayı

1940 yılının haziran ayında Abakan-Askiz otoban yapımı sırasında bir tepenin güney-doğu tarafında iş makineleri tarafından ortaya muhteşem bir manzara çıkmıştır. İlk ana toprağın altında ev çatıları için kullanılan kiremit parçaları gün ışığını g rm ştir. Bu kiremitler çok değişik ve ilgi çeken bir görünüme sahipti. M. . I.yüzyıla ait Taşıbe Nehri’nin çevresinde Hun Türklerine ait saray bu şekilde keşfedilmiştir.

Hun sarayına tek örnek olan bu mimari yapı üzerindeki kazı çalışmaları, 75 yıl önce tamamlanmıştır. İlk arkeolojik kazılara 1940 yılında V.P.Levaşova tarafından başlanmıştır. Daha sonra Levaşova ile birlikte L.Evtyuhova, S.V.Kiselyov, P.İ. Karalkin ve Z.K. Glusskaya bu kazılara devam etmişlerdir. Ancak bu benzeri olmayan mimari yapı hakkındaki bilgiler ilime çok geç kazandırılmıştır. Kızlasov 2001, 2006, 2008 yıllarında Taşıbe Sarayı hakkındaki ilk bilgileri ve çalışmaları detaylı bir şekilde aktarmıştır. 2001 yılında Kızlasov Taşıbe sarayının önceki çizilen planında yapılan bir hatayı tespit ederek düzeltmiştir (Resim 50).

Resim 50: Taşebe Sarayı Planı.

Kaynak: L.R.Kızlasov'un çizimi.

Sarayda herhangi bir merdiven veya eğimli bir rampaya rastlanılmadığından sarayın tek katlı olduğu düşünülmektedir. Yapı, dikdörtgen şeklinde olup uzman mimarlar tarafından inşa edilmiştir. İnşaatta ana madde olarak çamur (işlenmiş kil) kullanılmıştır. Kil sadece kiremit ve dekoratif amaçlı değil aynı zamanda duvar ve zeminde de kullanılmıştır. Sarayın destek kolonlarında, giriş, tavan, lentolar ve kapılarda malzeme olarak ahşap kullanılmıştır. İç destek kolonlar ile ısıtma sisteminde ve ocaklarda ise taş kullanılmıştır.

Saray duvarları doğrudan düz tortu üzerine inşa edilmiştir. Duvar yapımında iki yöntem kullanılmıştır. Arkeolojik kazılar sırasında saray duvarlarının iç ve dış tarafına eşit bir şekilde 4-6 cm kalınlığında yatay kil tabakaları yerleştirilmiştir. Her tabaka, renk ve yapı itibarı ile birbirinden farklı idi (Resim 51 ve 52). Duvarlar için kullanılan özel kerpiç (bu kerpiçler iyi yoğrularak içine çok az samanın konulmasıyla preslenmiş ve uzun büyük ebatlardadır) duvarların inşa edileceği yerde hazırlanır ve hemen yerleştirilirdi, böylece kalınlık o anda oluşmuş olurdu. Yani duvarlar, tabakalar biçimde preslenmiş (düz kil tuğlalar) topraktan yapılırdı. Bu yöntem duvarların düz kil tuğladan yapıldığını göstermekle birlikte aynı zamanda sağlam bir yapıya sahip olmasına da neden olmuştur¹⁹¹. Sarayın ana kısmındaki (merkezi salon) duvarlar gri renkli kil döşemesiyle dikkat çekmektedir. Bu bölümdeki duvarlarda

¹⁹¹Voronina, *Arheologičeskiye Pamyatniki Drevnego Pyadjikenta*, 1953, MİA, N-37, s. 118.

kullanılan tuğlalar özel karışımla hazırlanmış (çakıl ve taşlarla karıştırılmış), böylece yapıya sağlamlık kazandırılmıştır. Kazılar sırasında duvarları sökebilmek için demir levye ve kazma kullanmak zorunda kalınmıştır.

Resim 51: Kuzey-Kuzey Batı Duvar Katmanları.

Kaynak: Kızlasov, 2006.

Duvar kalınlığı ve yüksekliği birbirinden farklıdır. Duvarların en yüksek (1.5 m) ve en kalını (2 m), 132 m² alanıyla ana kısımda bulunmaktadır. Doğu kısmında bulunan duvar 0,4 m kadar zarar görmüş, kuzey duvarı ise 1.05 m yükseklikte ve 1.5-1.7 m kalınlıktadır. En fazla hasar gören batı ve güney duvar cephesi olmuştur. Yine kuzey-batı dış cephe duvarı en fazla hasar gören bölgeler arasındadır. Bu bölgedeki duvar, zeminde bulunan kil kalıntılarının incelemesiyle tespit edilebilmiştir. Binanın iç kısmının duvar kalınlığı ortalama 1.4 m'den oluşmaktadır.

Resim 52: Doğu-Güney Doğu Kısmı. B ve C Oda Görüntüsü.

Kaynak: Kızlasov, 2006.

Arkeolojik kazıların başladığı günden beri bazı literatürde Taşebe Sarayı'nın Çin mimarisiyle ve Çinli mimarlar tarafından inşa edildiği yazılmıştır. Bazıları ise Han Hanedanlığı döneminin mimarları tarafından inşa edildiğini iddia etmişlerdir. Ancak tunç döneminden itibaren Çin mimarisinde stilobat¹⁹² yönteminin kullanıldığı, buradaki duvarların ise killi tuğlalardan değil preslenmiş çamurdan yapıldığı görülmektedir¹⁹³. Dolayısıyla Hun Türklerine ait olan Taşebe sarayının Çinli mimarlar tarafından yapılmadığını bu iki özellik göstermektedir. Taşebe sarayının duvarları doğrudan toprak üzerine düz kil tuğladan yapılmış olup Türkistan'daki mimari yapıtlarla benzerlik taşımaktadır. Batı Asya kanunlarına göre binanın inşaatı doğrudan toprak üzerine yapılır, duvarlar tabakalar şeklinde preslenmiş düz kil tuğladan döşenir, bina planlanması ise kare şeklinde olurdu. Bu tip döşemeler M.Ö. I.yüzyılda ve M.S. I. yüzyılda yaygın olarak görülmektedir¹⁹⁴.

¹⁹² Bir binanın etek bölümünü meydana getiren silmeli ve bir dizi sütunlu üst temel, silmeli subasman.

¹⁹³ E.A. Aşepkov, *Arhitektura Kitaya*, Moskva, 1959, s. 5-20.

¹⁹⁴ V.L. Voronina, *Stroitel'naya Tehnika Drevnego Horezma*, Tom.I, Moskva, 1952, s. 89, 92.

Çin mimarisinde çatı doğrudan binadaki sütunlara oturtturulurdu ki, bu tipteki yapı çatılara “uçuş” şekli vermekte idi. Yani çatı uçları yukarı doğru kıvrıktı. Oysa Taşebe sarayındaki çatı kirişleri düz kil tuğladan olan duvarlar üzerine yerleştirilmiştir ki o bu durumda “uçuş” şeklini alması mümkün değildir. Buradan Taşebe’deki yapının uzak doğu mimari kültürünü taşımadığını ve uzak doğulu insanlar tarafından da inşa edilmediğini söyleyebiliriz.

Ahşap sütunları (kiriş), duvar ve oda köşelerinde görmek mümkündür. Bu sütunlar çatı kireçlerini tutar ve söve için kullanılırdı. 25-62 cm çapında olan bu ahşap sütunlar zamanla çökme tehlikesini önlemek amacıyla önceden çürümesinler diye ağaç kabuğuyla sıkı bir şekilde kaplanır ardından 0.2-0.8 m çukurlara 16x14 ile 40x30 cm taş plakalar yerleştirilerek gömülürdü. Bu sütun gömme yöntemini, daha önceki Tagar ve Taştık kültüründe görmek mümkündür¹⁹⁵. Kısacası tüm bunlar, Taşebe sarayının yapı açısından, duvar örme ve döşeme, çatı kurma tekniği, sütun yerleşimi, bütün inşaat mühendisliği bakımından Çin özelliği taşımadığını göstermektedir. Taşebe Sarayı’nın özellikleri daha çok Türkistan da bulunan inşaat ustalarının özelliklerine benzemektedir.

Sarayın çatısı ağır kiremitlerden oluşmaktaydı. Çatının yapılış şeklinin sıradan olmadığı, araştırma-inceleme sırasında görülmüştür. Hun Türklerinin Taşebe Sarayı’nın dışında da çatılarda kiremit kullanıldıklarını, Moğolistan’da bulunan Hun Türklerine ait Burhiyn derveljin, Haralçi Hermgiyn- Balgaz, Gua Dov¹⁹⁶, Tereljiyn derveljin, Hureet dov¹⁹⁷ ve Bain Dabane aman kentlerindeki binalar da göstermektedir. Taşebe Sarayı’nın kazıları sırasında sarayın kiremit üretimini ve kullanımının Hunlar tarafından gerçekleştirildiğini kiremitlerin üzerlerindeki işaretler göstermektedir¹⁹⁸. Çatının dış görünüşü dikdörtgen şeklinde olup ucunda silindir biçiminde plaklar bulunmaktadır (Resim 53).

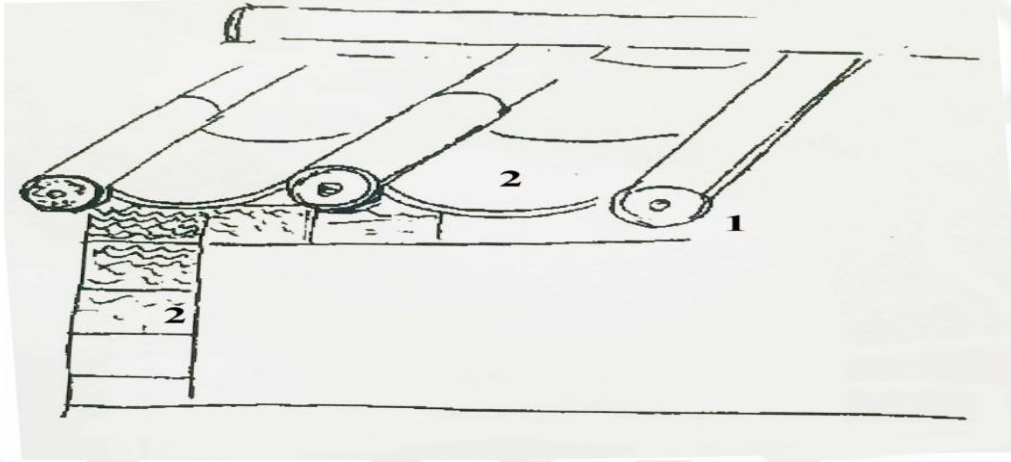
¹⁹⁵Kızlasov, *Taştıkskaya Epoha v İstorii Hakassko-Minusinskoy Kotlovini*, Moskva, 1960, s. 11, 12, 20, 22, 23, 26.

¹⁹⁶Kiselev, *a.g.e.*, s. 160-163.

¹⁹⁷S.V.Danilov, *Goroda v Koşevih Obşestvah Tsentralnoy Azii*, Ulan-Ude, 2004, s. 41-43, 46, 47; 2005, s. 20.

¹⁹⁸İ.L.Kızlasov, “Osnovı Rekonstruksii Gunnskogo Dvortsa Na Reke Taşebe”, R.A., N.2, RAN, 2008, s. 31-32; L.R.Kızlasov, *Gunnskiy Dvoret na Yeniseye. Problema Ranney Gosudarstvennosti Yujnoy Sibiri*, Moskva 2001, s. 67-78.

Resim 53: Saray Çatısı. Silindir Plak(1), Kiremit(2).

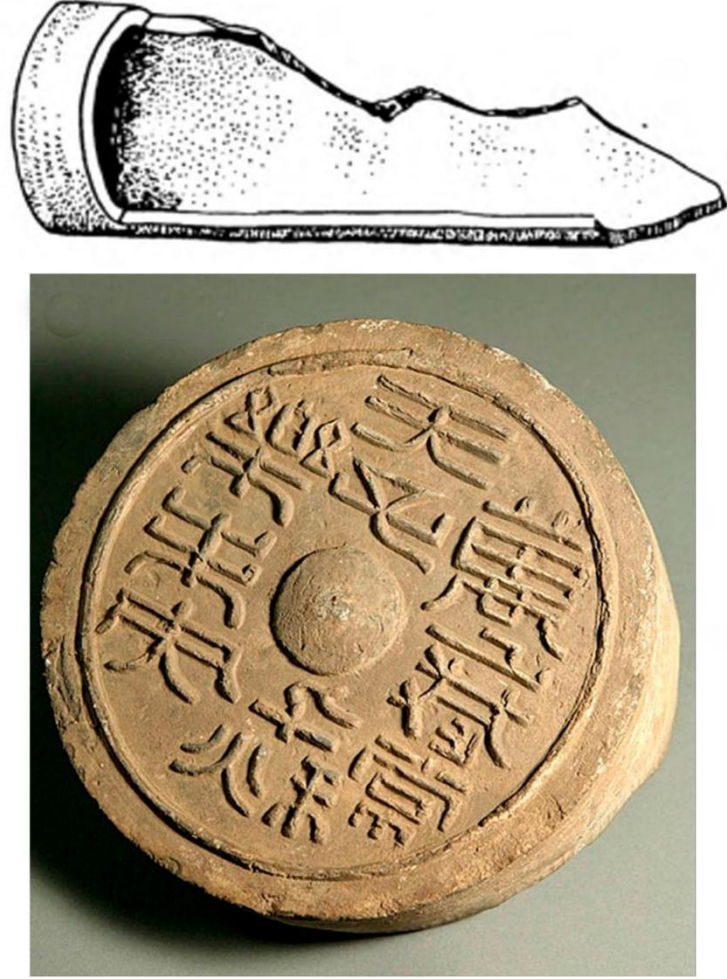
Kaynak: Kızlasov, 2006.

Çatının inşaatının uzun zaman aldığı ve kullanılan kiremitlerin hemen o anda yapıldığı tahmin edilmektedir. Han (Çin) kaynakları'na göre kiremit üretimi, uzun zaman alan ve yoğun emek isteyen zahmetli bir iş idi. Bir işçi günde on iki yarı silindir ve otuz sekiz düz toplamda elli kiremit üretmekteydi¹⁹⁹. Bütün kiremitler çok iyi yoğrulmuş gri kil malzemeden yapılmıştır. Şüphesiz ki bu işlem sarayın bulunduğu yerde gerçekleştirilmiştir²⁰⁰. Çatı kenarında her yarı silindir, 19.3 cm ebatlarında bir seramik diskle bitiyordu. Bu tür disk, çatının ince kenarlarını kapamaktadır (Resim 54). Seramik diskler, 60 cm aralıklarla birbirini takip ederek binanın cephesine dizilip kiremitlerin bittiği yerden duvarlara uyum sağlamaktadır. Bütün seramik disklerde de hiyeroglifler bulunmaktadır (Resim 54). Yazı tipi standarttı ancak bazı hiyeroglifler birbirinden farklı şekilde belirtilmiştir. İki tip hiyeroglife rastlanmaktadır.

¹⁹⁹İ.L.Kızlasov, *a.g.e.*, s. 32.

²⁰⁰L.R.Kızlasov, *a.g.e.*, s. 181.

Resim 54: Hiyeroglifli Yazı Olan Seramik Disk.

Kaynak: Kızlasov, 2006.

İşaretlerin ebatlarının da birbirlerinden farklı olduğu uzmanlar tarafından fark edilmiştir²⁰¹. Araştırmacılar seramik disklerin üzerindeki bu yazının (hiyeroglifler) Çin'de eğitim görmüş bazı Hunlar tarafından yazıldığını düşünmektedirler. Çin yazıları o dönemde sadece uzak doğuda değil aynı zamanda Hun devletinde de birçok kişi tarafından da kullanılmaktaydı. Örneğin Şanyünün diplomatik ilişkilerde Çin yazısını kullandığını görülmektedir. Arkeologlar şehir ya da kurgan kazıları sırasında Hun Türklerine özgü kaplarda, sık sık bu tür yazılara rastlamışlardır. Nitekim Hun devletinde iç işlerinde ve ihtiyaçlarına göre hiyeroglif

²⁰¹Kızlasov, *a.g.e.*, s. 179.

yazı kullanılmıştır²⁰². Tarihte de buna benzer durumlar görülmektedir. Örneğin Moğol ve Kıpçakların mimari süslemelerinde Fars alfabesini, Özbek Türklerinin Arap alfabesini, Avrupa'daki Türklerin Latin alfabesini kullanmaları gibi. Hun Türkleri de tıpkı o dönemdeki bütün güney doğu Asya topraklarında mimari süslemelerde hiyeroglif kullanmaktaydılar. Hatta daha sonra bu yazı şeklini batıya kadar götürmüşlerdir.

Kiremitlerin geniş içbükey olukları ahşap matraste (kalıpta) oluşturulmuştur. İnce yuvarlak boru şeklinde olanlar ise çömlekçi çarkında üretilmiştir (Resim 53). Kiremitlerin iç kısmında da değişik şekillere rastlanmıştır.

Taşbe sarayının yerli halk tarafından yani Hunlar tarafından yapıldığına dair bir diğer delil de çatıda kullanılan kiremitlerden anlaşılmaktadır. Kiremitlerin iç kısmında daha kurumadan değişik çizgilerin ve şekillerin dışında bir de 27 işaret görülmektedir²⁰³ (Resim 55). Kiselev tarafından bu işaretlerin Orhon alfabesine çok benzediği kaydedilmiştir²⁰⁴. Taşbe üzerinde çalışmalar yapan diğer ilim adamları ve araştırmacılar tarafından bulunan işaretlerle ilgili kiremitlerdeki işaretlerin Orhun alfabesine benzediği, Yenisey'de M.S. I.yüzyıla yakın kullanılan işaretler ile Taşbe Sarayı'nın kiremitlerinin iç kısmında bulunan benzer işaretlerin varlığının Orhun alfabesine zemin hazırladığına dair yeni bir görüş ortaya atmışlardır²⁰⁵. Kızlasov, aynı işaretlerin birkaç yerde tekrarlandığından dolayı bunların harf değil de sadece birer işaret yada damga olduğunu düşünmektedir. Örneğin işaretlerden biri (kanca şeklinde olan) daha önce Kala köyünün yakınlarındaki mezarlarda bulunan bir çömlek üzerinde de bulunmaktadır²⁰⁶. Bina kapı ve pencerelerinin açıklıklarının astarı terrakota²⁰⁷ dekoratif plakalarla kaplanmıştır (Resim 56). Terrakotalar kare ya da dikdörtgen şeklinde olup (24x24x2 cm) çam ağacına benzer bir süsleme verilmiştir. Bu tip plakalar hem dış hem de binanın iç kısmın da süsleme olarak kullanılmıştır. Araştırmaların ilk aşamalarında bulunan tarihi eser Taşbe sarayının Çin mimarisine ait olduğunu düşünülmüştür, ancak detaylı bir inceleme sonucunda

²⁰² Davidova, *İvolginskoye Gorodişe*, Res:13, 25.1 ve Kızlasov, *a.e.g.*, s. 215.

²⁰³ Kızlasov, *a.g.e.*, 2006 s.181.

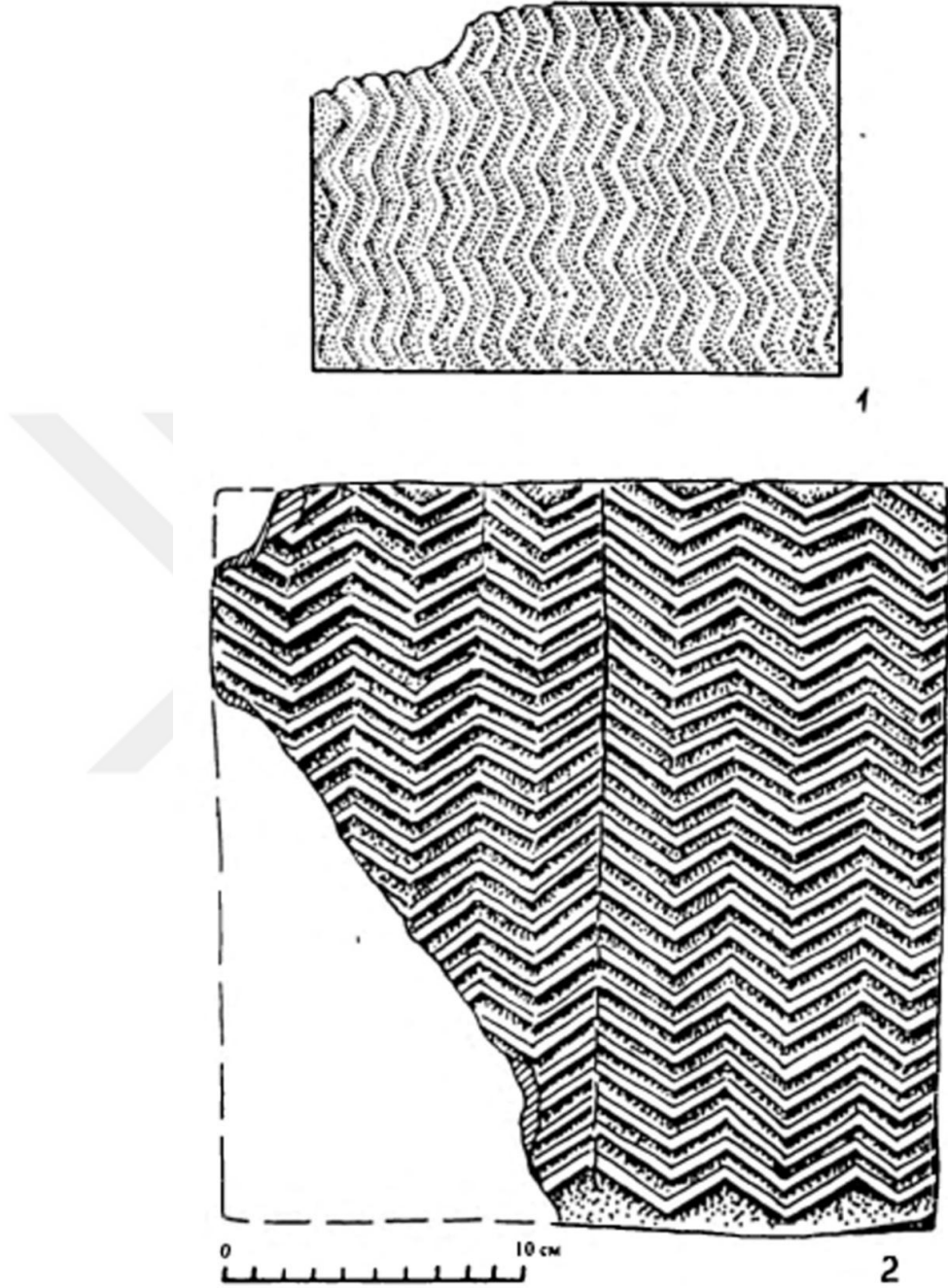
²⁰⁴ Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva, 1949, s. 270, Tabl. XLV.

²⁰⁵ L.A.Evtyuhova, V.P. Levaşova, *Raskopki*, Moskva, s. 76, 77.

²⁰⁶ N.Yu.Kuzmin, *Tesinskiy Mogilnik u Derevni Kalı*, Leningrad, 1988, s. 53-60.

²⁰⁷ Pişmiş kil bazlı kahverengimsi kırmızı renkli mat seramik, çok çeşitli kullanım alanı vardır.

Resim 56: Bina, Kapı ve Pencerelelerini Kaplayan Terrakota Dekoratif Plaklar

Kaynak: Kızlasov, 2006.

Kazılar sırasında Taşbe Sarayı'nın yerden ısıtma sisteminin olduğunun ortaya çıkması arkeolog ve diğer araştırmacıları şaşırtmıştır. Daha önce İvolga Hun şehrinde ısıtma sistemine rastlanmıştır ancak orada kan olarak adlandırılan bu sistem yer üstü ısıtma sistemidir. Taşbe Sarayı'nda ise Hun Türklerine özgü olmadığını

düşündürtür tamamen yeni bir sistem ortaya çıkmıştır. Bu tip yerden ısıtma sistemi o dönemlerde Çinliler tarafından da bilinmemektedir²⁰⁹. Saray zemininde 30-35 ile 60 cm derinlikte 50-60 cm genişliğinde hem üstten hem de yandan iyice sıkıştırılmış bir kanal- baca bulunmaktadır (Resim 57).

Resim 57: Saray Zemininde Taş Plaklarla Kapatılmış Yer Altı Kanal Bacası.

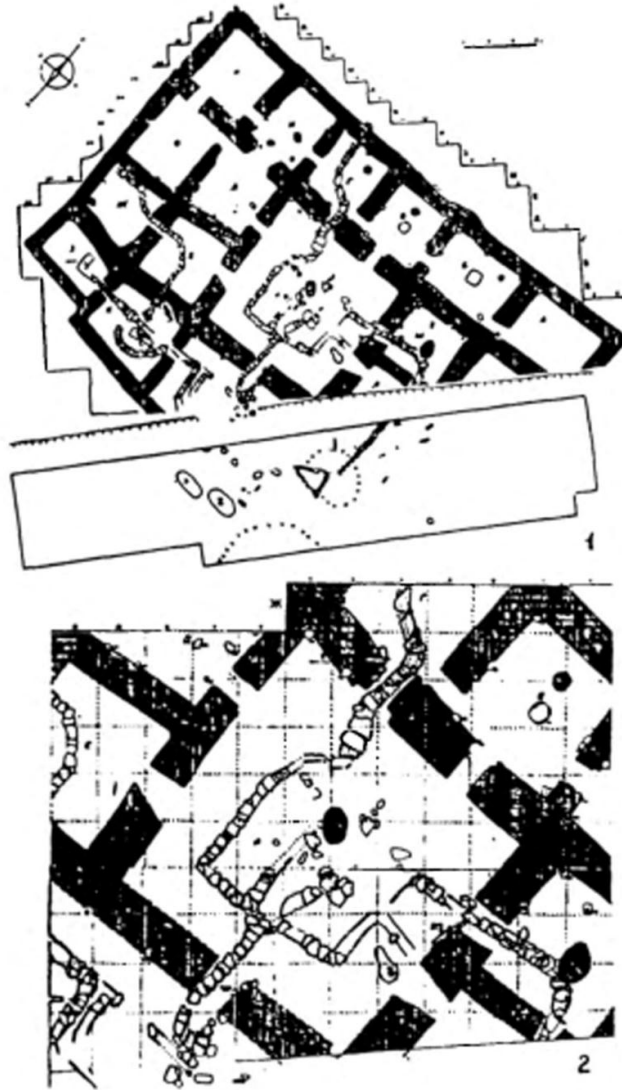

Kaynak: Kızlasov, 2006.

²⁰⁹Kızlasov, *Oçerki Po İstorii Yujnoy Sibiri i Tseutralnoy Azii*, Krasnoyarskiy Universitet, 1992, s. 47-49.

Sarayın güney kısmında kanal duvarları içten geniş tutulmuştur ki bu durumda ısıtma sisteminin havalandırma bölümü 30-65 cm yüksekliğe ulaşmaktadır. Sarayın zemin kısmı ise 20-25 cm kalınlıkta olup bu ısıtma sisteminin üzerine döşenmiştir. Isıtma sistemi kanalları kapı açıklıklarından geçmektedir bu durumda ısıtma sisteminin duvarlar örüldükten sonra yapıldığı düşünülmektedir²¹⁰ (Resim 58).

Resim 58: 1.Saray Kazıları 1940-1946, 2.Merkez Salonu ve Yar Altı Isıtma Planı.

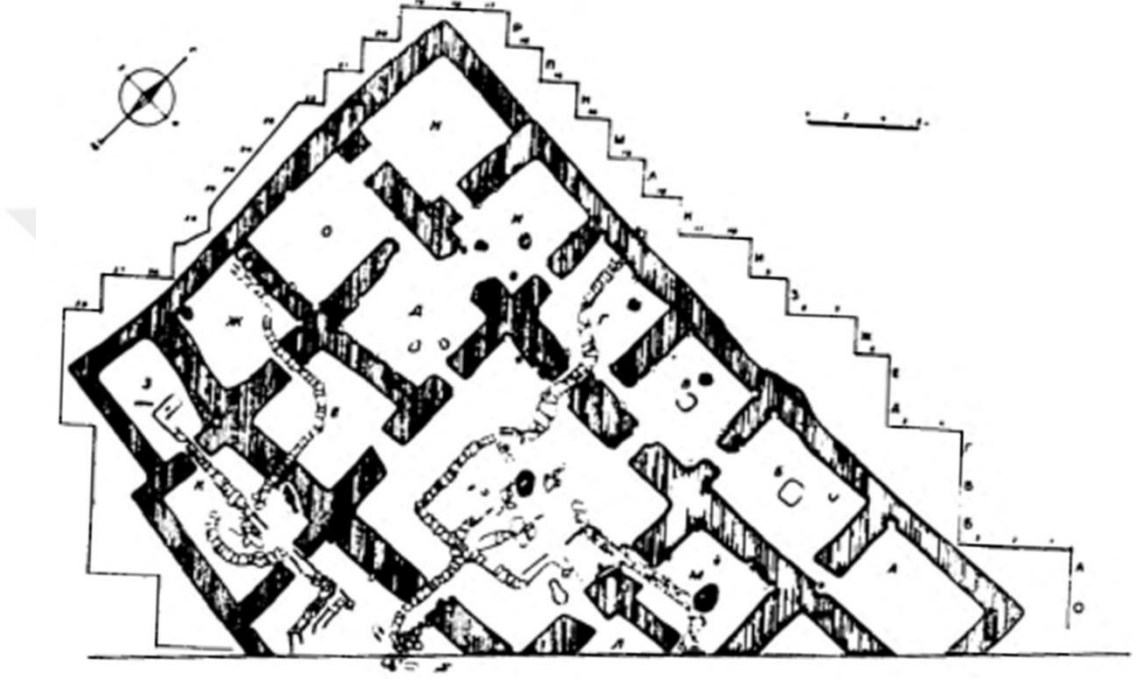

Kaynak: Kızlasov, 2006.

²¹⁰Kızlasov, *Gorodskya Tsivilizatsiya Sridinoy i Severnoy Azii*, Moskva, 2006, s.185; L.Evtyuhova, *Razvaline Dvortsa*, Arheologiya Sibiri İİMK, 1946, s. 81.

Kazılar ısıtma sisteminin iki defa yapıldığını göstermektedir. İlk ısıtma sistemi sarayın güneyinde çok kısa kanallar yapılarak lobiden geçerek sarayın batı kısmına ulaştırılır ve burada bulunan kısım “K” en iyi şekilde ısıtılırdı (Resim 59).

Resim 59: Taşebe Sarayının Genel Planı.

Kaynak: Kızlasov, 2006.

Daha sonra bu kanallar kuzey yönünde bulunan odalara “E”ye, oradan da tekrar batı bölümüne “J”ye ulaşırdı. Böylece ilk yapımda ısıtma sisteminin havalandırılması sarayın batı duvarlarında bulunmaktaydı. Ancak sarayın bazı bölümlerine sıcak havanın ulaşmada zorluk çekmesinin sebebi Minusinsk Havzası’nda hava şartları ve yerli (batı) rüzgarlardır, bu nedenle ısıtma sisteminin uygun olmadığı düşünülmektedir. Binanın kuzeyinden merkez bölümüne doğru giden ısıtma kanallarının hasar görmesi ve direğinin sağlamlaştırılması için açılan çukurlar merkezi ısıtma sisteminin yeniden düzenlendiğini göstermektedir.

Taşebe Sarayı’nın soğuk kış şartlarında tam ısıtılmaması ve bu sistemin yetersiz kalması daha önce yapılan ısıtma sisteminin değiştirilmesine ve yeniden

düzenlenmesine neden olmuştur. Lokal ısıtma yerine daha güçlü ve merkezi ısıtma sistemi getirilmiştir. Güney- batıda bulunan odada “Z” zeminin alt seviyesinde bir çukurda dikdörtgen şeklinde kazan (fırın-soba) kurulmuştur (Resim 59). Kazanın (fırının) yan duvarları 50cmx70 cm, 50cmx60cm kalınlıkta toprak zemine dik olarak kumtaşı döşemesiyle yapılmıştır. Kazanların (fırınların) boyutlarının büyük olmaması (2.8 x1.6 m) bu kadar büyük bir binayı ısıtmak için yetersiz olduklarını düşündürmektedir. Kazılar sırasında Taşebe Sarayı’nın güney bölümünde ortaya çıkan birkaç fırın ve uzanan ısıtma kanalları bunu kanıtlamaktadır²¹¹. Isıtma kanalı güney-doğu lobi bölümünde “Z” ve binanın güneyine uzanmaktadır (Resim 59). Lobi merkezinden ısıtma kanalı yay çizerek iki kola ayrılmaktadır, biri sarayın merkezinde bulunan salona (merkez odasına) diğeri ise doğu odalara “S” ve güney-batı bölümüne ulaşmadan kuzey yönüne uzanmaktadır. Ondan “L ve M” bölümünden (odalardan) geçerek tekrar merkez odasına ulaşmaktadır. Fakat bütün odalarda yerden ısıtma sistemi görülmemektedir. A,B,D,G,İ,N,O odalarında birer soba kurulduğu kazılar sonucunda ortaya çıkmıştır²¹². Sibirya’da, M.Ö.I. yüzyılda bulunan yerden ısıtma sistemi Taşebe Sarayı’ndan sonra ancak VI-IX. yüzyıllarda orta Ob Nehri’nin çevresinde ortaya çıkmaktadır.

En eski yerden ısıtma sistemi ve taş döşeme kanalları Orta Kazakistan’da tunç dönemine ait görünmektedir²¹³. Buralarda büyük dikdörtgen şeklindeki evlerde karmaşık bir ısıtma sistemi bulunmaktadır. Tunç döneminde Orta Kazakistan ve Maverâünnehir bölgesinde ortaya çıkan bu ısıtma sistemi bir bakıma maden uzmanlarının metallerin işlenmesinde kullandıkları fırın tekniklerinden esinlenerek inşa edilmiştir. Dolayısıyla Taşebe Sarayı’ndaki ısıtma sistemi ile aynı döneme ait Türkistan bölgesindeki ısıtma sisteminin aynı olduğunu görebilmekteyiz.

Hun Türklerinde en sık rastlanan ısıtma sistemi Kan sistemidir. Bu tip ısıtma sistemine Baykal ötesi ve Moğolistan’da bulunan Hun şehir ve yerleşimlerinde rastlanmaktadır. Yerden ısıtma sistemi ise Hun Türklerinde ilk defa Taşebe Sarayı’nda görülmektedir. Bu yerden ısıtma sisteminin Güney Sibirya’ya Türkistan bölgesinde (Orta Kazakistan) geldiği düşünülmektedir. Ancak bu sistem,

²¹¹Kızlasov, *a.g.e.*, s. 188.

²¹²Kızlasov, *a.g.e.*, s. 190.

²¹³Alakul kültürü M.Ö XV-XIV yy, Mirjik ve Atası I yerleşkesi.

Güney Sibirya'ya geldiğinde buradaki iklim şartlarına göre bazı değişikliklere ihtiyaç duyulmuştur.

Uzun arkeolojik çalışmaların ardından uzmanlar tarafından Taşebe Sarayı'nın planı ortaya çıkarılmıştır²¹⁴. Binanın duvarları genel olarak güneşi takip etmektedir. Kuzeyden güneye binanın uzunluğu 35 m iken batıdan doğuya 45 metredir. Toplam 1575 m² alanı kapsamaktadır. Taşebe Sarayı düzenli olarak inşa edilmiş ve geometrik bir şekilde yerleştirilmiştir. Günümüzde sarayın çalışmaları sırasında güney doğu kısmı hasar görmesine rağmen uzmanlar, yapının planını oluşturmakta zorluk çekmemişlerdir (Resim 50).

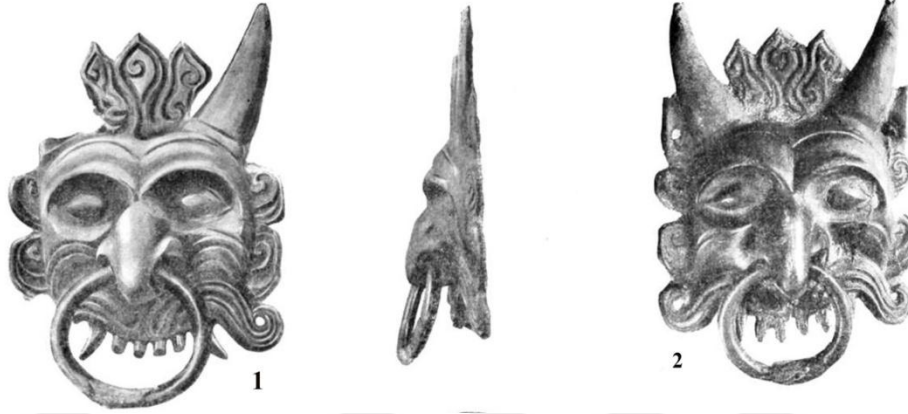
Taşebe Sarayı birbirine geçişli 20 odadan oluşmaktadır. Merkezde salon, salonun etrafında 18 geçişli oda bulunmaktadır. Saraya giriş ise güney kısmında bulunan tek kapıdan sağlanmaktadır. Kuzeyde 6 oda, güneyde 4 oda ve lobi, doğu ve batıda 4'er oda yerleştirilmiştir. Odalar 28-32 m²'den oluşmaktadır. Oda kapılarının genişliği ise 1-1.25 m. Lobi kısmına dört kapıdan ulaşılabilen iken, merkez oda ise her duvardan ikişer kapıya sahiptir böylelikle bütün geçişler odaları salona bağlamaktadır.

Taşebe Sarayı'nın uzun süre kullanıldığını kazılar bize göstermektedir. Kazılar sırasında sarayda ısıtma sisteminin dışında binanın iç duvarları ve ön cephesinin yeniden düzenlendiği ortaya çıkarılmıştır. Yer yer odaların köşelerinde, geçişli odalarda ve salonda tavanı tutturarak sonradan eklenen kolonlar görülmektedir. Binanın arka tarafında birikmiş yemek artıkları, kemiklerin bulunması sarayın uzun süre kullanıldığının göstergesidir²¹⁵. Kuzey, doğu ve güney kapı kollarında maske bulunmaktadır (Resim 60). Her kol – maske (maskoron) 25 x 20 cm ebatlarında olup tunçtan yapılmıştır, bu maskenin koruyucu bir rol oynadığı düşünülmektedir. Maskeye: çökük gözler, dişleri öne çıkmış, uzun kıvrık bıyıklarla insan şekli verilmiştir. Kafa kısmında öküz boynuzları ve uzun kulaklar mevcuttur, burun kısmına ise halka yerleştirilmiştir (Resim 60). Günümüzde bu maskeler Krasnoyarsk, Minusinsk, Abakan ve Moskova müzelerinde bulunmaktadır.

²¹⁴Evtyuhova, *a.g.e.*, s.79, Res.25; Kiselyov, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva-Leningrad, 1949, 1951, Tab. XLV, s. 269-270

²¹⁵Kızlasov, *a.g.e.*, s.198.

Resim 60: Taşebe Sarayı'ndaki Kol Maskesi. 1.Doğu Kapı Kolundaki, 2. Güney Kapı Kolundaki.

Kaynak: Kızlasov, 2006.

Sibirya'da ise buna benzer kapı kolu maskelerine fazla rastlanmamasına rağmen bazı arkeologlar (Levaşevoy, Evtyuhovoy ve Kiselyov) bunların Hunlar tarafından yapıldığını söylemektedirler. Maskelere dikkatlice incelendiğinde buruşmuş bir yüz görmek mümkündür.

Bazı uzmanlar, bu kol maskelerin Han Hanedanlığı dönemini ait olduğunu iddia etseler de Han kültürüne ve adetlerine ait olmadığı maskenin insan şeklinde olduğundan anlaşılmaktadır. Çin kültüründe koruyucu rol üstlenen maskeler insan yüzü değil; aksine tamamen gerçek dışı, garip, vahşi hayvanlara benzeyen ve hayali bir kahramanı andırmaktadır. Bununla birlikte hiçbir Çin vatandaşı hangi maskenin hangi hayvanı yansıttığını tahmin edemez ve Taşebe Sarayı'ndaki maskeler gibi öküz boynuzu yerleştirmezlerdi. Taşebe Sarayı'nda bu kapı kol maskeleri binanın iç kısmında oda kapılarının üzerinde iken, Han hanedanlığı döneminde, öncesi ve sonrasında da bu tip koruyucu maskeler kesinlikle dışa ya da avlu giriş kapısına yerleştirilmekteydi²¹⁶. Taşebe Sarayı'nda bulunan bu kol maskesi, daha önce Moğolistan'da Hun Türklerine ait kurganlarda ortaya çıkan bir maske ile benzerlik taşımaktadır. Bu benzerlikler büyük gözler, çıkık dişler ve uzun bıyıklardır.

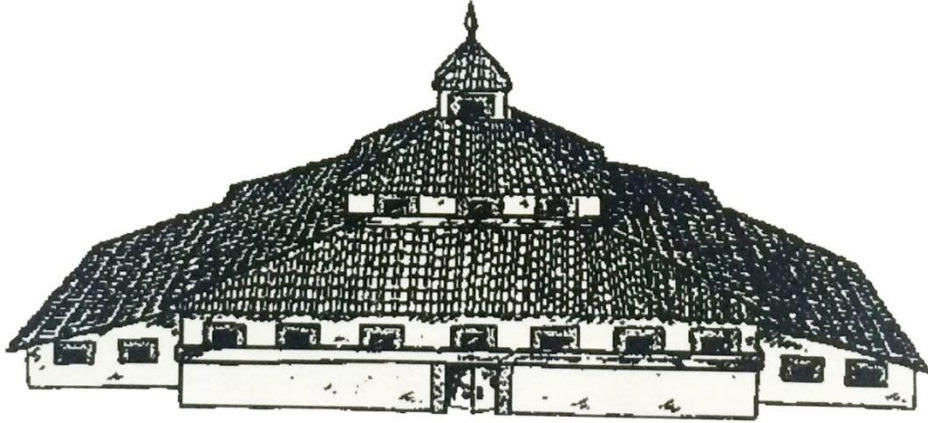
Taşebe Sarayı'nın genel özelliklerine bakıldığında merkez odanın duvarları dört yönü işaret etmektedir. Duvarlarda bulunan maskeler farklı yönlere bakmaz.

²¹⁶Kiselyov, *a.g.e.*, s. 270, 272; 951 s. 284, 286.

Hepsi aynı noktaya, salonun ortasında bulunan ahşap sütuna bakmaktadır. Bu maskelerin ortamı kötü ruhlardan koruyarak odayı ibadete hazır tuttukları düşünülmektedir. Sarayın salonunda bulunan bu ahşap sütuna başka yapılarda da rastlanmaktadır. Bunların ahşap olması tesadüf değildir. Bu sütunlar kozmik düzeni²¹⁷ simgeleyerek “Hayat Ağacı”nı çağrıştırmaktadır. Sütunun dibinde Gök Tanrı’ya kurban sunarak ibadet etmekteydiler. Merkez salonun tavanı hafif kubbe şeklinde olup gök- yüzünü, evin zemini- toprağı, duvarlar ise dünyanın dört yönü çağrıştırdığı düşünülmektedir. Salonun bu şekilde yapılması kozmik düzene göre olduğunun da göstergesi olmalıdır²¹⁸.

Taşebe Sarayının Ait Olduğu Dönem

Resim 61: Taşebe Sarayı M.Ö.II- M.Ö.I.yy.

Kaynak: Kızlasov, 2006.

Arkeolojik kazılar ve araştırmalar sonucunda Taşebe Sarayı’nın yapım tarihinin M.Ö.II- M.Ö.I.yy. ilk yarısına ait olduğu ve Tagar-Taştık dönemininde yapıldığı ortaya çıkarılmıştır²¹⁹ (Resim 61). Bu stratigrafiksel olarak açık bir şekilde kesinlik kazanmıştır. Çünkü alanın çökeltisinin büyük bir kısmı kiremit parçalarıyla dolmuştur. Yer yer bu kiremit parçaları 25 cm kalınlıkta bir katman oluşturmaktadır.

²¹⁷Axis mundi şamanın ayini için genellikle kayın ormanında kurduğu yurdun (çadır) ortasında bulunan ağaç. Dokuz kertelidir bu ağaç dünyanın merkezinden geçmekte olup, Gökyüzü, Yeryüzü ve Ahireti birleştirmektedir. Ayrıca diğer bir ağaç motifi ise kozmik düzeni simgeleyen hayat ağacıdır.

²¹⁸Mircoe Eliade, *Svyaşennoe i Mirskoe*, Moskva, 1994, s. 29, 31, 37, 40, 45.

²¹⁹Kızlasov, *Taştıkskaya Epoha*, Moskva, 1953 s. 3, 4, 11, 86, 110.

Kiremit katmanlarının bir alt sınırında ise kerpiçten yapılmış zemin katman sınırı bulunmaktadır. Çok sayıda eşya bulunmamıştır, bulunan eşyalar ise yukarıda belirtilen döneme özgüdür. Kazılar sırasında kerpiç zeminde ayakla çiğnenmiş bazı mutfak aletleri, silah, hayvan artıkları bulunmuştur. Taşbe Sarayı'nda ortaya çıkan bulgular arkeologlar tarafından üç gruba ayrılmıştır: 1) Hun öncesi eşyalar ve silahlar 2). Hun dönemine ait eşya ve silahlar. 3) Uzak doğu eşyaları²²⁰. Hun öncesi eşyalar ve silahlar (Resim 62). 17 cm uzunlukta demir çekiç, balta, bıçak (bıçağın kol kısmında halka mevcuttur, benzer bıçaklar Batı Kazakistan'da, Ob ve Orta Yenisey Havzası'nda da bulunmuştur), mızrak ucu, ortada halka bulunan demir çivi (bu çivi büyük yük tutturmak içindir) (Resim 62; 5). Salonda büyük kanca ve kılıcın keskin yanı (Resim 62; 10,2), demir toka, demir kenet²²¹ (Resim 62; 3,6) çakıl taşından yapılmış masat (Resim 62;8).

Taşbe Sarayı'nda demir eşyaların dışında seramikten yapılmış eşyalar da bulunmuştur (Resim 63). Seramiklerin, kullanılan kilden dolayı hem Hun dönemine hem de Türkistan bölgesine ait oldukları düşünülmektedir.

Hun dönemine ait eşya ve silahlar

Sarayda tipik Hun özelliği taşıyan eşyalar da mevcuttur (Resim 63). Kazılar sırasında üzerinde yukarıdan aşağı doğru karnının çevresinde eşit aralıklarla uzanan yivli motif ve boğaz çevresinde dalga şeklinde desenlerle seramik küpe benzeyen parçalar bulunmuştur (Resim 63;1). Salondan odaya geçilen kapının olduğu geçitte 26 adet seramik parçası ortaya çıkmıştır. Hunlara ait seramik kapta gövde etrafında dalga şeklindeki motifler görülmektedir (Resim 64;3). Taşbe'de bulunan Hun seramik parçaları ve Baykal ötesi ile Moğolistan'da Hunlara ait kurgan ve kentlerde bulunan seramikler çok yakın benzerlikler taşımaktadır.

Sarayda Hunlara özgü tunç kemer tokası ile beyaz yeşil taşlı kolye ucu bulunmuştur (Resim 65;4 ve7). Baykal Ötesindeki kazılar sırasında da bu kolyeyle benzerlik taşıyan bir kolye ucu çıkarılmıştır²²². Hakas- Minusinsk Havzası'nda da

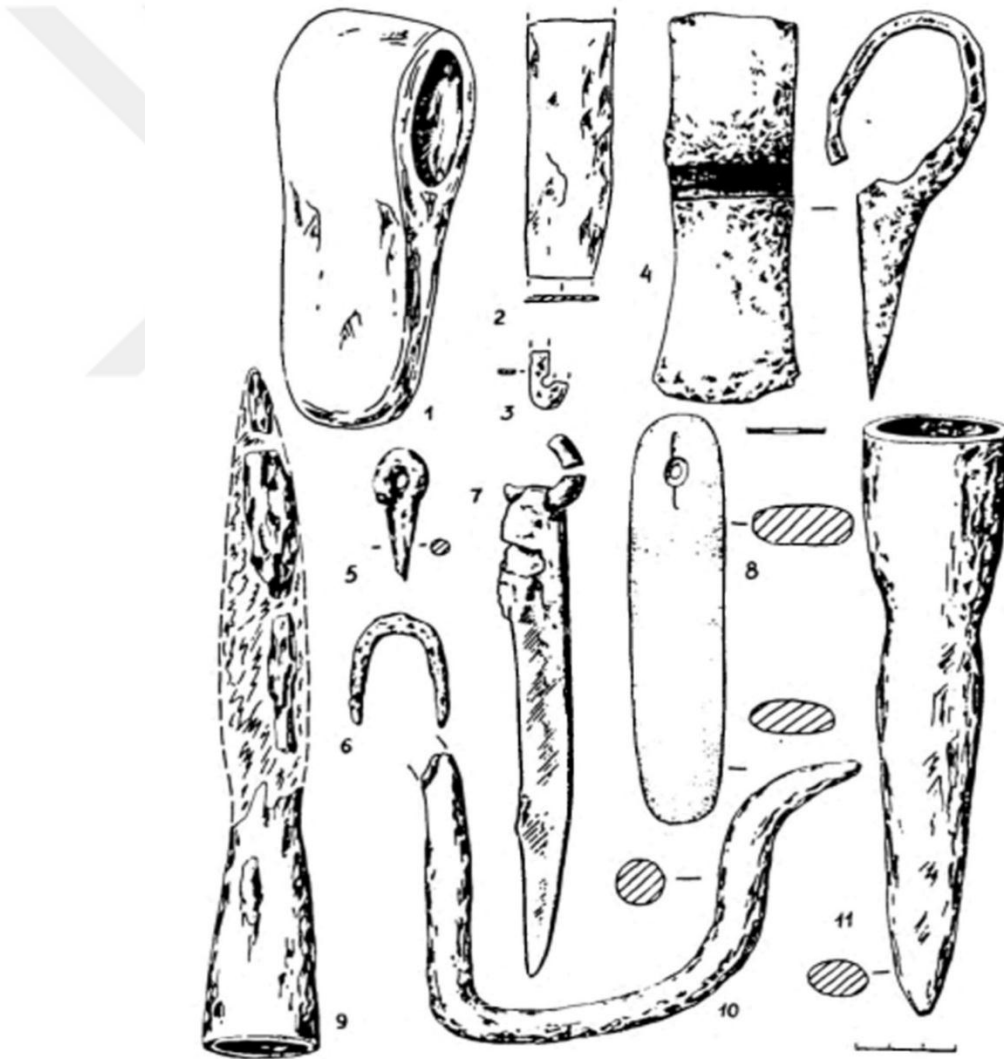
²²⁰Kızlasov, *a.g.e.*, s. 163, 164.

²²¹ Kenet: iki sert cismi birbirine bağlamakta kullanılan iki ucu sivri ve dik açı yapacak biçimde kıvrık, bir tür metal cengel.

²²²Davidova, *İvolgiuskiy Arhedogiçeskiy Kompleks*, Tabl. 1, 18, 29, 16, 31.

kurganlarda bu kolye ucunun bir benzeri ortaya çıkarılmıştır²²³(Resim 65;1, 2, 3). Taşebe’de bunun dışında Hunlara özgü ok ucu, bakır boncuk, sekiz rakamını anımsatan altın küpe bulunmuştur (Resim 65;5). Derestuy yerleşkesinde de Taşebe altın küpesine benzer bir küpe ortaya çıkarılmıştır²²⁴. Bunun dışında Hunlar tarafından yapılan ve onlara özgü bir tarzda olan tunç ve demirden yapılmış bazı bakiyeler gün ışığına çıkarılmıştır (Resim 65;6).

Resim 62: Sarayda Bulunan Eşyalar M.Ö.II-I.Yy 1-Çekiç, 2-Kılıçın Keskin Yanı, 3-Toka Parçası, 4-Balta, 5-halkalı çivi, 6-kenet,7- bıçak, 8- masat, 9- mızrak ucu, 10- kanca, 11- buz keski.

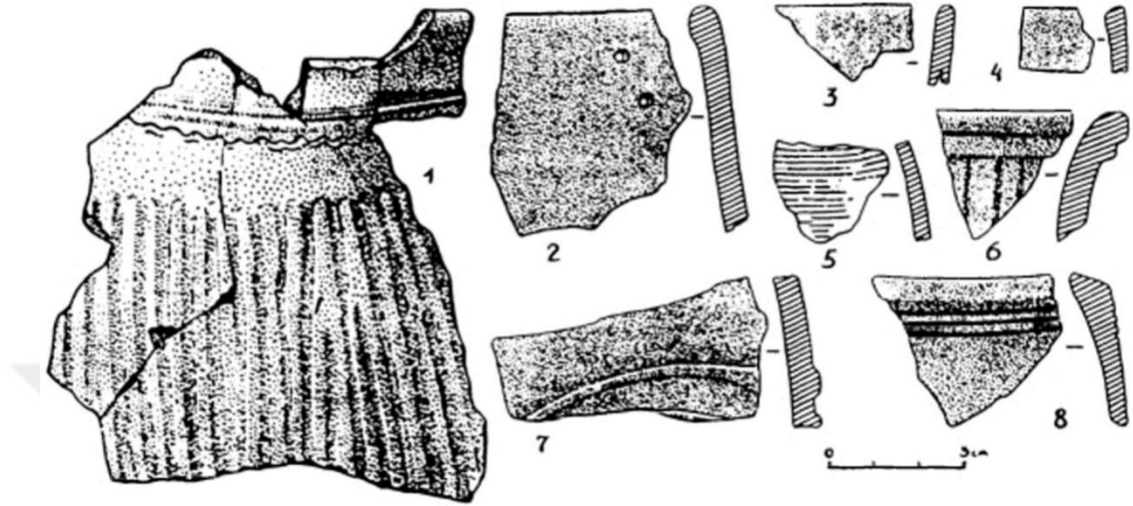

Kaynak: Kızlasov, 2006.

²²³Kızlasov, *Gorodskaya Tsivilizatsiya Sredinoy i Severnoy Azii*, Moskva, 2006 s. 21.

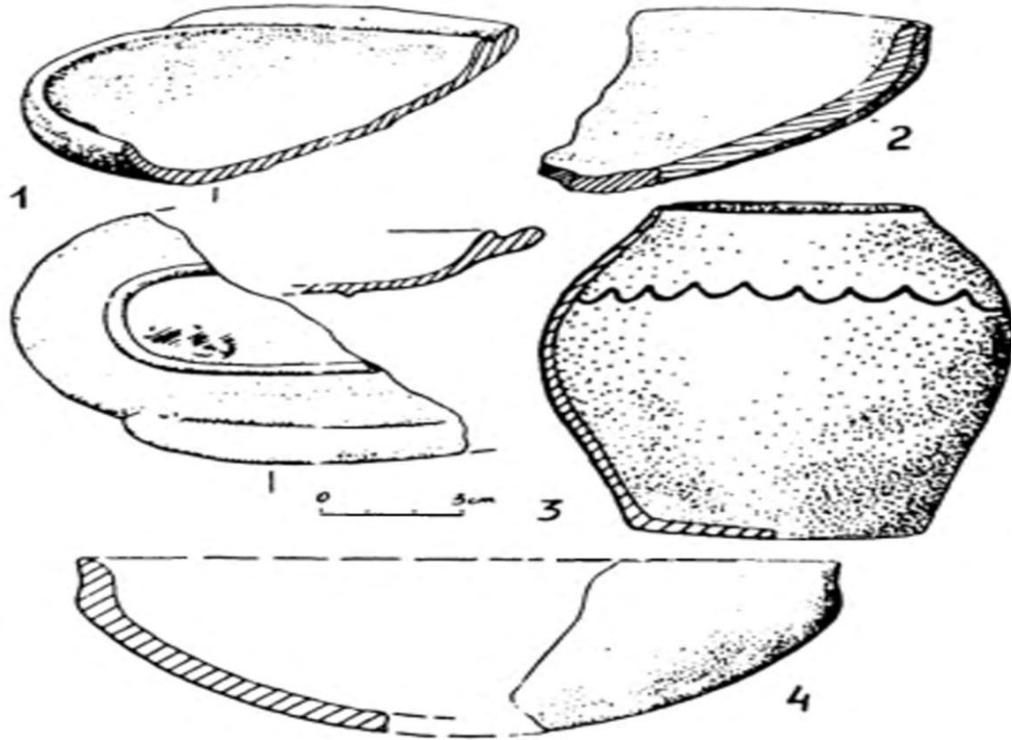
²²⁴Talko-Grintseviç, *Materialı k Paleoetnologii Zabaykalya*, T.3, İrkutsk, 1902 Tabl.III.

Resim 63: Sarayda Bulunan Seramikler.

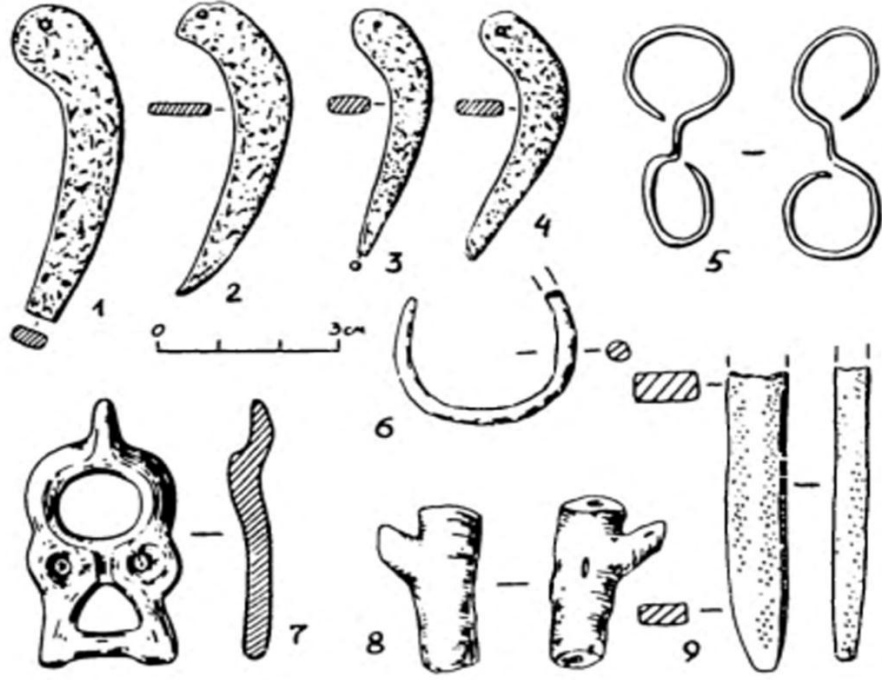
Kaynak: Kızlasov, 2006.

Resim 64: Taşbe Sarayı'ndaki Seramik Kaplar. 1-Açık Yeşim Taşlı Oval Vazo, 2,4- Seramik Kap Parçaları,3-Hun Seramik Kabı.

Kaynak: Kızlasov, 2006.

Resim 65: Sarayda Bulunan Hun Süs Eşyaları.

Kaynak: Kızlasov, 2006.

Taşbedeki Uzak Doğu Eşyaları

Sarayda Hunlara ait eşyaların dışında Uzak Doğu'ya özgü bakiyeler de bulunmuştur. Bunlar: Pembe mercan taşlı kolye ucu ve pembe mercan taşlı boncuk tanesi²²⁵(Resim 65;8). Saray salonunun güney kapısının girişindeki buluntular, inci kabuk parçaları, ince seramik kaplar, yuvarlak çanaklar dır (Resim 64). En ilgi çekici olanı ise açık yeşim taşından yapılmış oval vazodur. Bu tip vazoların Han Hanedanlığı'na ait olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda yeşim taşından bir kolye ucu daha bulunmuştur. Bulunan bu kolye ucunun uzmanlar tarafından şeklinden dolayı Hunlara özgü olduğu ileri sürülmüştür²²⁶. Taşbe Sarayı'nda Uzak doğuya ait eşyalar aslında Hunların Çin'le hem ticaret hem de siyasi ilişkileri kurduğunu göstermektedir.

Taşbe Sarayı'nın akıbeti bilinmemektedir. Bilinen tek şey sarayın yıkılmadan önce terk edildiğidir. Taşbe Sarayı'nın zaman aşımına uğrayıp harabe

²²⁵Kızlasov, *a.g.e.*, s. 211.

²²⁶Kızlasov, *a.g.e.*, s. 213.

haline geldiğini toprağa, duvarlara karışan kiremit parçaları göstermektedir. Salon kapılarının zamanla çürüdüğünü kapıların bulunduğu yerde bulunan kapı kolları göstermektedir. Taşebe Sarayı'nın doğal afetlerin yanı sıra Taşebe ve Abakan akarsularının taşması sonucunda yıkıma uğradığını da araştırma sonuçları göstermektedir.

2.1.7. Aşağı Margintuy II Şehri

Günümüzde Baykal ötesi bölgesinde, Hilok Nehri'nin sağ kıyısında, Margintuy Nehri'nin ağız kısmında bulunan bir köye 2 km uzaklıkta Hun Türklerine ait bir şehir kalıntısı bulunmuştur. Aşağı Margintuy II isimli Hun şehri ilk defa 1987'de L.V.Lbova tarafından keşfedilmiştir. Kazı sırasında şehrin savunma duvarları, 4 ev, sobalar (kan) ve bol miktarda seramik ortaya çıkarılmıştır²²⁷. Buradaki yerleşim ve mimari, İvolga şehrine benzemektedir. 2015 yılında Aşağı Margintuy II'de yeni malzemelerin ortaya çıkması (taş parçası ve ısıtma sisteminin (kan) baca izleri) kazıların yeniden başlamasına neden olmuştur²²⁸. Kazılar sırasında dörtgen şeklinde kuzey-batı ve güney- doğu yönlerine bakan, bir kısmı toprak altında bir kısmı ise toprak üstünde olmak üzere tasarlanmış ev tiplerine rastlanmıştır. Bu evlerin kuzey ve güney duvarlarının batı kısımları hasar görmüştür. Evlerin ebatları yaklaşık 4.5x3.1 m, derinliği ise 76 ile 80 cm arasındadır. Ev girişi 78 cm yükseklikte ve 60 cm genişlikte olup evin güney-batı köşesinde bulunmaktadır. Giriş duvarlarının sağ (üç) ve sol (iki) tarafından 8-10 cm çapında ahşap sütunlar görülmektedir. Girişin, evin zemininden 10 cm kadar yüksek olduğu tespit edilmiştir. Evin kapısında 30 cm aralıklarla iki ahşap sütun daha bulunmaktadır²²⁹.

Evin güney-batı bölümüne büyük döşeme taşlardan bir soba (kan) kurulmuştur. Kanlarda ateşin yakıldığı yer 60x60 cm ebatlarında, ağız kısmı ise batı duvarına dönüktür ve doğu duvarlarından 2.4 m uzaklığa yapılmıştır. Ağız kısmından (Ateşin yakıldığı ve sobanın ana kısmı olan yerden) doğu duvarına 1.8 m uzunlukta baca uzanmaktadır. Bu baca kuzey-doğu köşesinde sola dönerek kuzey duvarından

²²⁷ S.V.Danilov, *Goroda v Koçevih Obşestvah Tsentralnoy Azii*, Ulan-Ude, 2004, s. 38.

²²⁸ V.Bazarov, *Vestnik*, "Buryatskogo Nauçnogo Tsentra Sibirskogo Otdeleniya Roassiyskoy Akademii Nauk" N.1, 2016, Buryatskiy Nauçniy Tsentr SO RAN, s. 13.

²²⁹ Bazarov, *a.g.e.*, s. 13.

devam etmektedir. Ağız kısmı ve baca arasında döşeme taşlardan “Taş Dişi” denilen bir duvar örülmüştür. Sobanın ağız kısmı baca zemininden biraz aşağıda bulunmaktadır. Soba ve baca büyük döşeme taşlarından yapılmış, bacanın döndüğü yere ise yuvarlak taş parçaları döşenmiştir. Kuzey duvarından geçen bacanın iç duvarları şekilsiz taş döşemelerinden oluşmaktadır. Doğu baca kısmı ise henüz bulunamamıştır. Evin güney kısmında, kumlu balçığın içinde, ince sarı kumdan yapılmış bombeli 2.8 m uzunluğunda, 28-30 cm genişliğinde ve 8-10 cm kalınlığında boru bulunmaktadır²³⁰. Bu boru, duvardan 3.2 m uzaklıkta, evin ortasından doğu duvarına paralel geçip, güney duvarına dayanmaktadır. Borunun etrafında taş döşeme bulunamamıştır. Evin ortasında tavanı tutan bir sütun keşfedilmiştir.

2.1.8. Lipovka Pad

2005 yılında İlmovaya Pad Mezarlığı'na 3 km uzaklıkta B.A.Bazarov ve B.B.Daşıbalov adlı araştırmacılar tarafından Hun Türklerine ait bir yerleşim yeri keşfedilmiştir.²³¹ Bu yerleşim yerinde bulunan bir dere yatağında Hun Türklerine ait seramikler ve hayvan kemikleri bulunmuştur. 2006-2007 yıllarında bölgede B.B.Daşıbalov kazılara devam etmiş ve Lipovka Pad'in kuzeyinde yeni kalıntılar bulmuştur.

2015 yılında Lipovka'da arkeolojik çalışmalar devam etmekteydi. Bu kazılar sırasında açık gri renkli bir Hun seramiği ele geçirilmiştir. Kumlu balçığın 35 cm derinliğinde büyük seramik kalıntılara rastlamışlardır (Resim 66.1). Ortaya çıkan vazo şeklindeki büyük bir seramik kap üzerinde dikey çizgiler yer almaktadır. Yapılan çalışmalar sonrasında bu seramik kap ortasından ikiye bölünmüş ve içinde sırt üstü yatan, başı kuzey yönüne çevrilmiş, 5-7 yaşlarında bir çocuk cesedi bulunmuştur (Resim 66.2)²³². Cesedin başının sol tarafında iki küçük seramik kap daha bulunmuştur. Bu seramik kapların boğaz kısımları da tıpkı çocuk cesedi gibi kuzey-batı yönüne bakmaktadır. Seramik kapların kenarından, ip bağlayabilmek için ikişer delik açılmıştır. Seramik kaplar ve ceset gömüldükten sonra ise mezarın etrafı taş parçalarıyla döşenmiştir.

²³⁰ Bazarov, *a.g.e.*, s. 14.

²³¹ Bazarov, *a.g.e.*, s. 16.

²³² Bazarov, *a.g.e.*, s. 17.

Resim 66: Lipovkada Seramik Kabın İçinde Bulunan Çocuk Defni: 1.Mezar Açıldığında 2.Seramik Kap Açıldığında.

Kaynak: Bazarov, 2016.

Lipovka'da bir yaşına varmadan ölen çocuklar, evlerin zeminine gömülmekte idi. Bu defin şekli İvolga Mezarlığı'nda ve Durena yerleşim bölgesinde de görülmektedir.

Lipovka Pad'ın mezarlık mı yoksa yerleşim yeri mi olduğu halen tartışılmaktadır. Bölgede yapılan kazılarda ortaya çıkan seramikler, hayvan kemikleri, defnedilmiş çocuk cesetleri ve 100 m uzaklıkta bir evin bacasına ait kalıntılar burada bir yerleşim yeri bulunduğunu düşündürmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HUN TÜRKLERİNE AİT ŞEHİR, KURGAN VE MEZARLARDAN ÇIKARILAN MADDİ KÜLTÜR BAKİYELERİ

3.1. İlmovaya Pad Mezarlığı

İlmovaya Pad Mezarlığı'ndaki malzemeler, mezar soyguna uğradığı için dağınık bir şekilde bulunmaktaydı. Defin odasındaki bu malzemelerin çoğu insan veya at iskelet kalıntıları ile karışmış ve parçalanmış vaziyetteydiler. Soyguncular çoğu değerli madenden (altın veya gümüş gibi) yapılan eşyaları yanlarında götürmüşlerdi. Ancak defin odasında kalan bazı eşyalar gözlerinden kaçmış ya da bu eşyaları düşürmüşlerdir. Kemik ve demir eşyalara ise dokunmamışlardır. İlmovaya Pad Mezarlığı'nda bulunan en ilgi çekici eşyalar vernikli tabak ve ipekli kumaşlardır.

Seramik Eşyalar: Vernikli tabaklar üç mezardan çıkarılmıştır. Bu tabakların dibi düz olup tabaklar oval şeklinde ve 9x5 cm ebadındadır. İlmovaya Pad'deki tabağın iç kısımları kırmızı dışları kısımları ise siyah vernikle kaplanmıştır. Tabağın duvar kenarlarında kırmızı çizgiyle çevrilmiş desenler bulunmaktayken dibe doğru mercek biçimde figürler bulunmaktadır (Resim 67).

Resim 67: İlmovaya Pad Mezarlığı.Vernikli Tabak.

Kaynak: Sosnovskiy, 1946.

Arkeolojik kazılar sırasında bulunan seramik kaplar farklı ebatlara ve şekillere sahiptir. Kaplar gri, siyah ve kızıl kilden yapılmıştır. Bu kapların üzerinde farklı işçilikler görülmektedir. Bazıları kaba ve ağır iken bazıları ince, zarif ve desenlidir (Resim 68).

Resim 68: İlmovaya Pad Mezarlığı'nda Bulunan Seramik Kaplar.

Kaynak: Sosnovskiy, 1946.

İpek Kumaş, Takı ve Mücevherler:

İlmovaya Pad Mezarlığı'nda bulunan ilgi çekici bulgulardan bir diğeri ise ipekli kumaş parçalardır. Daha önce de belirtildiği gibi bu ipekli kumaşlar tabutların iç kısmına döşenmekteydi. Kumaşın niteliklerine bakıldığında kalın desenli kumaşın kendine has bir örgü dokuma tekniğine sahip olduğu görülür. İpek kumaşların dışında kaba, kalın bir kumaş da bulunmuştur. Bazı kumaşlar düz renkte iken bazıları çeşitli renklerden ve desenlerden oluşmaktadır (Resim 69). Kumaş üzerinde bulunan desen dizisinin genişliği 8.5 cm'dir. Yapılan çalışmalar sonucunda toplamda 34 adet ipek kumaş parçası ele geçirilmiştir.

Resim 69: İlmovaya Pad 128 Numaralı Mezarlığı. İpek Kumaş.1.Orjinal Hali 2-Rekonstitüsyon.

Kaynak: Sosnovskiy, 1946.

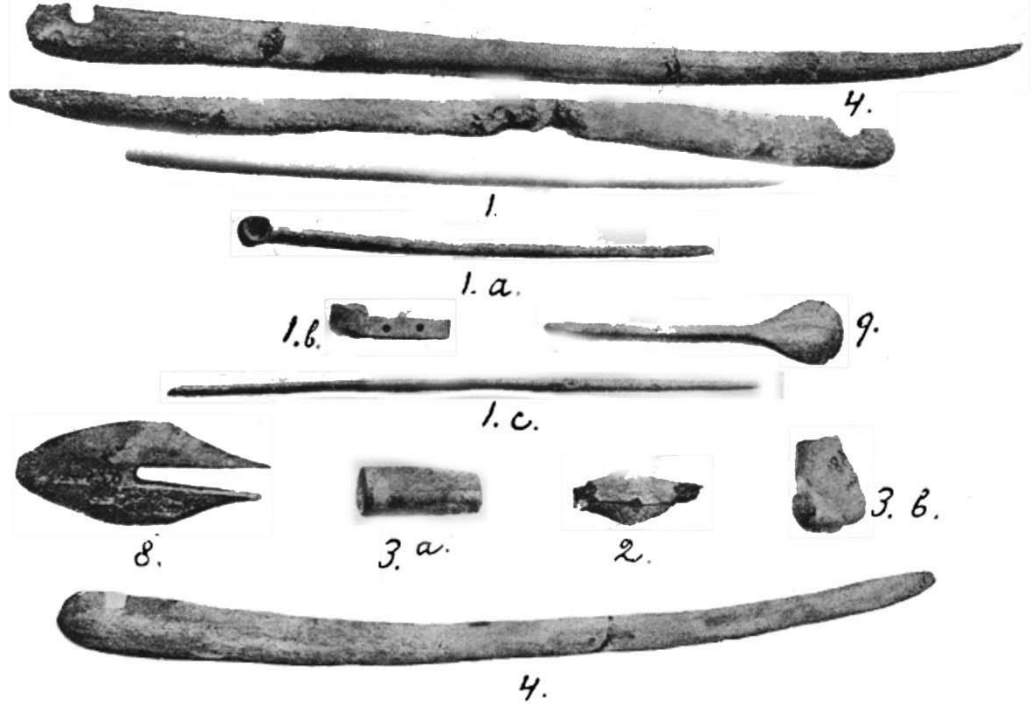
40 numaralı mezarda beyaz yeşim taşından yapılmış bazı eşyalar ele geçirilmiştir. Bunlardan birisi olan ve gün ışığına çıkarılan kaplan desenli tunç ayna oldukça ilgi çekmektedir. Bu mezarda mavi cam boncuklar, altın oval varaklar, tunç ve altın kaplamalı kabartma tokalar, tunç ve altın kaplı at bibloları, ok ve yay gibi malzemeler de ele geçirilmiştir²³³. 17 numaralı kurganda ise altın kaplamalı cam boncuk ortaya çıkarılmıştır.

Kemikten yapılan eşyalar:

İlmovaya Pad Mezarlığı'nda çok sayıda kemik malzeme ortaya çıkarılmıştır. Kemikten bıçak kolu, iki farklı şekilde kaşık, yay gibi malzemeler de kazılar sonunda ortaya çıkarılmıştır (Resim 70).

²³³Sosnovskiy ,a.g.e., s. 60-62.

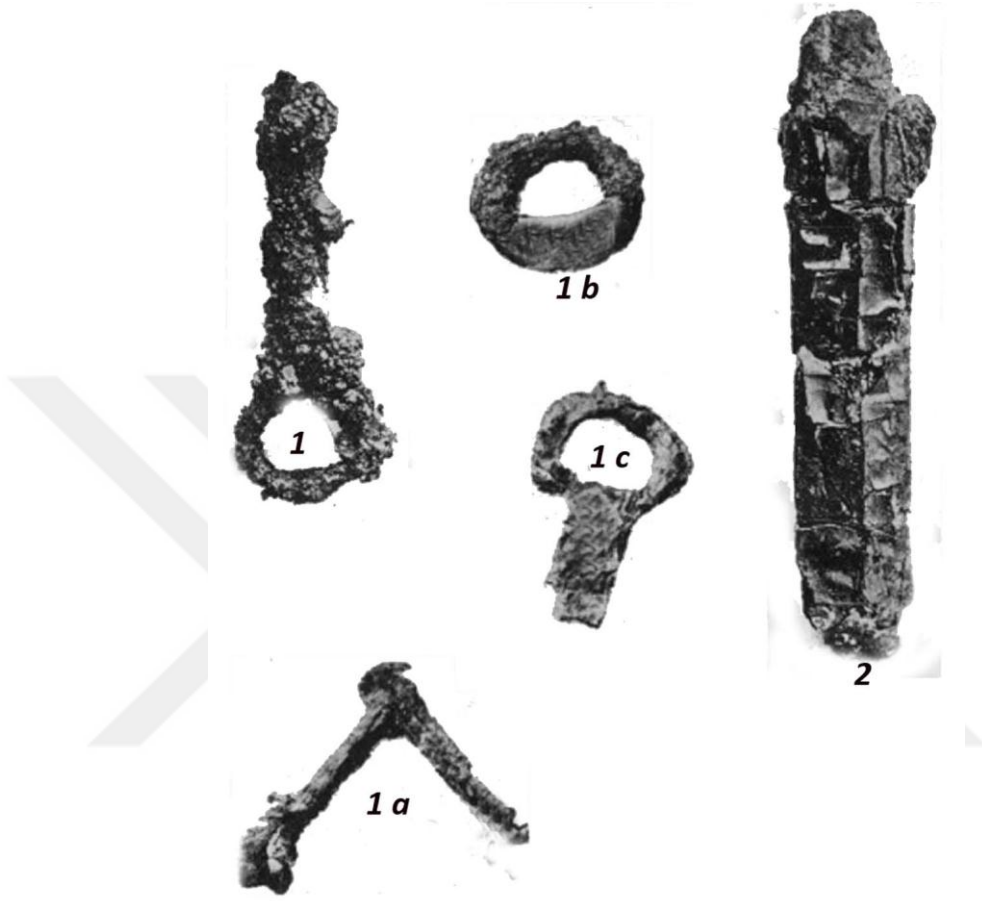
Resim 70: 1-1a,c.Tek yönlü çubuk 250 mm uzunluğunda ve 4 mm genişliğinde.2- 15 mm uzunluğunda tokmak 3- İki girişli boru 4- 350 mm uzunluğunda 10 mm genişliğinde bıçak 8- 80 mm uzunluğunda 35mm genişliğinde ok ucu 9-Kaşık.

Kaynak: Sosnovskiy, 1946.

Metal Eşyalar: 32 mezarın on dokuzundan metal malzeme çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan metal eşyalar genellikle demirden yapılmıştır. Demirden sonra en çok tunçtan yapılmış eşyalar bulunmuştur. Özellikle düğme, toka, ayna yapımında tunç madeninin tercih edildiği görülmektedir (Resim 71).

Resim 71: 1,1a,B,C- At Koşum Malzemeleri 2- Kılıç.

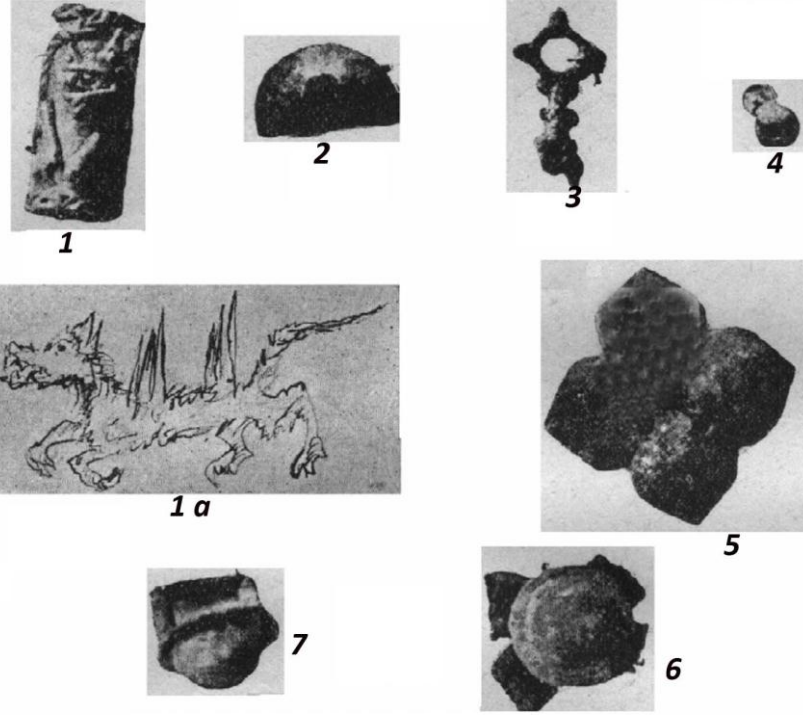

Kaynak: Minyaev, 1982.

3.2. Sudja Mezarlığı

Sudja Mezarlığı'nda ortaya çıkan bakiyeler: demir, tunç, gümüş, altın, kemik, ağaç, kil ve seramik, cam, deri gibi malzemelerden yapılmıştır (Resim 72). Tüm buluntular esas olarak bir sanat eserinin parçalarıdır. Kazılarda ele geçirilen altın varaklardan oluşan şeritler 1.5 - 2 cm genişliğinde ve çeşitli uzunluktadır. At koşum takımlarında da altın kaplı parçalar bulunmaktadır. Tabutların üzerinde süslemeler altın veya tunçtan yapılmıştır.

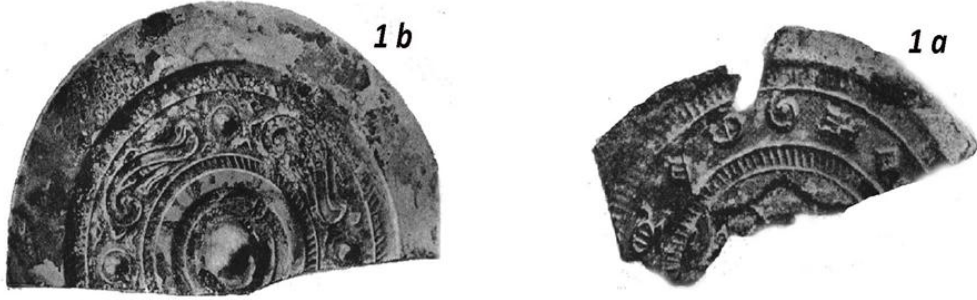
Resim 72: 1,1a-Kemikten yapılmış ejderha resimli tüp (47mm uzunluğu, 16 mm çapında ve 2 mm duvar kalınlığı) 3-Sarı Tunçtan yapılmış çubuk.4-Sudja 17 numaralı mezarlığında bulunan altın kaplamalı cam boncuk. 5- Tunç Plak.

Kaynak: Minyaev, 1982.

Metal Eşyalar: Gümüş eşyalar genellikle küçük parçalar halindedir Bu eşyaların üzerinde bulunan desenler anlaşılmamaktadır. 3 numaralı Sudja mezarlığında beyaz tunçtan yapılmış olan buluntulardan biri 57 mm çapında ve 23 mm genişliğinde, düz ve hafif kabartmalı iki taraflı yuvarlak bir plaktır. Kabartmalı tarafında şeritler halinde Runik yazılara benzer şekiller vardır (Resim 73,1 a). Diğeri ise 102 mm çapında ve 4 mm kalınlıkta desenli aynadır (Resim 73,1 b).

Resim 73: Desenli Ayna.

Kaynak: Hudyakov, 1998.

3.3. Derestuy Mezarlığı

Derestuy Mezarlığı'nda seramik, metal ve mineralden olmak üzere çeşitli kaplar, silahlar, at koşum takımları, giyim, süs eşyaları ortaya çıkarılmıştır²³⁴.

Seramik Eşyalar: Seramik kaplar kendi içinde sürahi şeklinde kaplar, büyük dar boğazlı kaplar, büyük geniş boğazlı kaplar olarak belirli sınıflara ayrılmaktadır. Her bir sınıfta çeşitli desenler bulunmaktadır.

Seramik tabaklar şekil ve ebatlara göre ikiye ayrılmaktadır: 1) Tabağın dış altı iç altından 2-2.5 katında daha küçüktür ve gri kilden yapılmıştır. Süsleme yoktur. 2) 5- 6 cm yükseklikte tabaklar. Dış ve iç alt birbirine eşittir. Üzerlerinde süsleme bulunmamaktadır.

Metal Eşyalar: Metalik kaplar genellikle kazanlardan oluşmaktadır. Kazanlar ayaklı, oval şeklinde ve iki kulpludur. Maden olarak tunç kullanılmıştır. At koşum takımları da demir ve tunç gibi malzemelerden yapılmıştır.

Silahlar: Silahlar; ok başları, yaylar, okçulukla ilgili ekipman parçaları gibi nesnelerden oluşmaktadır. Kendi içinde, uzaktan muharebe silahları, yakından muharebe silahları ve savunma silahları olarak üçe ayrılmaktadır.

1) Uzaktan Muharebe Silahları: Metal ve kemikten yapılmış ok ve yaydan oluşmaktadır. Metal ok başları, genelde demir ve bazen de tunçtan yapılmıştır. Demir ok başları üç kenarlı olup 4-5 cm'dir (Resim 74). Üçgenli demir saplı ok uçların

²³⁴S.Minyaev, *Derestuyskiy Mogilnik*, Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi Sank-Petersburg, 2007, s. 25.

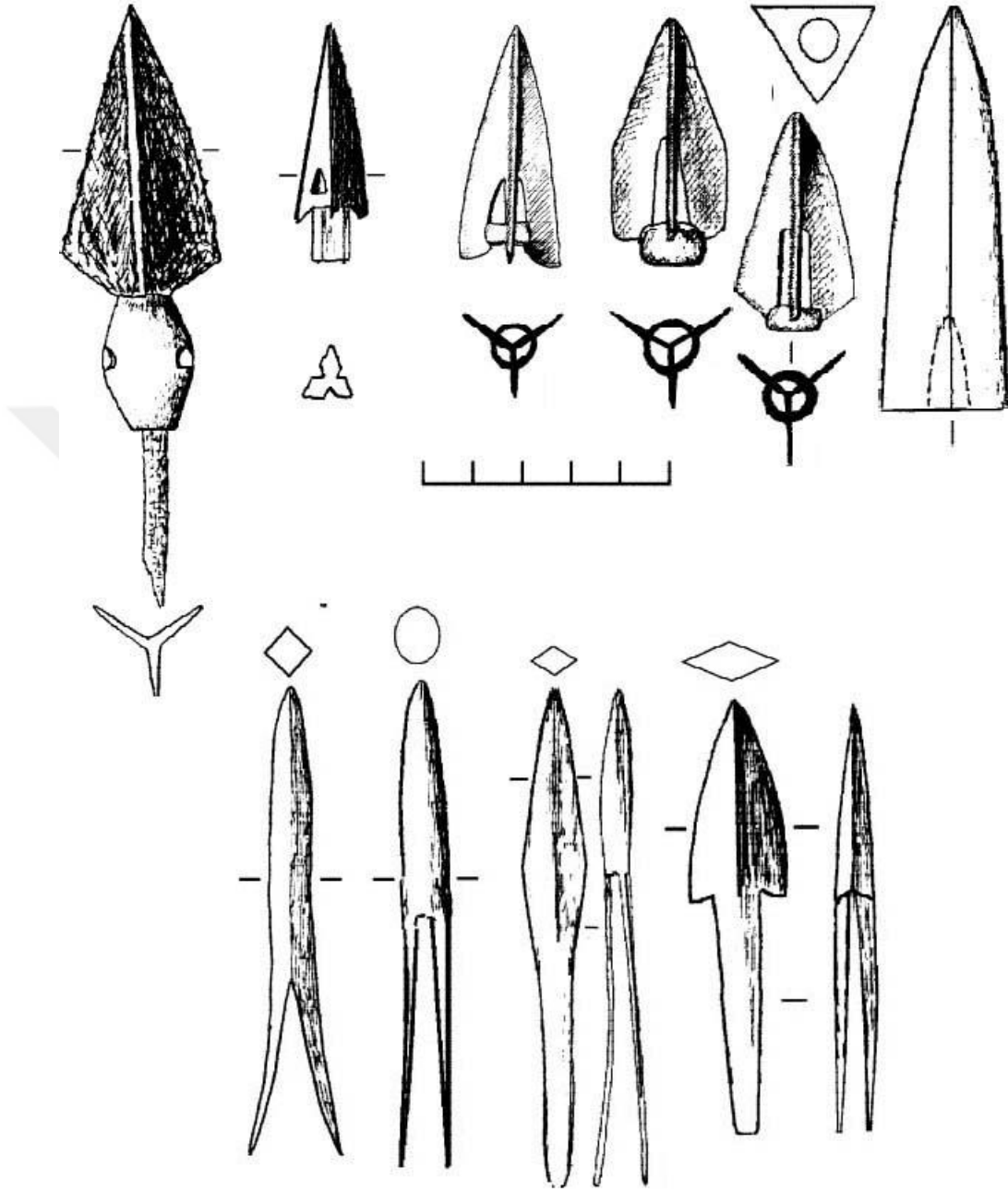
uzunluğu 2.5 - 3 cm, alt kısmın kenar genişliği 0.7 cmdir ve kenarlarında bazen oyuklar bulunmaktadır. Kemik malzemeden yapılan oklar 5-12 cm arası uzunlukta olup ok ucu ve sapı bütün bir haldedir. Bu oklar hafif olduğundan genellikle kısa menzilli olup yine kısa yaylardan fırlatılırdı.

Yay: Derestuy Mezarlığı kurganlarında iki çeşit yay ele geçirilmiştir. Birinci tip yaylarda yay gövdesinin orta kısmı (sal) dar olup uca doğru (kasan ve kasan başı) genişlemektedir. Yayın dış kısmında (sırtında) hafif kesikler bulunmaktadır. Sal kısmının uzunluğu 30-40 cm, genişliği 1.5-2 cm'dır. İkinci tip yaylar ise 30-40 cm uzunlukta'dır. Bu yaylar uçlarına doğru hafif kıvrılmaktadır. Kasan başında kirişi gerdirmek için ikişer delik bulunmaktadır.

2) Yakın Muharebe Silahları: Hanđer ve mızraklar bu sınıftadır. Hanđerler 30 cm uzunlukta, mızrak uçları ise 17 cm civarındadır.

3) Savunma Silahları: Savunma silahı olarak da demir ve kemik kalkanlar bulunmuştur.

Resim 74: Ok Uçları.

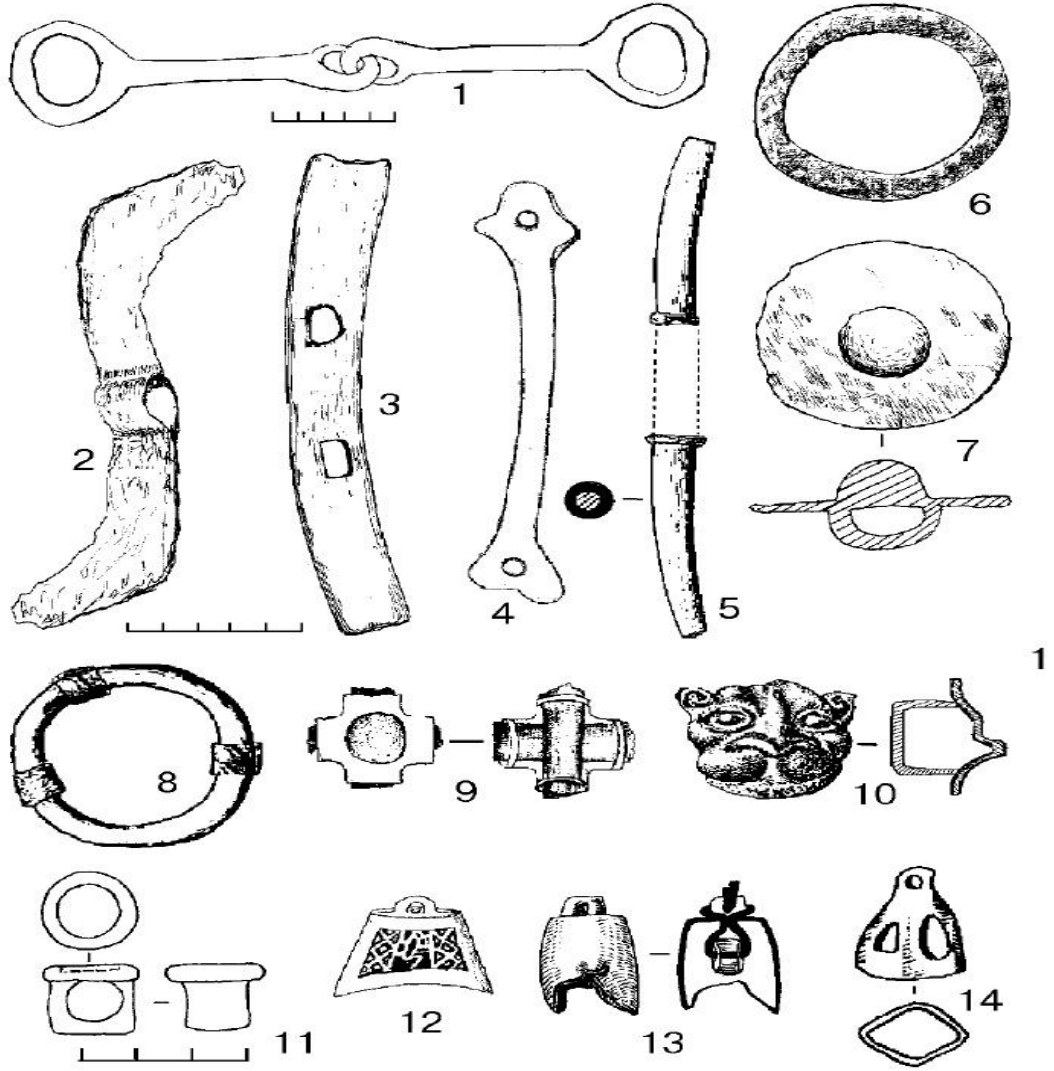
Kaynak: Minyaev, 1982.

At Koşum Takımları: Derestuy'da ortaya çıkarılan at koşum aletleri, dizgin ve koşumdan oluşmaktadır. Demir dizgin, çift halkadan oluşmaktadır ve her parça 10-12 cm uzunlukta, iç halka çapı 2-3 cm, dış halkanın çapı ise 3-4 cm oluşmaktadır²³⁵ (Resim 75). Koşum ise demir ve tunçtan yapılmıştır. Koşumlarda

²³⁵ Minyaev, *a.g.e.*, s. 31.

süslemelere de rastlanılmaktadır. Koşum kemerlerin kesiştiği noktada 7-10 cm çapında, 0.5 cm kalınlıkta demir veya 4-6 cm çapında tunç halkalar bulunmaktadır. Koşumlarda 2 ile 4 cm arasında, 2.5 ile 5 cm yükseklikte çanlar da bulunmaktadır.

Resim 75: 1.Dizgin 2-5. Yanak Parçaları 6-11. Kemer Bağlantıları 12-14.Çıngırak.

Kaynak: Minyaev, 1982.

Ev Aletleri ve El Sanat Eşyaları: Bu türde bulunan eşyaların arasında bıçak, tığ, ağızlık ve bileme taşı bulunmaktadır. Bıçağın kesici olan kısmı demirden yapılmıştır ve 30 cm uzunluktadır. Bıçağın sapı ise 4-5 cm olup kemik malzemenen yapılmıştır. Tığ düz ve halkalı tığ olarak ikiye ayrılmaktadır. Düz tığın iş gören bölümü 6-8 cm, sapı ise 4-5 cm'den oluşmaktadır. Halkalı tığ 15 cm olup ucu sivridir. Ağızlık tübüler (boru) kemiklerden yapılmaktaydı. Araştırmacılar ağızlığın

deriyi işlemek için kullanıldığını düşünmektedirler. Bileme taşı sert kaya parçasından yapılmış olup taşın bir ucunda taşı asabilmek için halka bulunmaktadır.

Hun kültüründe metal araç-gereçlerin dışında da sık-sık kemiklerden yapılmış malzemeler kullanılmıştır. Derestuy'da 99 numaralı mezarda kanatlı ve boynuzlu kurt figürü taşıyan kemikten yapılmış bulgu ve V şeklinde, geyik çizimli, karaca boynuzundan yapılmış olan kemik malzeme ele geçirilmiştir.

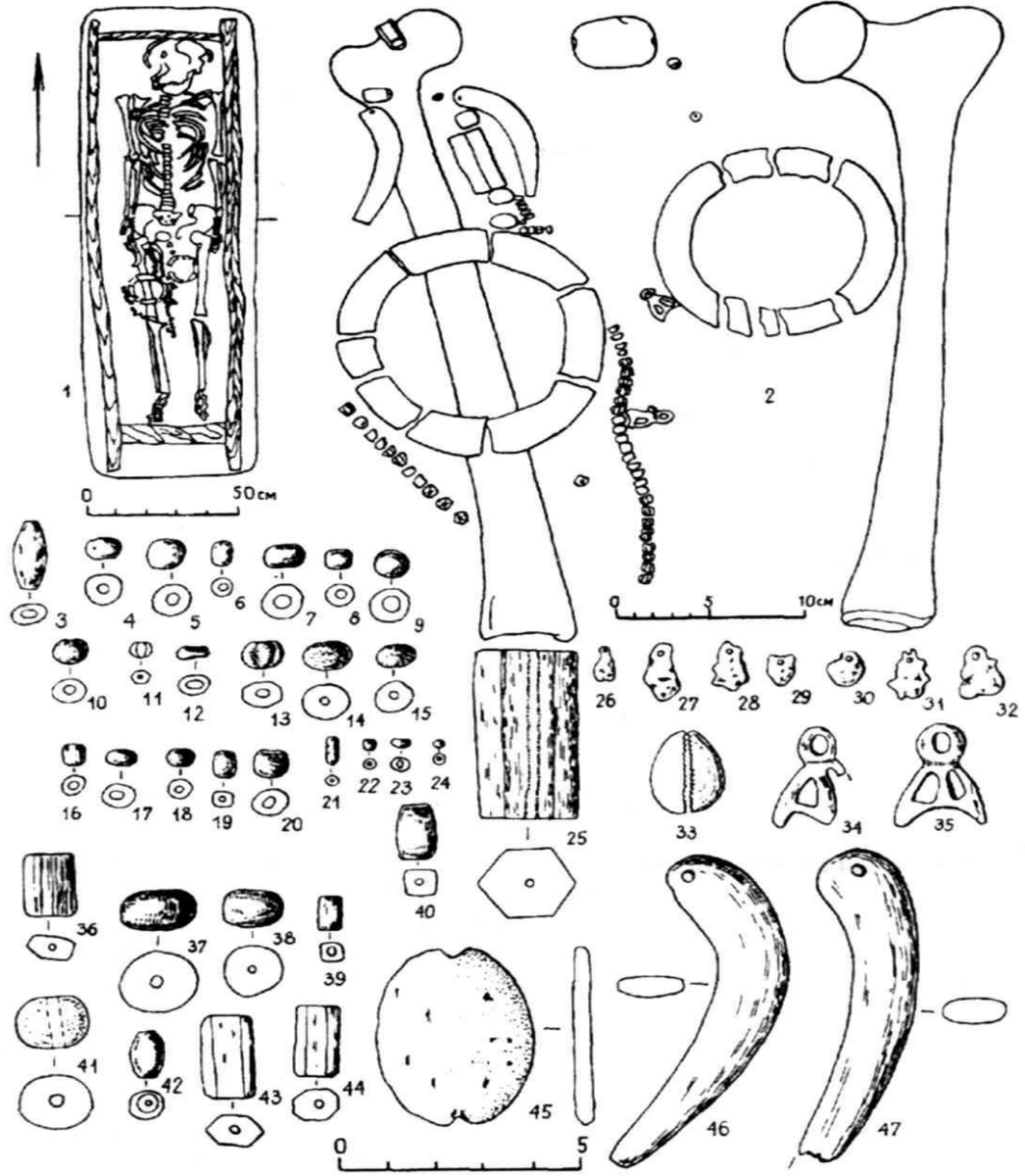
Giyim-Kuşam Eşyaları: Derestuy Mezarlığı defin odalarından çıkan giyim kuşam malzemeleri içinde kuşak-kemer ve kemer tokaları vardır. 40,49,51,52,80,99 ve 100 numaralı mezarlardan çıkanlar en ilgi çekici kuşak-kemerler olmuştur. Kuşak-kemerler birkaç parçadan oluşmaktadır. Bunlar; tokalar, şeritler, halkalar, askılar, tespih şekli olan boncuklardır. Parçalar demir, tunç ve organik maddelerden yapılmıştır. Derestuy'da 40 numaralı mezardan çıkarılan kuşak-kemer, 18-20 yaşlarında kadın cesedinin sakrum kemiğinin biraz aşağısında kalça kemiğinin uzantısında bulunmuştur. Kuşak-kemer iki büyük kil ve kireç taşlı halkadan, iki tunç ufak çandan, iki alaca akikli askıdan ve kireç taşlı boncuktan meydana gelmiştir. Kuşak-kemer takımına ayrıca oltu taşlı, yılan taşlı, florit, kireç taşlı boncuklar, büyük cam boncuklar ve akik boncuklar girmektedir. 40 numaralı mezarda toplamda 2 417 büyük-küçük boncuk ele geçirilmiştir²³⁶ (Resim 76)

49 numaralı mezarda 20-25 yaşlarındaki bir kadın cesedinin sol ayağında kuşak-kemer bulunmuştur. Kuşak çift kireç taşlı, çift oltu taşlı halkalardan ve yuvarlak oltu taşlı kırmızı renkli, vernik kaplamalı, altın varaklı kemer tokasından oluşmaktadır. Kuşakta iki kireç taşlı dışbükey şeklinde ve altısı alaca akik taşından ve turkuaz taşlı askı bulunmaktadır. Bunun dışında çeşitli taşlardan oluşan boncuklar mevcuttur (Resim77).

51 numaralı mezarda 5-6 yaşlarında bir çocuk bulunmuştur. Çocuğun bel kısmında bulunan kuşak-kemer tunç halka ve cam boncuklardan oluşmaktadır.

²³⁶ A.V.Davidova, S.Minyaev, "Novie Nahodki Nabornih Poyasov Direstuyskom Mogilnike", *Arheologičeskiye Vesti*, N.2. Sank-Petersburg: "Gella". 1993, s. 55-56.

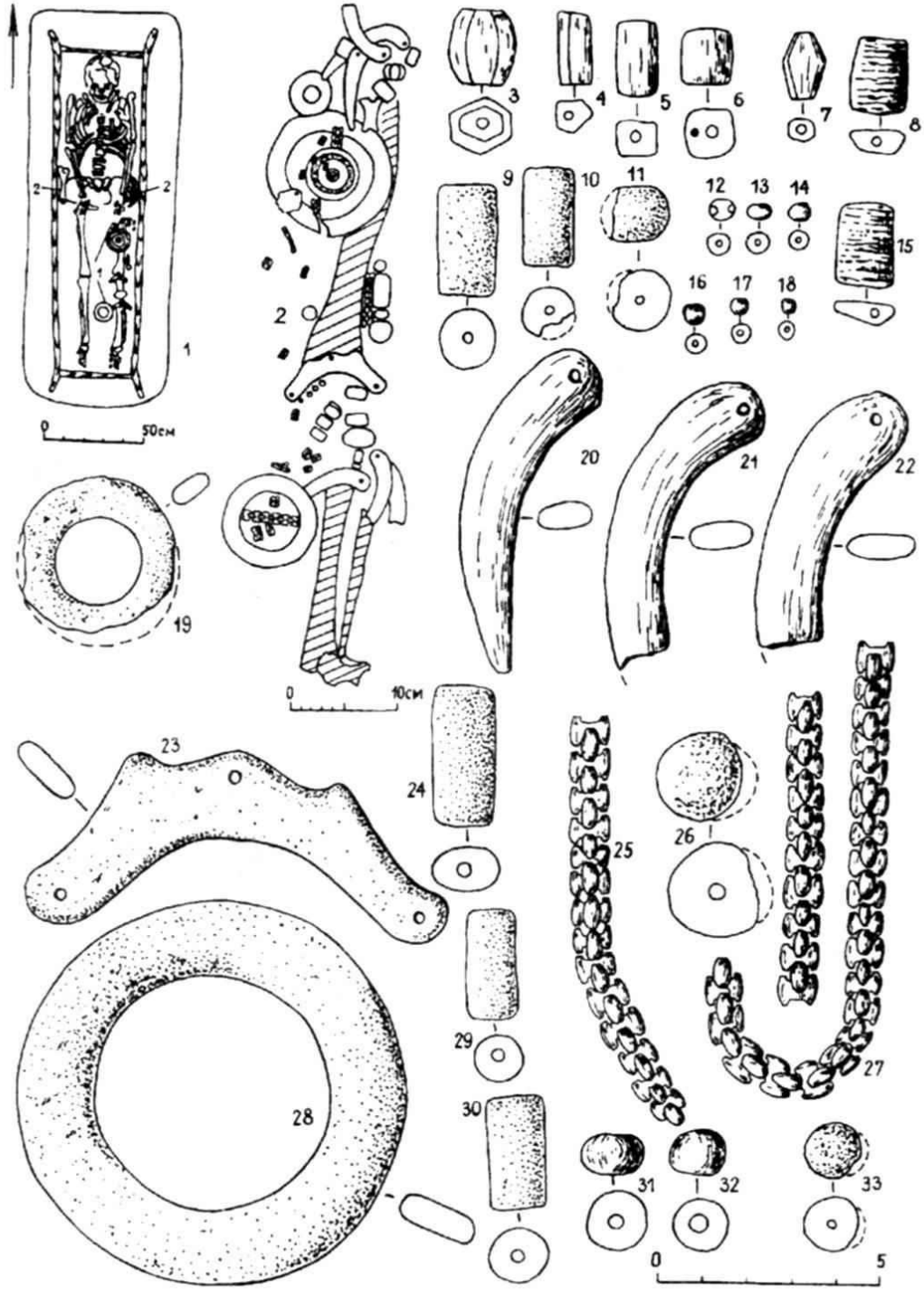
Resim 76: 1. Mezar Planı; 2. Kalça kemiğinin uzantısında bulunan kemer süs eşyaları; 3-9,16-24. Cam; 10-15. Akik; 25,40,42-44. Florid; 26-32. Turkuaz; 33-Deniz kabuğu; 34-35. Tunç; 36.Yılan taşı; 37-38.Oltu taşı; 39.Yeşim taşı; 41,45. Kireç taşı; 46,47.Alaca akik taşı.

Kaynak: Davidova- Minyaev, 1993.

52 numaralı mezarda 18-20 yaşlarında bir kadın cesedinin kafatasının altında demir bir yüzük ve 36 tane cam, oltu taşı ve kahve renkli akik taşı boncuk dizisi bulunmuş olup ayak kısmında süslenmiş tokasıyla cam ve kemik boncuklarla döşenmiş kuşak-kemer bulunmuştur.

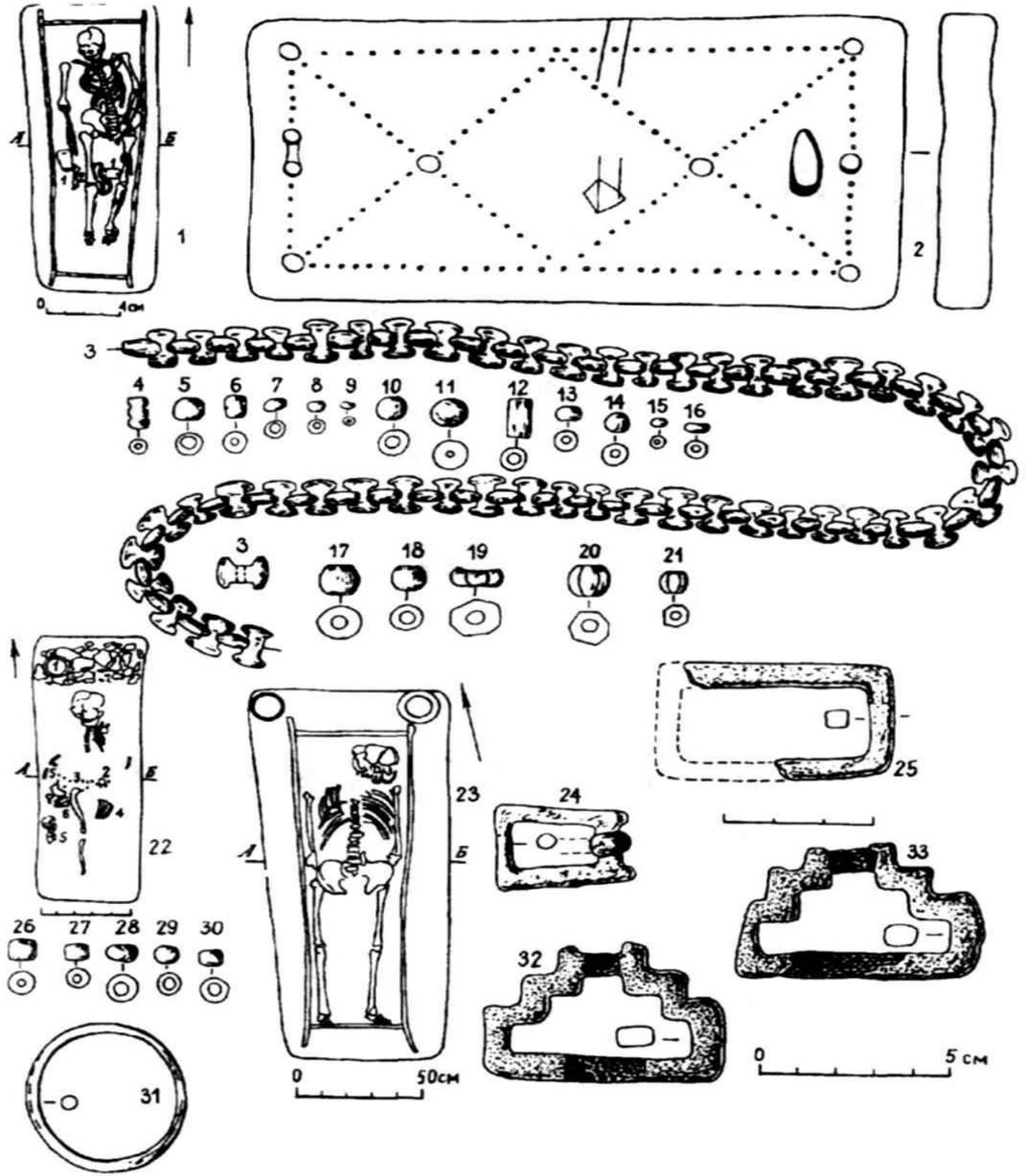
Resim 77: 1.Mezar Planı; 2. Kemer süsü eşyaların bulunduğu alan;3-7.Florid; 8,15. Yılan taşı; 9-11,19,23,24,26,28-30,33. Kireç taşı; 12-14,16-18.Cam; 20-22.Alaca akik; 25,27. Kemik; 31,32. Akik.

Kaynak: Davidova- Minyaev, 1993.

80 numaralı mezarda 6 yaşlarında bir erkek çocuğu cesedinin yanında iki seramik, 18 cm yükseklikte bir kap, demir ok ucu, ahşap saplı demir bıçak ve sakrum kemiği bölgesinde şekilli kemer tokasıyla kuşak-kemer ele geçirilmiştir (Resim 78).

Resim 78: 51,52,80 nolu Mezar Planı ve bakiyeleri. 1-21- Mezar No. 52; 22,26-31- Mezar No 51; 23-25,32,33-Mezar No.80; 2-Kireç taşı; 3,12-16- Kemik; 4-11,26-30- Cam; 17-21- Akik; 24,25,31,33- Tunç.

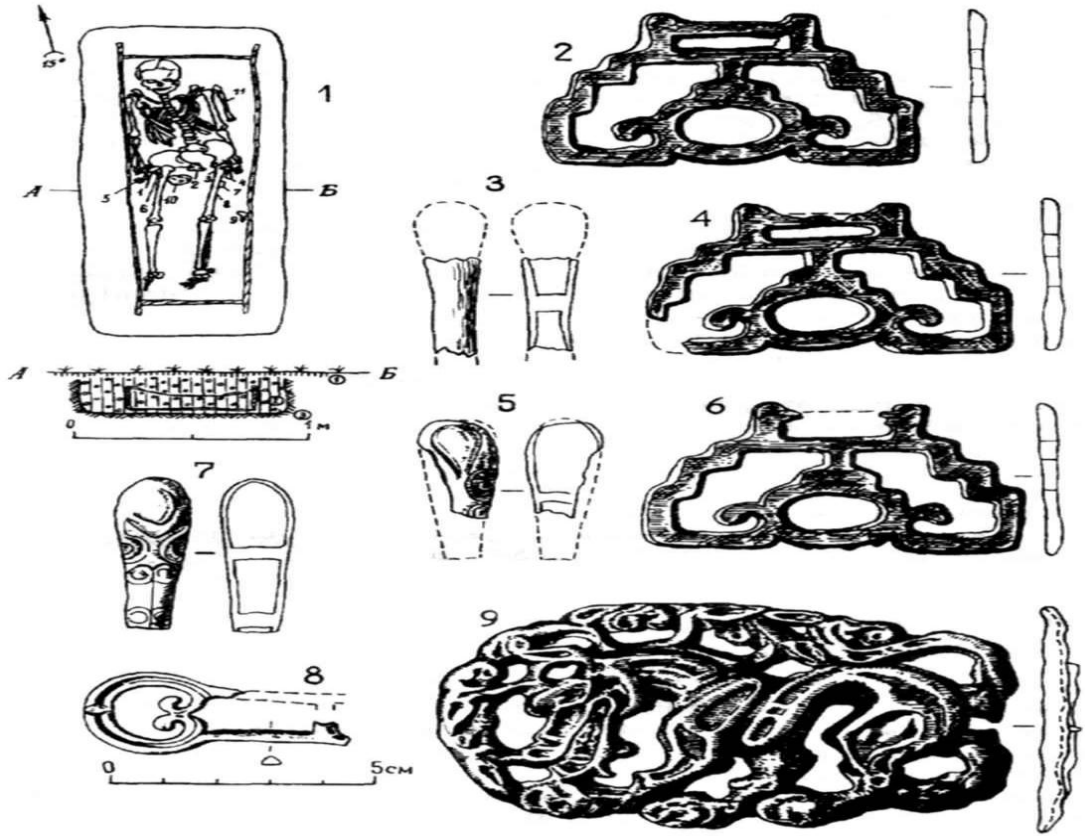

Kaynak: Davidova- Minyaev, 1993.

99 numaralı mezarda defin odasında 30-40 yaşlarında erkek cesedinin sakrum kemiği ile leğen kemikleri bölgesinde kuşak-kemer bulunmaktadır. Kuşak-kemerde iki tane demir ve iki tane şekilli demir toka, iki tane de tunç toka, beş tunç deri parçası içeren halka, iki tunç düğme mevcuttur ve bunların yanında ahşap saplı bir bıçak bulunmuştur.

100 numaralı mezarda ise 70 yaşlarında bir erkek cesedin bel kısmında hayvan desenleri içeren kuşak-kemer ele geçirilmiştir (Resim 79).

Resim 79: 1- Mezar Planı; 2-9- Tunç Kemer Toka.

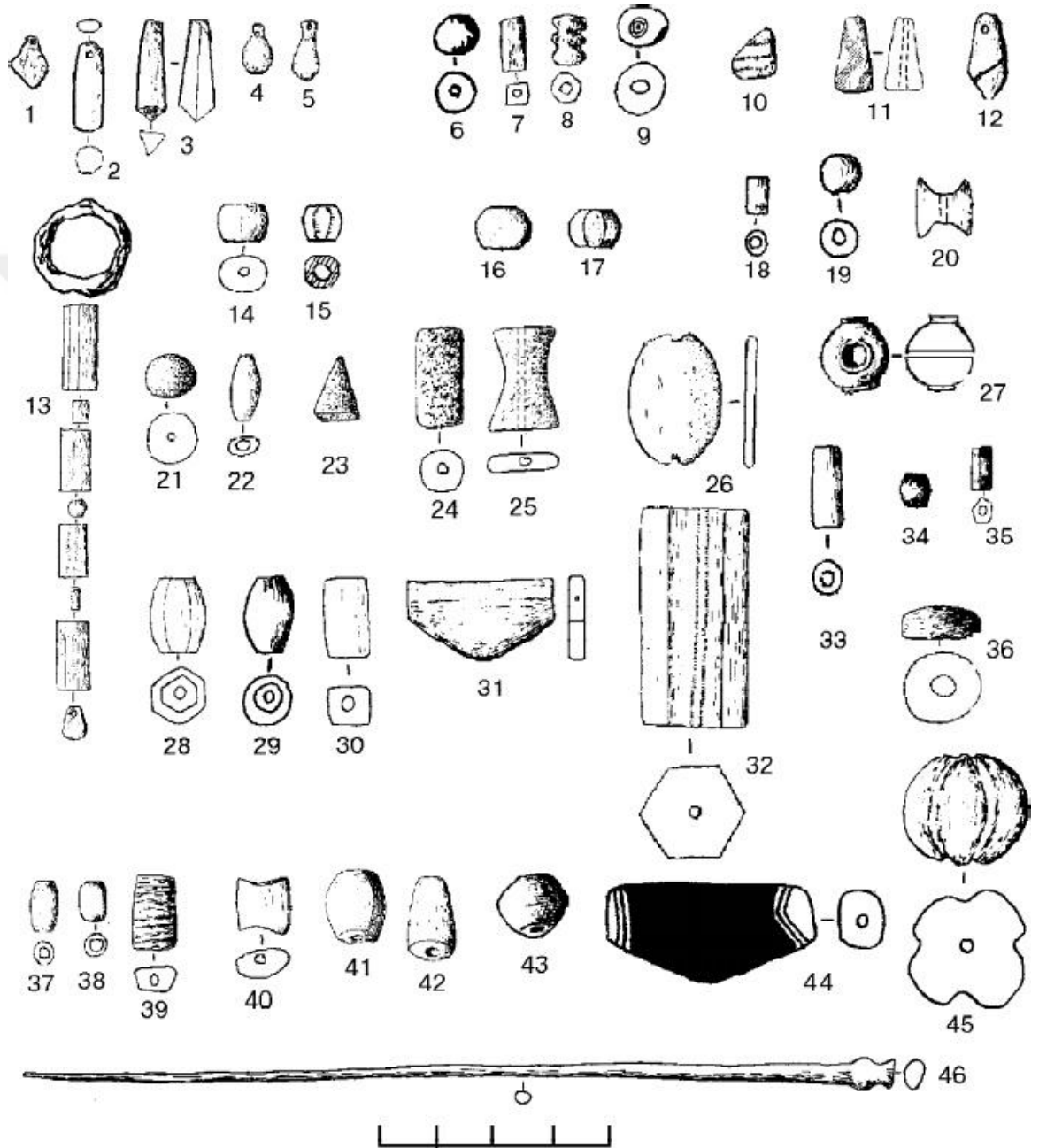
Kaynak: Davidova- Minyaev, 1993.

Takı ve Süs Eşyaları: Takı ve süs eşyası olarak küpeler, saç tokaları ve boncuklar arkeologlar tarafından gün ışığına çıkarılmıştır.

Küpeler tek parça veya birkaç parçadan oluşmaktadır. Tek parça olan küpeler turkuaz veya kırmızı akik taşından yapılmıştır. Turkuaz taşından yapılan

küpeler genellikle üçgen şeklindedir. Akik taşlı küpeler ise armut ve koni şeklindedirler (Resim 80:1,2,3,4,5 ve Resim 82:a,b).

Resim 80:

Kaynak: Davıdova- Minyaev, 1993.

Birkaç parçadan oluşan küpeler ise tunç veya demir halkalı, altın tel üzerine cam ve mineral taşlardan oluşan boncuk dizilmiştir (Resim 80:13).

Saç tokası boynuzdan yapılmış olup ince uzun şeklindedirler (Resim 46:46).

Boncuklar organik, cam, mineraller ve metalden yapılmıştır. Cam boncuklar kendi içinde tek renkli ve kakmalı olarak ikiye ayrılmaktadır. Tek renkli olanlar yuvarlak, dörtgen ve karışık şekilli olarak karşımıza çıkmaktadır. Yuvarlak olanlar genelde mavi ve lacivert renkte olup 0.5-1 cm çapındadır. Arkeologların ilgisini en çok çeken taşlar 1-2 mm çapında eflatun renkli boncuklardır. Bu tip ufak boncuklarla genelde kemer ve giyim süslenmiştir²³⁷ (Resim 80:6).

Dörtgen şeklinde boncuklar (Resim 80:7) koyu sarı veya kahve renkte, 1.5-2 cm uzunlukta ve 0.5-0.7 cm çapındadır. Karışık şekilli olan boncuklar ise birbirine bağlı olarak yerleştirilmiştir.

Kakmalı tip boncuklar kendi içinde dörde ayrılmaktadır. Bunlardan yuvarlak olanlar yaklaşık 1 cm çapında, genellikle mavi renkli ve üzerinde 4-6 beyaz renkli cam ekleme bulunmaktadır (Resim 80:9), Üçgenli olanlar 1 cm genişliktedir. Ana renk olarak koyu kahve veya lacivert renktedir. Bu renklerin üzerinde beyaz camdan oluşan çizgiler bulunmaktadır (Resim 80:10), Koni şeklinde olanlar 1.5 cm yükseklikte, 1 cm genişlikte, koyu mavi renklidir ve üzerinden beyaz çizgiler geçmektedir (Resim 80:11) Ayrıca baklava şekli boncuklar da bulunmaktadır (Resim80:46).

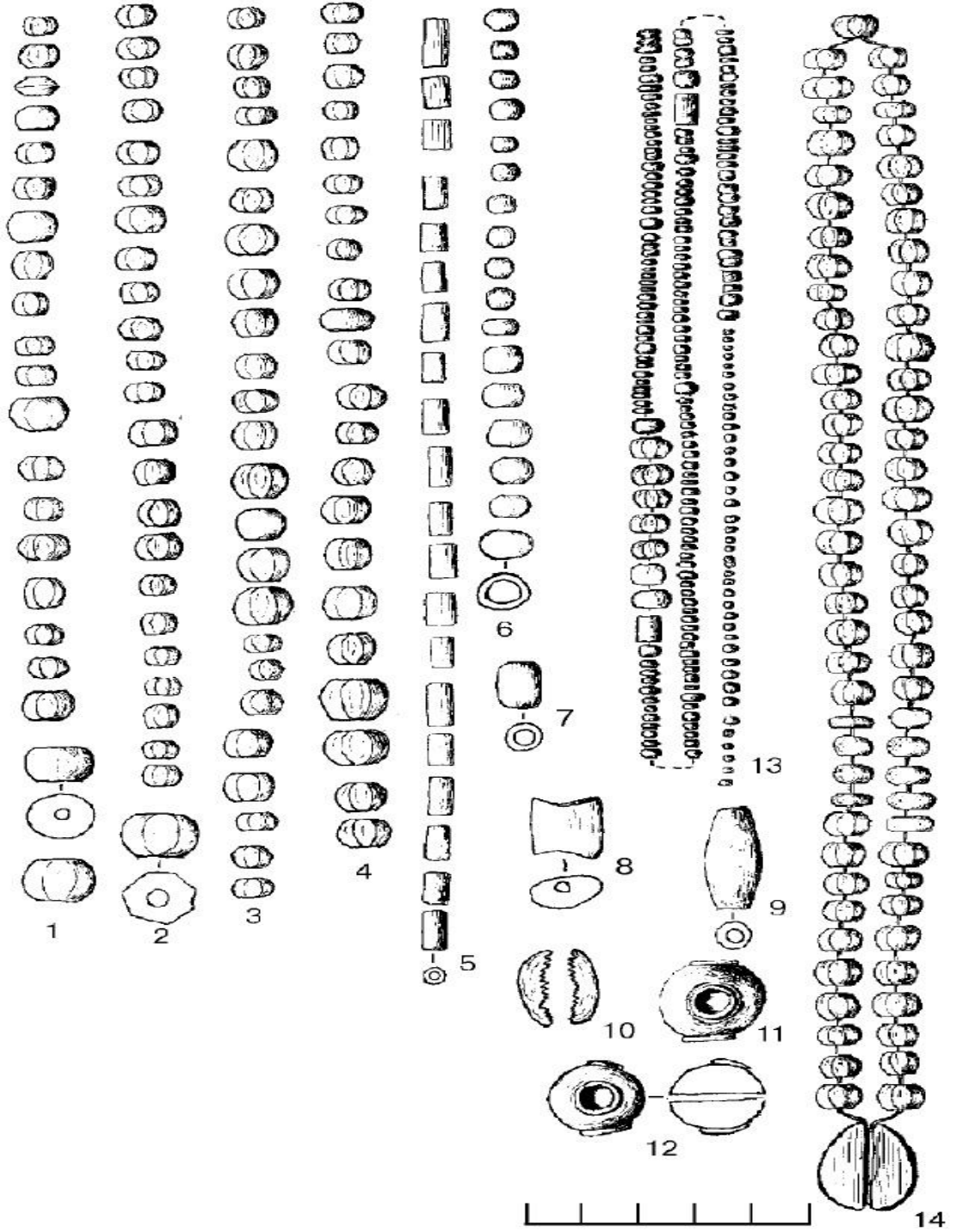
Organik boncuklar yuvarlak, silindir ve kurdele şeklindedir ve kemiklerden yapılmıştır (Resim 80:19,18,20). Mineral malzemelerden yapılan boncuklar kırmızı akik, jasper, killi kireç taşı, mavi florit, oltu taşı, turkuaz, katmanlardan oluşan akik, dağ kristal, arduvaz ve yılan taşlarından yapılmıştır (Resim 80: 14-45).

Metal boncuklar ise genellikle tunçtan yapılmıştır.

Boncuklardan kolye yapılmakla beraber bu boncuklar tespih şeklinde kemer süsü olarak da dizilmiştir (Resim 81 ve Resim 82: d).

²³⁷Minyaev, *a.g.e.*, s. 38.

Resim 81: 1-9,11-13-Bonçuk; 14-Tesbih; 1-4-Akik; 5-Kemik; 6-Cam; 7-Yılan taşı; 8-Turkuaz; 9-Florid; 10-Deniz kabuğu; 11,12-Kireç taşı; 13-Akik, cam; 14-Akik,cam, kireç taşı ve deniz kabuğu.

Kaynak: Davidova- Minyaev, 1993.

Resim 82: Derestuy Mezarlığı doğal taşlı süs eşyaları. a-Akik taşlı küpeler, b-Turkuaz taşlı küpe, c-Akik ve deniz kabuğu boncuk, d- Turkuaz, akik ve oltu taşlı kemer süslemeler, e-Cam, akik ve turkuaz taşlı kolye.

Kaynak: Davidova- Minyaev, 1993.

3.4. Tsaram Mezarlığı

Tsaram vadisinde bulunan kurganlarda geyik boynuzları, ipek kumaş parçaları, çeşitli ebatlarda seramik kaplar, demir bıçaklar, kemer tokaları, yüzükler, demirden yapılan 140 mm yükseklikte ve 100 mm çapında fiskos, altın kaplamalı tokalar ortaya çıkarılmıştır²³⁸.

3.5. İvolga Mezarlığı ve Şehri

Seramik Eşyalar: İvolga Mezarlığı'nda ele geçiren kalıntılar Hun kültürüyle birlikte İvolga şehri yerleşik hayatını da anlatmaktadır. İvolga bir arkeoloji kompleksi olduğu için bulgular birbirini tamamlamaktadır. İvolga şehrinde ortaya çıkan seramik malzemeler, İvolga Mezarlığı'ndan çıkarılanlardan daha küçük, kaba ve sade niteliktedir. İvolga kentinde seramik kapları birkaç tiptedir. En yaygın olan kaplar geniş gövdeye ve boğaza sahiptir. Bu tip kapların yüksekliği 42.8 cm, boğaz çapı 28.4 cm, taban çapı 17 cm, orta bölüm çapı 33.4 cm'dir (Resim 83:9,23). Bunun dışında seramik tabaklar, güveç kapları, kazan tipinde kaplar bulunmaktadır.

²³⁸ Talko-Grintseviç, *a.g.e.*, s. 83-96.

Her kap üzerinde birbirinden farklı şekillerde ve boyutlarda desenler mevcuttur. Bu desenler kaplar kil kurumadan önce işlenmiştir²³⁹.

Resim 83: İvolga Şehri ve Mezarlığı'ndan seramik, tunç ve akik yapılmış kaplar (1 nolu kap İvolga Mezarlığı'ndan ,diğerleri İvolga şehrinde bulunanlar).

Kaynak: Davidova, 1985.

²³⁹ Davidova, *İvolginskiy Kompleks Morodişe i mogilnika*, Leningrad, 1985, s. 40.

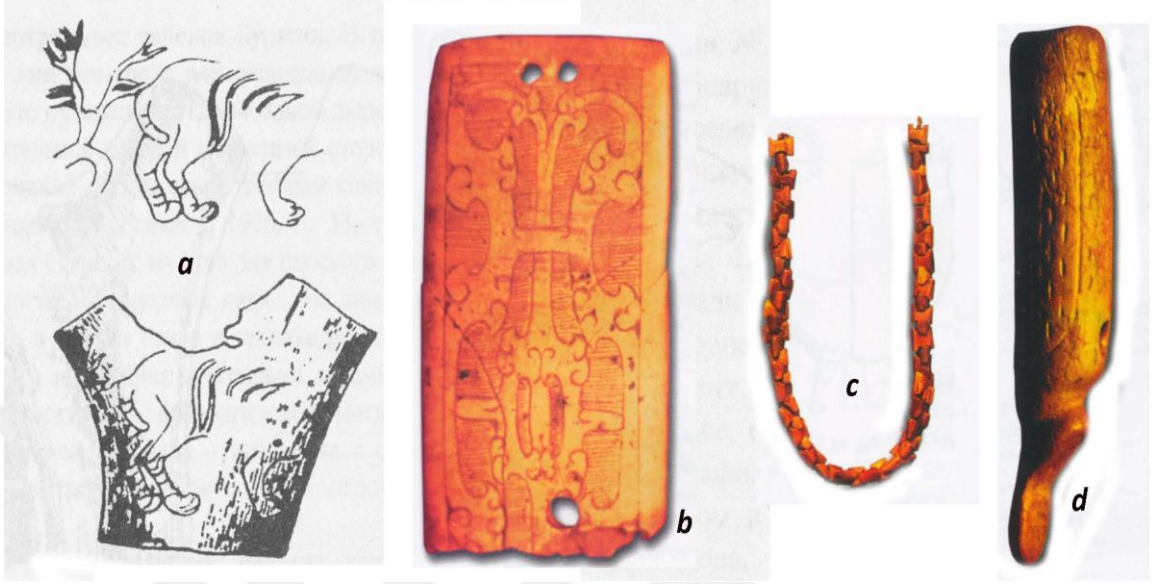
İvolga Mezarlığı'nda bulunan seramik kaplar ise daha çok orta ve küçük boyutlardadır. Bu kapların üzerinde bulunan desenler genellikle dalga şeklindedir.

Hun Türk dönemine ait seramikleri en iyi İvolga kalıntıları anlatmaktadır. Daha sonra Durena yerleşiminde, Noin-Ula kurganlarında, İlmovaya Pad, Derestuy'da Hun Türk dönemine ışık tutmaktadır. Tuva ve Altaylarda ortaya çıkan seramikler İvolga şehri ve mezarlığıyla benzerlik taşımaktadır. Bu seramiklerde Hun Türklerine özgü olan yapı ve desenler bulunmaktadır.

Kemik ve Boynuz Eşyalar: Boynuzdan yapılan eşyaların daha çok geyik ve karaca boynuzlarından, kemikten yapılanların ise evcil ve yabani hayvanların kemiklerinden yapılmış olduğu görülmektedir. Boynuzlar ve kemiklerden genellikle silah, ev aletleri, süs eşyaları ve benzeri eşyalar yapılmıştır. Bu eşyalara mezarlıktan çok şehirde rastlanılmıştır. İvolga Şehri'nde ortaya çıkarılan kemik ve boynuz malzemeler hayatın hemen her alanında kullanılmıştır. Çapa gibi tarım aletleri büyük baş hayvanların uzun kemiklerden yapılmıştır ve yaklaşık 21 cm uzunluğa kadar ulaşmaktadır. Çekiç genellikle geyik boynuzundan, kürek ise koyun kürek kemiğinden yapılmıştır. Aynı zamanda kürek kemiğinden hayvan derisini işlemek için kazıyıcı aletler yapılmıştır.

Delici aletlerin en uzununu 20 cm uzunlukta olmakla beraber çeşitli uzunluklarda yapılmıştır. İğnelik, broş, toka, balık av takımı, işlemeli aşık kemiği, işlemeli yamalar gibi aletler kemik ve boynuzlardan yapılmıştır. İvolga şehrinin 36 numaralı evinde bulunan yama ince ve narin bir yapıya sahip olup üzerinde geyik ve yaban kedisi çizimi bulunmaktadır (Resim 84a).

Resim 84: İvolga Şehri a-İşlemeli aşık kemik, b- Desenli kemik kemer toka, c- Kemik boncuk kolye, d-Boynuz düdük.

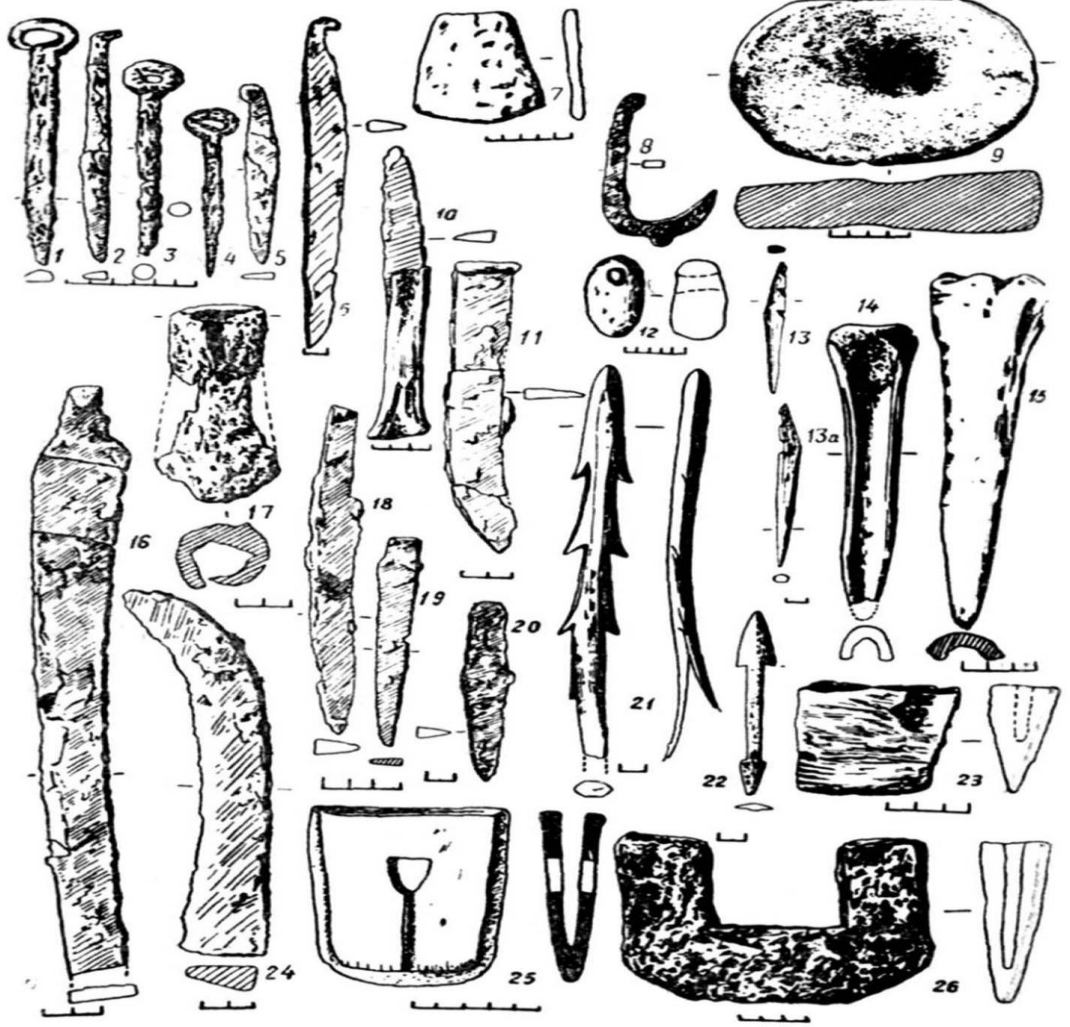
Kaynak: İmenohoev, 2011.

Maden Eşyaları: Demir, Hun Türklerinde geniş alanda kullanılmıştır. Demirden; silah, ev aletleri, tarım aletleri yapılmıştır. Demire büyük bir değer verildiği İvolga şehrinde evlerin gizli bölümlerinde saklanan demir eşyalardan anlaşılmaktadır²⁴⁰. Halkın herhangi bir tehlikesi ile karşılaştığında sakladığı ilk eşyalar genellikle metal eşyalardır. İvolga şehrinde demir eritme ocaklarının bulunması, demir eşyaların yerli yapım olduğunu kanıtlamaktadır. Demir Bız²⁴¹ 15-8 cm arası ebatlarındadır ve baş kısmında halka bulunmaktadır (Resim 85; 3,4). Demir orak (Resim 85;24) 16.5- 21.5 cm arasındadır. Olta ve kancası çeşitli ebatlarda bulunmaktadır (Resim85; 8). At koşum takımı da demirden yapılmıştır. Ev eşyası olarak demirden yapılan kazanlar günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşmıştır.

²⁴⁰ Davidova, *a.g.e.*, s. 48.

²⁴¹ Üçgen ya da kare şeklinde kesitli, sivri uçlu, saplı el aracı. Küçük delikleri açmaya yarar.

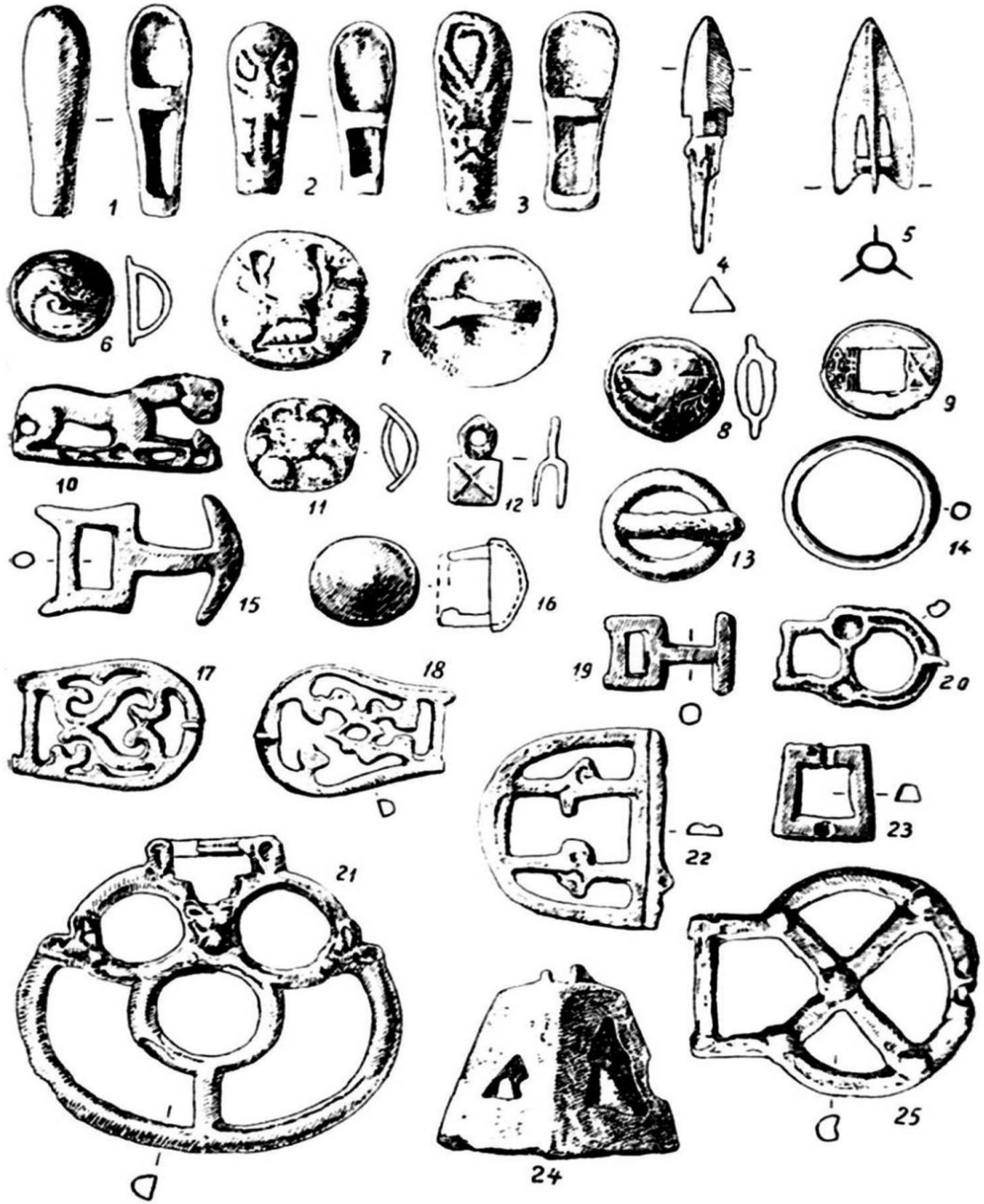
Resim 85: İvolga Şehrinden Tarım ve Ev Araçları.1-8, 10,11,16-20,23-26 -Demir; 9-Taş; 12-Toprak;13-15,21,22-Boynuz, Kemik.

Kaynak: Davidova, 1985.

İvolga Mezarlığı'ndaki definlerde ortaya çıkarılan demir aletler genellikle kuşak-kemer parçalardan oluşmakta olup ok uçları, bız, bıçak gibi parçalar da arkeologlar tarafından gün yüzüne çıkarılmıştır.

Resim 86: İvolga Mezarlığındaki Tunç Eşyalar.

Kaynak: Davidova, 1985.

Baykal ötesi bölgesindeki mezar ve şehirlerde büyük miktarda ve çeşitli yapılarda tunç eşyalar ortaya çıkarılmıştır. Hun Türkleri tunç madeninden silah, at koşum takımı ve süs eşyaları yapmıştır. En çok kemer tokalarda tunç kullanıldığı

arkeolojik kazılar sonucu tespit edilmiştir. İvolga şehri ve mezarlığında ortaya çıkarılan tunç eşyalar demir madeniyle kombine edilmiştir²⁴².

İvolga şehrinde arkeologlar tarafından bulunan tunç taslar (kaplar) 9 cm yükseklikte ve 30.5 cm çapındadır. Tunçtan kaşık şeklindeki düğmelerde (Resim 86;2,3) hayvan figürleri bulunmaktadır. Bu tip düğmeler genellikle kemerin bir parçası olarak kullanılmıştır²⁴³.

İvolga Şehri'nde ortaya çıkan bulguların hepsi, tunç taslar hariç, İvolga Mezarlığı'nda da bulunmaktadır. Mezar 34,54,172 ve 190'da ortaya çıkan madeni paraların kadın kemerlerinde süs için kullanıldığı düşünülmektedir²⁴⁴. İvolga mezarlığında ortaya çıkan tunç düğme ve kemer tokaların üzerinde bulunan hayvan figürleri, Hun Türklerinin tunç sanat kültürünün en güzel örneklerindedir²⁴⁵. Benzer bulgular Derestuy Mezarlığı'nda da bulunmaktadır.

Resim 87: İvolga Şehri. 1-Desenli Kemer Toka; 2-Geometrik Desenli Kemer Toka 20. Meskende; 3- Geometrik Desenli Kemer Toka 28. Meskende Bulundu.

Kaynak: Davidova- Minyaev, 2008.

²⁴² Davidova, *a.g.e.*, s. 50.

²⁴³ Davidova, *a.g.e.*, s. 51.

²⁴⁴ Davidova, *a.g.e.*, s. 51.

²⁴⁵ Davidova, *a.g.e.*, s. 52.

İvolga ve Derestuy tunç sanat koleksiyonu, arkeolojik kazılar sonucunda toplanmış ve bir araya getirilmiştir²⁴⁶. Hun Türk kemer takımlarının hem basit hem de oldukça karmaşık yapıda olabildiği ortaya çıkarılan örneklerde görülmektedir. Karmaşık kemerler birkaç parçadan oluşmaktadır. Tunç süslemeler, tokalar, işlemeli halkalar, düğmeler, kaşık şeklinde düğme kilit, boncuk ve askılar karmaşık kemerin parçalarını oluşturur²⁴⁷. Daha basit olanlar ise ufak tunç veya demir tokalarla süslenmiştir. Her kemer tokası üzerinde değişik figür veya süslemeler bulunmaktadır. Bazı tokalarda dövüşen atlar, bazı tokalarda ise kaplan veya diğer yırtıcı hayvanların avları tasvir edilmiştir²⁴⁸ (Resim 87).

İvolga şehri ve mezarlığında ortaya çıkarılan tunç, kemik ve boynuzdan yapılmış malzemeler arasında en çok kemer tokaları görülmektedir²⁴⁹. Her toka üzerinde çeşitli sanat örneklerini görmek mümkündür. Bu tokalar üzerine yer alan her figür bir hikâyeyi canlandırmaktadır (Resim 87 ve 88). Yukarıda da belirtildiği gibi kemer tokaları Hun Türklerinin sanat anlayışının ne denli geliştiğini göstermektedir.

Resim 88: İvolga Mezarlığı 1-Üç Hayvan Başlı Tunç Kemer Toka Mezar 120;2-Kedi Desenli Tunç Kemer Toka Mezar 138; 3-Kaplan Desenli Tunç Kemer Toka Mezar 100.

Kaynak: Davidova- Minyaev, 2008.

²⁴⁶ Davidova, S.Minyaev, "Hudojestvennaya Bronza Syunnu". *Novie Otkritiya v Rossii, Arheologičeskie Pamyatniki Syunnu*. Vıpusk 6, Sank-Petersbur "Gamaz", 2008, s. 49.

²⁴⁷ Davidova, Minyaev, a.g.e., s. 49-50.

²⁴⁸ Davidova, Minyaev, a.g.e., s. 50.

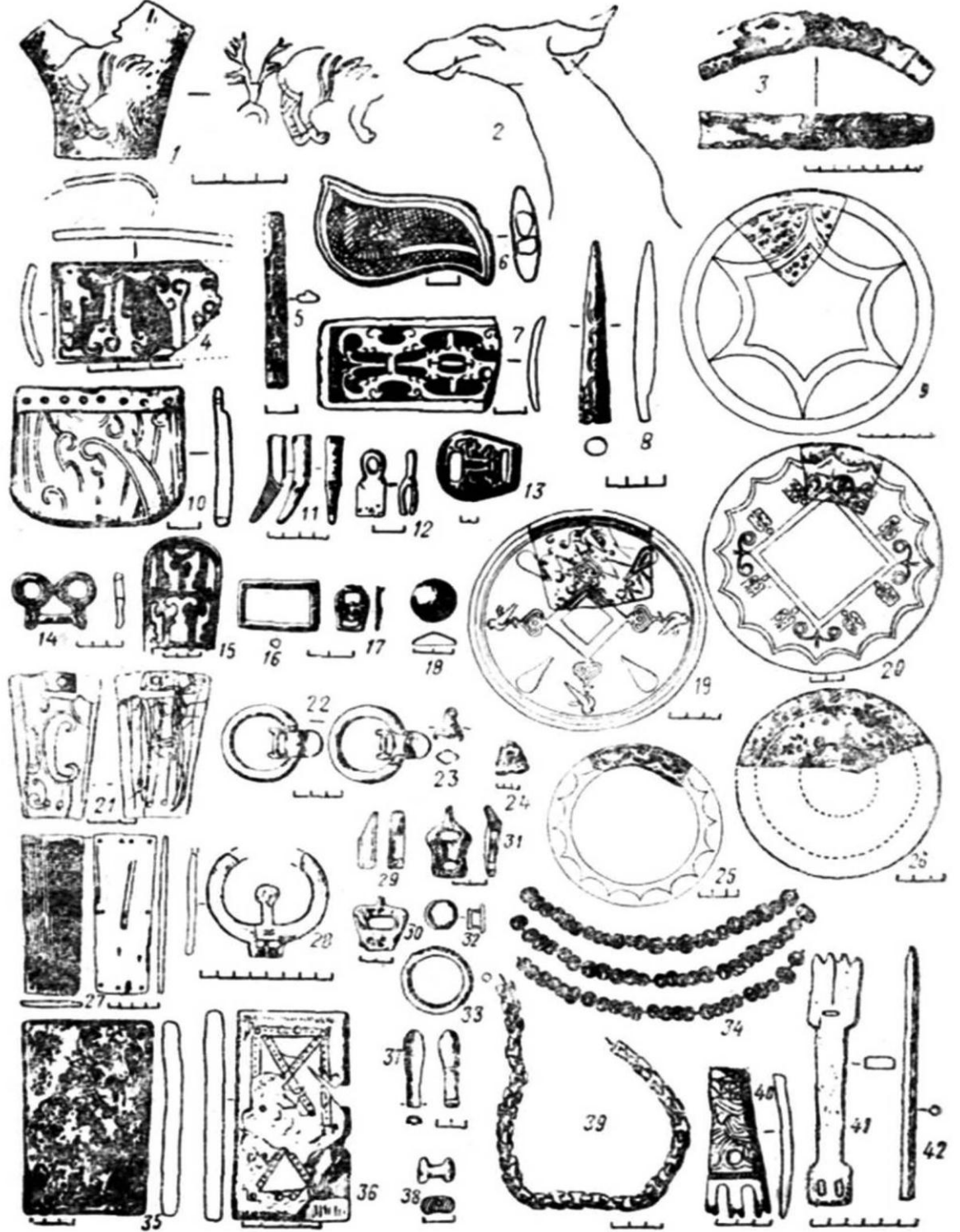
²⁴⁹ Davidova, a.g.e., s. 58.

Takı ve Süs Eşyaları: İvolga Şehri'nde ortaya çıkarılan ayna örneklerinin M.Ö.III-I yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir²⁵⁰. 57 numaralı mesken çukurundan çıkarılan ayna 12 cm çapında olup, üzerindeki baklava deseni ve kareli şekiller bulunmaktadır. Şekillerin uçlarında kalp şeklinde yapraklar, yaprakların üzerinde ise kuşlar çizilmiştir (Resim 89;19). 49 numaralı meskende ise (İvolga şehri) ortaya çıkan ayna 16 cm çapında olup, etrafında altıgen yıldız şekli bulunmaktadır (Resim89;9). 41 numaralı meskendeki ayna 14,4 cm çapında ve kabartmalı süslemelidir. Bu aynanın ortasına kare şekli yerleştirilmiş olup şeklin köşelerinde dallanmış yaprak süslemeler bulunmaktadır (Resim 89;20). 10 ve 37 mesken çukurlarından çıkarılan aynalar 8-8.5 cm arasında çapa sahiptir. Aynaların üzerlerinde fazla süsleme bulunmamaktadır (Resim 89;25,26). Süs eşyaları boncuk, askı ve yüzüklerden oluşmaktadır. Süs eşyaları Baykal ötesinde bulunan madenlerden ve minerallerden yapılmıştır. Turkuaz, cam ve tatlı sularda bulunan kabukdan yapılan eşyaların Türkistan bölgesinden getirildiği düşünülmektedir²⁵¹.

²⁵⁰ Davidova, *a.g.e.*, s. 52.

²⁵¹ Davidova, *a.g.e.*, s. 54.

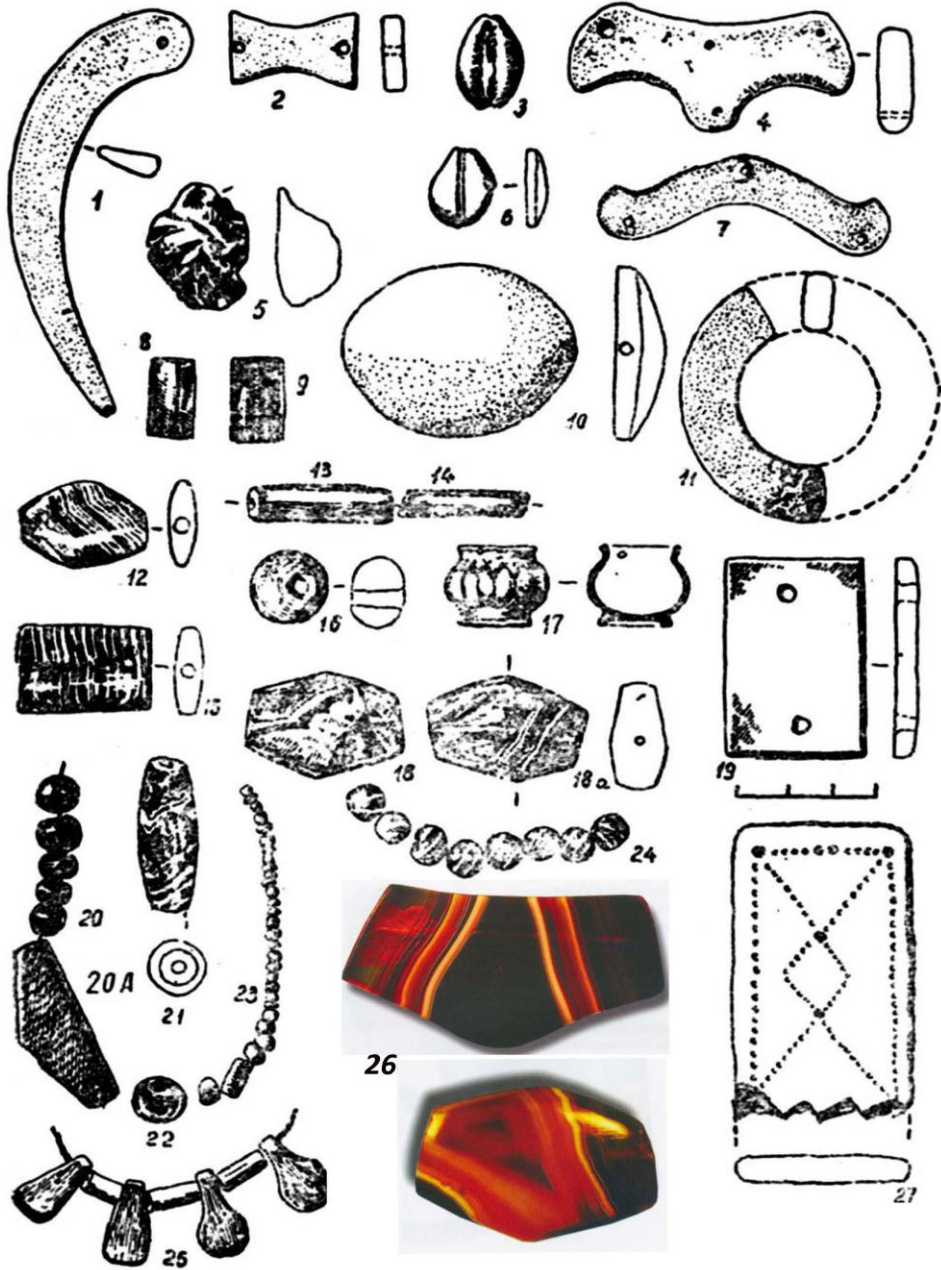
Resim 89: İvolga Şehri Takı Ve Süs Eşyaları 1,3-8,10,11,21,27-31,38-42-Kemik Ve Boynuz; 2- Oltu Taşı; 9,12-20,22-26,32,33,37- Tunç; 34- Akik.

Kaynak: Davidova, 1995.

İvolga şehrinde ve mezarlığında ortaya çıkan boncuklar mavi florit, akik, killi kireç taşı, oltu taşları ve kemiklerden yapılmıştır ve farklı şekillere sahiptir. Silindir şeklinde olan boncuklar (Resim 90;13,14) killi kireç taşı, kemik, oltu taşlı, akik, ince kuş kemiklerden yapılmaktaydı (Resim 89;2,39).

Resim 90: İvolga Mezarlığı Süs Eşyaları. 1,2,4,6,10,11- Kireç Taşı; 3-Tatlı Su Kabuğu; 5-Turkuaz;7-Alca Akik; 8,9,21-Florid Taşı; 12,15,17,20 A- Yılan Taşı; 13,14,16- Oltu Taşı; 18,18a,26- Akik; 19,27-Şist; 20,22-Akik; 23-Cam; 24-Kakma Cam; 25-Kemik.

Kaynak: Davidova, 1995.

Prizma şeklinde olan boncuklar (Resim 90;8,9) mavi floritten, oval (Resim 90;16,22) killi kireçtaşlı ve akik taşlıdır. Bu tip boncukların birbirine paralel şekilde bir ipe dizilerek kolye olarak kullanıldığı düşünülmekte²⁵². 36 numaralı meskende üç sıra halinde 67 oval ve 6 yuvarlak şekilli akik taştan olmak üzere toplam 73 adet boncuk bulunmuştur (Resim 89;34). 41 numaralı meskende arkeologlar tarafından jasper ve mavi florit taşlı kolye gün ışığına çıkarılmıştır.

Askı, yüzük ve küçük plaklar alaca akik, akik, killi kireç taş ve tatlı su kabuklarından yapılmıştır. Tatlı sulara bulunan kabukları kullanarak kemer ve kıyafetleri süslemişlerdir (Resim 90;25,11,19,27).

Dokumacılık ve kumaşlar: Bitki lifleri yaygın olarak kullanılmıştır ancak dokuma materyallerinin çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Bitki liflerinden 7 mm kalınlıkta iki şeritten bükülmüş ip, 1.2 mm kalınlıkta ince ip kullanılarak dokuma yapılmıştır. İvolga şehrindeki 9 numaralı meskeninin girişinde bitki liflerinden örülmüş bir kilim parçasına rastlanılmıştır²⁵³.

Ahşap Eşyalar: İvolga'da ağaçtan yapılan malzemeler birçok alanda kullanılmıştır. Ağacın hem ev yapımında yer döşemesinde hem de ev araç-gereçlerinin yapımında kullanıldığı görülmektedir. Arkeolojik kazılar sonucunda 38 numaralı meskende 1.23 m uzunlukta, 36 cm genişlikte, 10 cm derinlikte ve 10 cm kalınlıkta bir küvet ortaya çıkarılmıştır.

Taş Malzemeler: İvolga şehrinde taş malzemeler az sayıda bulunmaktadır. Bulunan malzemeler oval tas, değirmen taşı, biye taşlarından oluşmaktadır.

3.6. Pazırık Kurganı

Pazırık Kurgan buluntuları müteaddit yerlerde dağınık olarak serpilmiş birçok mezarda müteşekkildir. Bunlar arasındaki beş kurgandan günümüze kadar sağlam şekilde ulaşan ve Hun Türklerinin sanat, yaşam biçimleri ve kültürünü anlatan malzemeler ele geçirilmiştir. Pazırık kurganlarında ağaç, demir, tunç, deri, altın gibi malzemeden yapılmış eşyalar gün ışığına çıkarılmıştır. Kazılar sırasında

²⁵² Davidova, *a.g.e.*, s. 55.

²⁵³ Davidova, *a.g.e.*, s. 54.

keçi ve koyun postları, keçe yastık, keçiboynuzu ve tahta kaşık, ağaç masa ve ağaç masa ayakları, keçe çorap, seramik kaplar, turkuaz boncuk, ağaç kabında ve yanlarında çok miktarda kişniş tohumu ele geçirilmiştir²⁵⁴. Ayrıca Pazırık Kurganı'nda gümüş ayna, demirden yapılmış bir topuz, demir çatal, kemik tarak, taştan yapılmış bir kandil, deri çantalar, telli saz aleti, boynuzdan yapılmış kum saati, şekillendirilmiş ve üzeri altın yapraklarla süslü bir davul, balçıktan yapılmış ve ağaçtan oyulmuş iki kap da önemli buluntular arasındadır.

Ulaşım Araçları ve At Koşum Malzemeleri: Pazırık kurganlarında araştırmacıların ilgisini çeken buluntulardan ilki at arabasıdır. Ortaya çıkarılan at arabası dağınık bir şekilde bulunmuştur. Parçalar mezarın birkaç yerine dağılmış, bazıları ise kırılmıştır. Uzun çalışmaların ardından at arabası bir araya getirilmiş ve eski çağa ait ender görülen bir eser ortaya çıkarılmıştır²⁵⁵ (Resim 91). At arabasının parçalarının büyük kısmı huş ağacından, zemini söğüt ağacı çubuklarından ve tekerleği akdiken ağacından yapılmıştır. Arabanın genişliği 3.05 m, teker genişliği 1.95 m ve yükseklik 2.65 metredir. Araba sökölüp takılabilir bir yapıdadır. Bu da arabanın geçemediği yerlerde kolaylıkla sökölüp sonrasında tekrardan birleştirilebilmesini sağlayan önemli bir özelliktir.

²⁵⁴ S.İ. Rudenko, *Pyatyy Pazırıkskiy Kurgan*, KSIİMK. Vıp.XXXVII. Moskva-Leningrad, 1951, s. 109.

²⁵⁵ M.P.Gryaznov, *Kolesnitsa Rannih Koçevnikov Altaya*, Leningrad, 1955, s. 30-32.

Resim 91: Pazırık At Arabası.

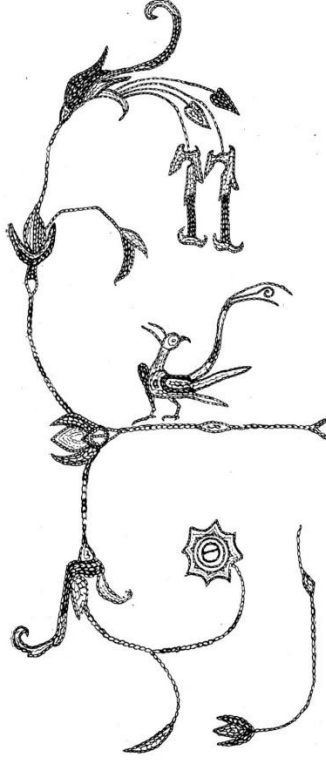
Kaynak: Rudenko, 1948.

Pazırık'ta, atlarla birlikte eyerler (geyik kılından doldurulmuş keçe minderler şeklinde idiler) koşum takımları, süslemeli kısımları ve kamçılar ile birlikte bulunmuşlardır²⁵⁶. Eyerlerin sağ tarafına asılmış deri şerit kaplamalı dallardan yapılma kalkanlar da bulunmuştur. Burada kürk çantalar da mevcuttur. Atların ikisinin başında yer alan deriden yapılmış maskeler de ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan özellikle “geyik başı” şeklinde olan maske dikkat çekmektedir. Bu maskeler Pazırık kurganlarının en karakteristik eserleri arasında sayılmaktadır. At ve geyik maskelerine ilave olarak bir de kaplan maskesi bulunmuştur²⁵⁷. Eyerin ön kısmında madeni plakalarla süslenmiş bir göğüslük ve arkasında da bir kuskun vardır. Beşinci Pazırık Kurganı'nda ortaya çıkan eyer örtüsü (çaprak) üzerinde bulunan desenler oldukça dikkat çekicidir. Desen ipek kumaşından yapılmış olup ağaç ve kuşlardan oluşmaktadır (Resim 92).

²⁵⁶ Rudenko, *a.g.e.*, s. 111, 112, 113.

²⁵⁷ Rudenko, *a.g.e.*, s. 109.

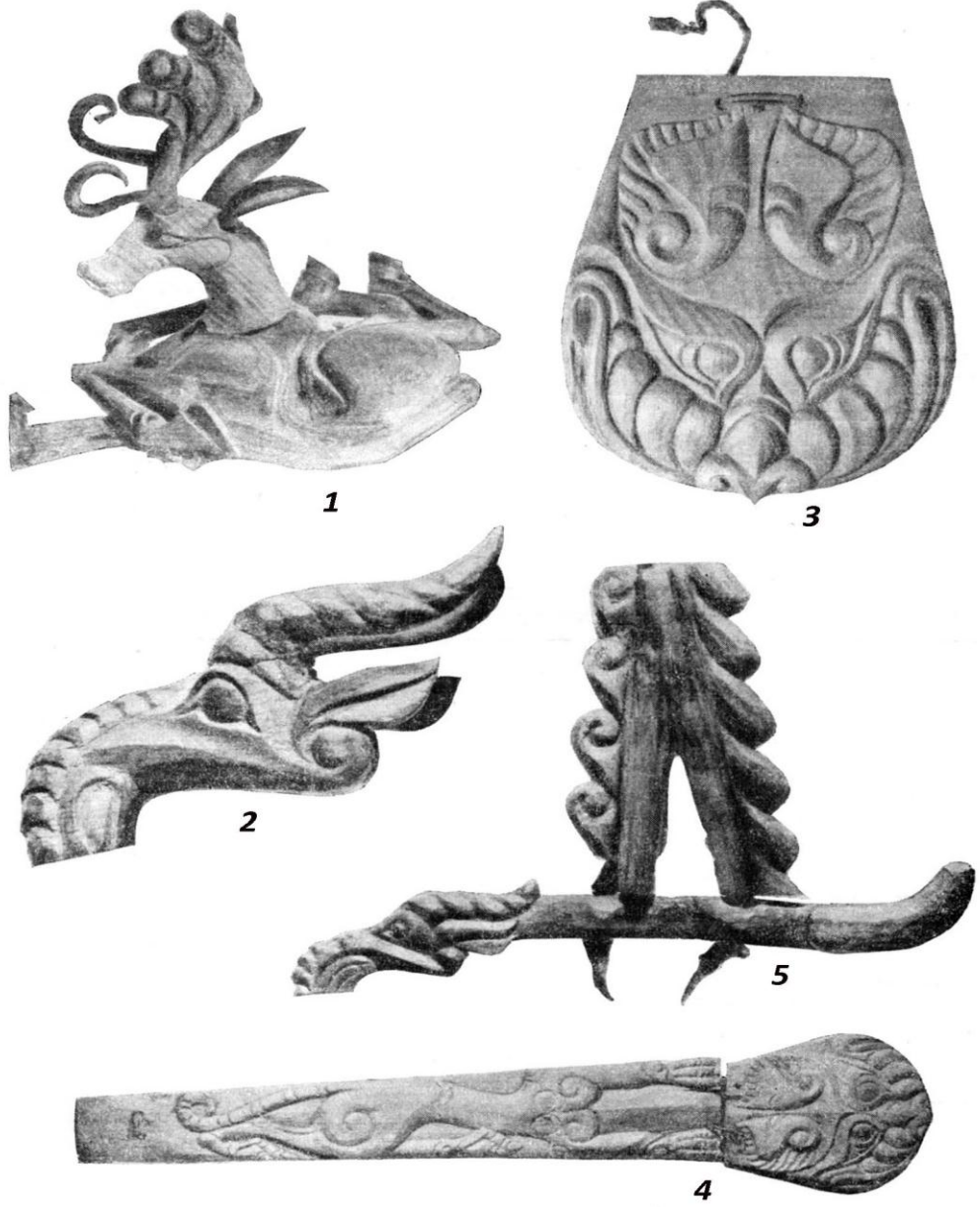
Resim 92: V.Pazırık Kurganı İşlemeli İpek Kumaştan Eğer Örtüsü.

Kaynak: Rudenko, 1948.

Pazırık at gemleri ortadan mafsallı ve iki kenarında da iki dizgin halkası ile süslenmiştir. Bu halkalar, çoğu zaman asılan hayvan figürleri ile süslenmekteydiler. At gemi ve halkalar ağaçtan yapılmış olup altın varak kaplamalıdır (Resim 93).

Resim 93: V.Pazırık Kurganı Ahşap Süslemeleri. 1,2,5-Dizgin Süslemeleri; 3-Eğer Süslemeleri; 4-Kemer Süsü.

Kaynak: Rudenko, 1948.

Birinci Pazırık Kurganı'nda arabanın kırbacına rastlanmaktadır. Değneğin ucuna deri bir sırimın sarılması sureti ile yapılan bu kırbaç, Türkistan'da daha sonraki yıllarda bulunan kırbaçlara benzemektedir.

Ahşap Eşyalar: Ağaç işçiliği oldukça gelişmiştir. Aslan, kaplan, saiga (bozkır antilobu), grifon gibi figürler işlenmiştir. Ağaç oymacılığı Hun Türklerine ait

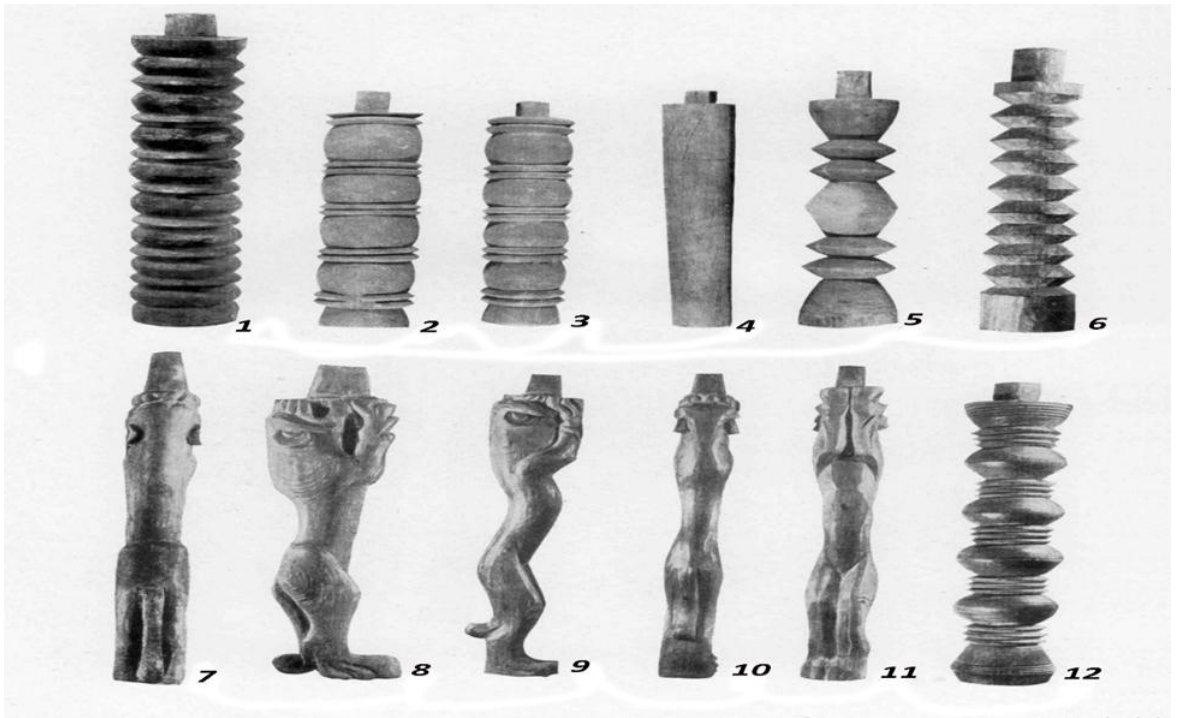
kültür merkezlerinin ortak bir hususiyeti idi. At koşumlarına ait çeşitli süslemelerin dışında küçük masalar, kaplar, havan, ev eşyaları da ağaçtan yapılmıştır. Masaların ayakları kaplan veya pars ayağına benzemektedir (Resim 94 ve 95).

Resim 94: Pazırık Kurganı. 1- Ahşap Müzik Aleti; 2-Ahşap Masa.

Kaynak: Rudenko, 1948.

Resim 95: Pazırık Kurganı Masa Ayakları. 1- I.Kurgan; 2,3-III.Kurgan; 4,5-IV.Kurgan; 6-12- II.Kurgan.

Kaynak: Rudenko, 1948.

Takı ve Süs Eşyaları: Pazırık kurganlarında giysi, ayakkabı, halı ve at koşum takımlarının dışında çeşitli süs eşyaları da arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Süs eşyalarının içinde tarak, altın küpe, gerdanlık, boncuk, ayna gibi eşyalar vardır (Resim 96).

Resim 96: 1-Ay Şekli Altın Yüzük; 2-Altın Küpe; 3,4-Kolye Ucu.

Kaynak: Rudenko, 1948

Giyim Eşyaları: Pazırık mezarlarında bulunan bir giysi buzlar arasında muhafaza edilmiş ve çürümeden günümüze kadar gelebilmiştir. İkinci Pazırık Kurganında erkeğe ait önü kapalı, altın işlemeli, geniş bitki liflerinden elde edilmiş iple dokunmuş gömlek ve kürk ortaya çıkarılmıştır. Kürk at derisinden yapılmış olup samur kürklü kenarları bulunmaktadır. Kürk elbise, koçbaşı figürlerine sahip ince altın levhalarla süslenmiştir²⁵⁸. Gömlek 104 cm uzunlukta, 130 cm genişlikte, omuz kısmı 93 cm genişliktedir ve 58 cm uzunlukta kollara sahiptir. Ayrıca İkinci Pazırık'ta bir de keçe erkek çorabı ortaya çıkarılmıştır. Bulunan keçe çorapları uzmanlar iki tipe ayırmaktadır. Birinci tip 59 cm uzunluktadır, beyaz ve yumuşak keçeden örülmüştür. Çorap üzerinde kahve, yeşil ve sarı renkli süslemeler bulunmaktadır. İkinci tip çoraplar ise 75.5 cm uzunluktadır. Bu çorapların üst kısmı 18 cm, alt kısmı ise 10 cm genişliktedir. Bu kurganda sadece erkeklere ait giyim

²⁵⁸S.İ. Rudenko, *Kultura Nasileniya Gornogo Altaya*, Moskva-Leningrad, 1953, s. 104-105.

eşyalarına rastlanılmamıştır, kadınlar için yapılan bir samur kürk ve iki çift çizme de burada bulunmuştur. Çizmelerden biri leopar derisinden yapılmış tabanı kristallerle süslenmiştir. Kadınlara ait keçe çoraplar da bulunmuştur. Kadın keçe çorapları da tıpkı erkek çorapları gibi kenarları süslenmiş, alt kısmı deriden yapılmıştır. Bu kurganda bulunan kadın giysisi ise 96 cm uzunluğa sahiptir ve kaftan biçimlidir. Bahsi geçen giysi hem içten hem de dıştan sincap kürkünden dikilmiştir. Üzerinde deri desenleri bulunmaktadır. Desenler horoz ibiğine benzemektedir. İbiğin içine altın kaplamalı koyun kafası yerleştirilmiştir²⁵⁹. Desenlerin devamında da bitki çizimleri görülmektedir. Kaftanın üzerinde herhangi bir düğme bulunmamaktadır. Giysilere ek olarak 90 cm uzunlukta bir göğüslük gün ışığına çıkarılmıştır. Belirten göğüslük sincap ve samur kürkünden yapılmış, kenarları ise su samurundan dikilmiştir. Göğüslük, kaftan gibi deri desenlerle süslenmiş olup bitki ve altın kaplamalı koyun kafası desenleri kullanılmıştır (Resim 97).

Resim 97: 1- Göğüslük; 2- Kadın Şapka Parçası; 3- Samur Kürklü Kadın Çorabı.

Kaynak: Rudenko, 1948.

Üçüncü Pazırık Kurganı'nda ortaya çıkan erkek kaftanının geniş ve aynı zamanda kısa olması ilgi çekmektedir. Kaftanın kesimi ikinci kurganda bulunan kaftan kesimine benzemektedir²⁶⁰. Kaftanın omuz genişliği 1.18 metre, etek kısmının genişliği ise 1.4 metredir, yaka ile etek kısmı arası 1 metredir. Uzun ve geniş kollar

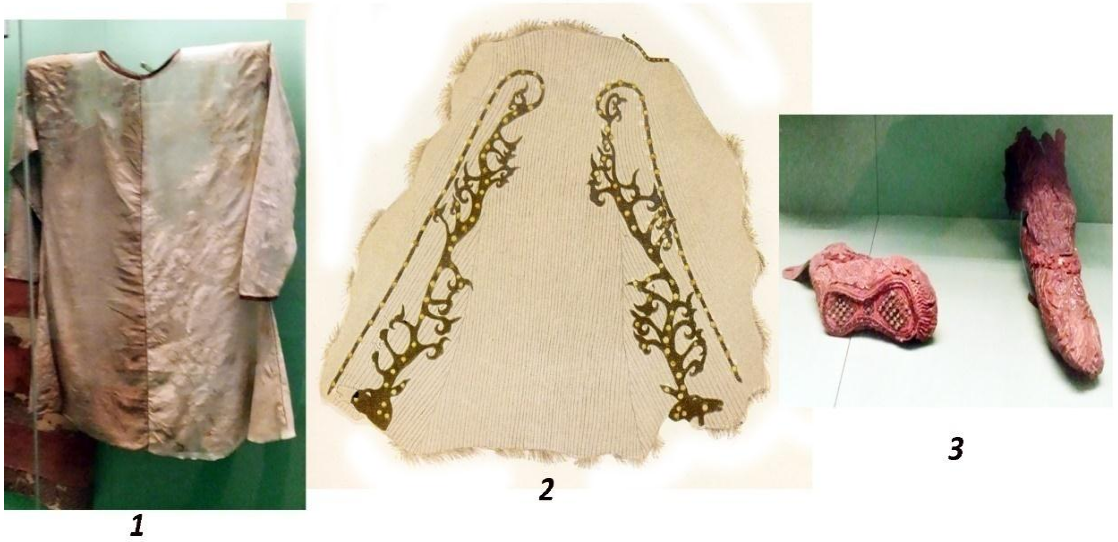
²⁵⁹ Rudenko, *Kultura Nasileniya*, s. 114-115.

²⁶⁰ Rudenko, *Kultura Nasileniya*, s. 107, 108.

sona doğru daralmaktadır. Kaftanın yakası geniş ve açıktır, arka tarafının alt kısmında iki yırtmaç bulunmaktadır. Kaftan, sağdan sola iki kalın iple içeriden bağlanmaktadır (Resim 98). Kaftanla birlikte arkeologlar tarafından bir kapüşon ve 9.5x14 cm ebatlarında dikdörtgen şekilli iki parça ele geçirilmiştir.

Kaftanların dışında Pazırık 2. ve 3. kurganlarında şapka ele geçirilmiştir. İkinci Pazırıkta ortaya çıkan şapka 3 mm kalınlıkta keçeden yapılmış olup uzun ve geniştir. Üçüncü Pazırık Kurganı'nda bulunan şapka enseyi ve kulakları kapatmaktadır.

Resim 98: 1- Erkek Gömlek II.Kurgan; 2- Erkek Kaftanın Arkası II.Kurgan; 3- Çizme.

Kaynak: Rudenko, 1948.

3.7. Başadar Kurganı

Başadar Kurganı'nda kazılar sırasında ele geçen malzemeler, at koşum takımları, at koşum kayışları (bitki desenleri ve altınla kaplı tunç askı süslere sahipti) koç boynuzlu at maskesi, eyerler ve üzerinde kartalları gösteren ağaç plaklar, bir kırbaç üzerinde hayvan tasviri oyma süslemeler ve bir keçe de eyer dekorasyonu olarak yırtıcı hayvanların başları şeklinde eyerden sarmak üzere yapılmıştır. Birinci Başadar Kurganı'nda ipek kumaş parçası, altın süs eşyalar, ok ve yay, seramik kaplar bulunmuştur. İkinci Başadar Kurganı soyguna uğramasına rağmen içerisinden at

koşum takımları 2 çift erkek ayakkabı, kemer, deri hançer kılıfı, iri turkuaz ve beyaz mermer taştan yapılmış boncuklar, cam ve turkuaz küçük boncuklar ortaya çıkarılmıştır. Bununla birlikte grifon figürleri içeren tunç kemer tokası ve altın süs plakalar da ortaya çıkarılmıştır.

3.8. Balıktıyul Kurganı

Balıktıyul kurganlarında defin odasında iskeletin yanında çok sayıda mezar eşyası ortaya çıkmaktadır. Kurgan içindeki cesedin kafatasının hemen yukarısında iki yarım daire destek üzerine yerleştirilmiş altı kaideli bir tunç kazan bulunmaktadır. Keçe çantasında ağaç kap ve hemen yanında ağaç tas, iskeletin yanında ağaç bardak, kazanın yanında demir bıçak ve renkli bir kumaş, ense kemiklerinin yanında dörtgen tunç plaka ve iki ağızlı demir saplı kılıç, alt çene yanında tunç uzun dilli kemer tokası ve kemik ok başları bulunmuştur. Cesedin diğer bölümleri yakınında tunç yüzük, tunç plakalar, ok başları, akik taşlı boncuklar, tunç kaplamalı ahşap bir çubuk ortaya çıkarılmıştır²⁶¹.

3.9. Şibe Kurganı

Şibe kurganları soyulmuş olduğundan ancak soyguncuların gözünden kaçmış küçük değerli eşyalar ortaya çıkarılmıştır. Bunların arasında altın düğmeler, elbise süs plakaları, değişik şekilli figür objeler, ok başları, hayvan figürlü plakalar vardır. Bazı eserlerde altın kakma tekniği uygulanmıştır. Demir plakalar üzerinde siyah boya izlerine rastlanılmaktadır. Şibe kurganlarındaki ilgi çekici buluntular arasında at gemleri ve diğer koşum takımları, ahşap oymalı süs eşyaları, kemik kazmalar ve vernikli bir tabak bulunmaktadır²⁶².

²⁶¹ S.S.Sorokin, "Pogrebenie Epohi Velikogo Pereseleniya Narodov V Rayone Pazırka", *ASGE*, Vıpusk 18, Leningrad 1977, s. 57-60

²⁶² L.L. Barkova, "Kurgan Şibe i Vopros Ego Datirovki", *ASGE*, Vıpusk 19, Leningrad 1978, s. 42-43; M.P.Gryaznov, "Pazırkskoe Knyajeskoe Pogrebenie Na Altae", *Priroda*, 1929, N.11, s. 973.

3.10. Katanda Kurganı

Giyim Eşyaları: Katanda Kurganlarında bir buz tabakasının altında insan cesetleri ile beraber gömülmüş ve iyi korunmuş bir bohça elbise ele geçilmiştir. Bu bohçada günümüzdeki frakları hatırlatan bir ipek kaftan, göğüslük ve bir kürk-palto bulunmaktadır. Kürk palto, samur kürkünün kenarlarına deri parçaları eklenerek oluşturulmuştur ve üzerinde altın düğmeler, baskı ile yapılmış altın plakalar mevcuttur. Kürk palto kürkü yeşil, sarı ve kahve renkleriyle balıksırtını anımsatan bir şekilde boyanmış olup altın plaklar ile süslemeler yapılmıştır. Kürk paltonun üzerinde toplam 8000 altın kaplamalı ahşap, 1000 büyük ve 2000 ufak etrafı altınla çevrilmiş deri plaklar bulunmaktaydı²⁶³.

Resim 99: 1- Kürk Palto; 2- Kaftan (Frak).

Kaynak: Kiselyov, 1949.

Kürk paltonun kolları sona doğru daralmaktadır. Kaftan da kürk-palto gibi kürklerle ve altın plaklarla kaplanmıştır. Kurganda ortaya çıkan göğüslük, kürke sarılmış şekilde bulunmuştur. Göğüslük ipekle kaplanmış, altın plaklarla döşenmiş ve ipek bant üzerinde ağaçtan oyma figürler olarak atlar, geyikler, ayılar, canavarlar tasvir edilmiştir (Resim 99).

²⁶³ S.V.Kiselyov, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva-Leningrad 1949, s. 185.

3.11. Ukok Platosu Kurganları

Ak Alaha I Kurganı'nda insan ve at cesetleri ile birlikte birçok malzeme de bulunmuştur. İklim şartlarından dolayı mezarda oluşan buzlanma bulguların günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşmasını sağlamıştır²⁶⁴. Ak Alaha I Kurgan'ında arkeologlar tarafından gün ışığına çıkarılan erkek şalvarı özel tasarıma sahiptir ve birkaç parçadan oluşmaktadır (Resim 100).

Resim 100: Ak-Alaha I Kurganında Yün Erkek Şalvar.

Kaynak: Polosmak, 2001.

²⁶⁴ Polosmak, *Vsadniki Ukoka*, Novosibirsk, 2001, s. 46-48.

Ak alaha mezarlarında cesetler at koşum takımları ve başka teçhizatla birlikte gömülmüşlerdir. Demir gemler ve üzengiler, deri kalkan, yün ve ot ile doldurulmuş eyer yastıkları, eyerlerin aplike süslü örtüleri ve yedi koşum takımı eksiksiz olarak ortaya çıkarılmıştır (Resim 101).

Resim 101: Ak Alaha I. Mezarlığı At Eğer Örtüsü. A-Kurt Kafası B-Balık Figürü C-Grifon Figürü.

Kaynak: Polosmak, 2001.

Ahşap at koşum süslemelerinde yuvarlak alın ve göğüs plakaları, küçük ve büyük boyutlarda yapılmış grifonlar, kaz heykelcikleri, palmetler yer almaktadır²⁶⁵(Resim 102).

²⁶⁵ Polosmak, *a.g.e.*, s. 50-53.

Resim 102: Ahşap At Koşum Süslemeleri 1,1a- Birinci Ata Ait Süslemeler. 2- Üçüncü Ata Ait Süsleme.

Kaynak: Polosmak, 2001.

Bazı eşyaların üzerinde kalay levhasından kaplama izleri kalmıştır. Hun Türklerinin madencilikle uğraştığını ve madeni teknolojik yöntemlerle alaşıma uğratabildikleri konusuna Ukok Platosu'ndaki kalay, kurşun ve cıvanın karışımından yapılmış tunç ayna kanıt olarak gösterilmiştir²⁶⁶. Seramik kaplar, kılıç, kemik tarak, kalkan, boncuklar da Ak Alaha I kurganlarından gün ışığına çıkarılmıştır.

Ak Alaha III Mezarlığı 2. kurgan defin odasındaki kadın cesedinin başında altın varak kaplı, biri uzun diğer ikisi kısa, saç tokalarıyla süslenmiş ve at kılıyla bağlanmış siyah saç kitlesinden oluşan bir peruk bulunmuştur. Peruğun üstünde 61 cm'ye yakın yükseklikte, uzun yaprak şeklinde keçeden bir parça, siyah kumaşla sarılı olarak bir başlık bulunmuştur. Başlığın üst tarafında altın varakla kaplı ağaçtan yapılmış 15 kuş figürü ve tepesine takılı bir hayvan figürü, iki kanat şeklinde bir grifon tasviri dikili vaziyette bulunmuştur. Her kuş figürüne deriden kanat, ayak ve kuyruk eklenmiştir. Buz defin odasında bulunan cesedin dışında da giysi ve süs eşyaları çok iyi korunabilmiştir. 25 yaşlarında bir kadın cesedinin üzerinde uzun kollu sarı ipek bir gömlek ve 144 cm uzunlukta, üstü 90 ve altı 112.5 cm genişlikte uzun, yünlü, birbirine dikilmiş kırmızı ve beyaz üç parçadan etek mevcuttur²⁶⁷. Üst parçanın genişliği 52 cm, orta 51 ve alt 39 cm genişliktedir. Etek, yünlü kırmızı ipele

²⁶⁶ Polosmak, *a.g.e.*, s. 37.

²⁶⁷ Polosmak, *a.g.e.*, s. 73,74,75.

tutturulmuştur. Ayaklarında ise kasıklara kadar gelen beyaz keçe bir çorap bulunmaktadır (Resim 103).

Resim 103: Ak Alaha III 1,1a-Yün Etek 2-Keçe Çizme Çorap.

Kaynak: Polosmak, 2005.

Çorabın üzerine kırmızı aplike yapılmış olup tabanlarında kırmızı renkte bir deri parça bulunmaktaydı. Boynunda altın varakla kaplı leopar figürlü uzun bir gerdanlık bulunmaktadır. Kadına ait parçalardan biri de at kılı ile çevrilmiş, üzerinde ağaçtan yapılmış iğne şeklinde altın varakla kaplanmış tokalar ve ağaç küre üzerinde duran geyik figürlü altın varaklı tunç çengelli iğne bulunmuştur. Ortaya çıkan taş kapta ise bol miktarda kişniş tohumu bulunmuştur²⁶⁸. Giysilerin dışında beyaz ve kırmızı renklerden oluşan keçe çantasında ahşap çerçeveli tunç bir ayna bulunmuştur. Defin bölümünde ortaya çıkan bu ayna yuvarlak saplı, oyulmuş bir ağaç çerçeve içine yerleştirilen bir dörtgen tunç levha şeklindedir. Aynanın arkasında da bir geyik tasviri bulunmaktadır. Dörtgen tunç levhanın üzeri ayna işlevi kazanması için cıvayla ovularak parlatılmıştır. Aynanın çerçevesinde onu kemere asmak için kullanılan ipin

²⁶⁸ Polosmak, *a.g.e.*, s. 64-67.

geçirildiği düşünölen bir delik vardır. Aynanın yanında çeşitli renklerde camdan boncukların döküntüsü ele geçirilmiştir.

Ak Alaha III Mezarlığı'nda arkeologların ortaya çıkardığı ağaç tabak ve masalarda koyun ve taya etinden yemek kalıntıları bulunmuştur. Büyük masada taya ait kuyruk sokumu kemiğine saplanmış bıçak dikkati çekmekteydi²⁶⁹. Ele geçirilen bıçağın kabzası dağ keçisi boynuzları ve kurt başı şeklinde yapılmıştır. Kurdun burnunun üst bölümünü içeren simetrik düzenlenmiş tasvirde kurdun keskin dişleri kabza kompozisyonunun merkezinde görölmektedir (Resim 104).

Resim 104: Ak Alaha III. 1-Küçük Masa 2-Büyük Masa 3-Demir Bıçak.

Kaynak: Polosmak, 2001.

Ak Alaha V kurganlarında ortaya çıkan bulgular, diğör Ak Alaha kurgan buluntularına benzemektedir. Ortaya çıkarılan malzemelerin içinde tunç aynalar, diğör kurganlardaki gibi hayvan tasvirli at koşum takımları, bir kadına ait yün gömlek, etek ve altın varak kaplı başlığı, yastık, tabaklar, süs eşyaları vardır²⁷⁰.

Ukok Platosu Kal'djin Kurganı

Ak Alaha Nehri'nin sol kolu olan Kal'djin Irmağı'nın sağ kıyısı ve orta kısımlarında yer alan kurganın içerisinden arkeologlar birçok malzeme toplamıştır.

²⁶⁹ Polosmak, *a.g.e.*, s. 186-188.

²⁷⁰ Polosmak, *a.g.e.*, s. 87-98.

Bir numaralı Kal'djin Kurganı'nın defin odasında cesedin üzerinde bir palto bulunmuştur. Gün ışığına çıkarılan palto dağ sıçanı ve koyun kürkünden yapılmıştır. 96 cm uzunlukta, 79 cm genişlikte olan ve 105 cm kol uzunluğa sahip olan palto hem içten hem de dıştan hayvan kürkünden dikilmiştir. Paltonun sırt kısmı at kuyruğundan kırmızı ve mavi renklere boyanmış şeritler halinde aplike edilmiştir (Resim 105). Paltonun dışında bir numaralı kurgandan 83 cm uzunlukta, 28-29 cm genişlikte yün erkek pantolonu, 89 cm uzunlukta keçe kadın çorabı, 99 cm uzunlukta erkek çorap-çizme ele geçirilmiştir²⁷¹. Hem erkek hem de kadın çorapların üst bölgesinde deri süslemeler bulunmaktadır.

Resim 105: Kal'djin Kurgan I. Kürk (Palto) A- Ön B- Arka.

Kaynak: Polosmak, 2005.

Kal'djin Mezarı üçüncü kurganından samur ve kara tay kürkünden dikilmiş olan kürk palto gün ışığına çıkarılmıştır. Değerli hayvan kürkünden ve tay derisinden dikilen kürk palto tipleri eski yakut Türklerinde de görülmektedir²⁷². Ortaya çıkan kürk, tendonlardan dikilmiş olup, 115 cm uzunlukta, 245 cm genişlikteydi ve kol uzunluğu 85 cm'den oluşmaktaydı. Kürkün kolları ise uzun ve dar olmakla birlikte, el kısmını kapatmaktaydı. Kürk kenarları, kol ve kürk alt kısmı mavi rengine boyanmış samur kürküyle süslenmiştir. Kürkün arkasında 57x49 cm ebadında bir kuyruk bulunmaktadır (Resim 106).

²⁷¹ Polosmak, *a.g.e.*, s. 121, 122, 124, 125, 127, 128.

²⁷² R.S. Gavrilova, *Odejda Naroda Saha Konca XVII- Sereğim XVIII Veka*, Novosibirsk, 1998, s. 41.

Resim 106: Kal'djin Kurgan III. Kürk (Palto) A- Ön B- Arka.

Kaynak: Polosmak, 2005.

Ukok platosunda bulunan Kuturgundas Mezarlığı'nda arkeologlar tarafından bir seramik testi, ayaklı yemek tabağı şeklindeki masa parçaları, iki kemik oku, giysiyi süsleyen tunç grifon başı, grifon aplikeli deri parçaları, yün kumaş parçaları, iki ağaç dağ koyunu başı, altın varaklı demir toka, birkaç boncuk tanesi, kalın deriden kesme kuş tasvirleri, işlemeli deri çanta, iki bükümlü kalın yünden yapılmış ip ve ince işçiliğe sahip olduğu anlaşılan kürkten imal edilmiş bir elbise parçası gün ışığına çıkarılmıştır (Resim 107)²⁷³.

²⁷³Polosmak, *a.g.e.*, s. 103, 104.

Resim 107: Kuturgundas Kurganı 1- Ahşap Koyun Başı 2- Ahşap Altın Varak Kaplamalı Grifon.

Kaynak: Polosmak, 2001.

Ukok Platosu'nda Ak-Alaha 1,2,3 mezarlığında, Kal'djin, Kuturgundas Mezarlığı'nda günümüze kadar ulaşan süs eşyaları genelde ağaçtan yapılmıştır²⁷⁴. Gün ışığına çıkarılan küpelerin kadın mı yoksa erkeğe mi ait olduğu ayırt edilememektedir. Kadınlar iki kulağına küpe takarken, erkek tek kulağına takmaktadır. Küpeler fazla bir çeşitliliğe sahip değildir, genelde ya ince altın halka ya da altın varaklı grifon tasvirli plakalar şeklindedirler (Resim 108).

Resim 108: Ukok Kurganı Küpeler. 1- Ak-Alaha I Kurgan I; 2- Ak-Alaha I Kurgan Iı; 3-Ak-Alaha Iıı Kurgan I.

Kaynak: Polosmak, 2001.

²⁷⁴Polosmak, *a.g.e.*, s. 163.

Ortaya çıkan gerdanlıklar kadın, erkek ve çocuklara aittir. Gerdanlıklar halka şeklinde altın varaklı, genellikle ağaçtan (çok nadir tunç ve gümüş gerdanlık da görülmektedir) yapılmaktaydı²⁷⁵. Gerdanlıkların uçlarında veya halka etrafında vahşi hayvan figürleri bulunmaktaydı.

3.12. Ust-Edigan Kurganları

Ust-Edigan kurganlarında ortaya çıkarılan bulgular Altay Hun Türklerinin giyimleri, süs eşyaları ve yaşam biçimlerini hakkında bilgi vermektedir. 10 numaralı kurganın defin odasında ortaya çıkarılan kadın kaftanı koyu yeşil renkli ipek kumaştan yapılmıştır. Kaftanın kolları elleri kapatacak kadar uzundur. Bu tip uzun kollar daha önce diğer Hun kurganlarında da görülmüştür. Kaftanın dışında, cesedin bacak hizasında tarak ve bir torba içinde saç ve kaş için kullanıldığı düşünülen kırmızı renkli boya ele geçirilmiştir. 10 Numaralı kurganın defin odasından ortaya çıkarılan keçe başlığın kenarları açık yeşil renkli ipek kumaşla çevrilmiştir ve tepesinde altın varaklı ahşap figürü bulunmaktadır. Başlığın üstünü ise ince sarı renkli ipek kumaşı kaplamaktadır. Kaftan, başlık ve tarakların dışında arkeologlar tarafından altın küpe, kemer tokası ve cam, alaca akikten kolye gün ışığına çıkarılmıştır²⁷⁶.

Ust-Edigan kurganlarında yapılan arkeolojik kazılar sırasında birkaç ayna parçası gün ışığına çıkarılmıştır. Bulunan aynalar ortalama 5.2 cm ile 10.5 cm arasında, çapı ve genişliği 1.8 ile 0.8 cm arasındadır. Bu aynalar genellikle kadın definlerinde bulunmakla birlikte çocuk ve yetişkin erkeklerde de bulunmaktadır²⁷⁷.

1980-1990'lı yıllarında İAE SO RAN²⁷⁸ Güney Sibirya Heyeti tarafından Edigan vadisindeki kurgan ve mezarlarda yapılan arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılan seramik malzemeler, uzmanların dikkatini çekmiştir. Ust Edigan seramik kaplarının el yapımı olduğu uzmanlarca belirlenmiştir. Bu bölgede bulunan kaplar birkaç tipe ayrılmaktadır.

²⁷⁵ M.İ.Artomonov, *Sokrovişe Sakov. Amu-Darinskiy Klad, Altayskiye Kurganı, Minusinskiye Bronzi, Sibirskoe Zoloto*, Moskva, 1973, s. 168-185.

²⁷⁶ A.Yu.Borisinko-Yu.S.Hudyakov, "Rekonstruktii Jenskikh Golovnih Uborov İz Mogilnika Ust-Edigan V Gornom Altae", *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Evrazii*, 2004 N-1, s. 65-72.

²⁷⁷ Hudyakov, *Zerkala İz Mogilnika Ust-Edigan*, Novosibirsk, 2009, s. 1-8.

²⁷⁸ Rus Bilim Akademisi Antropoloji ve Etnoloji Enstitüsü.

Seramik Eşyalar: Tip I kaplara hem erkek hem de kadın definlerinde rastlanılmaktadır. Kapların üzerinde değişik desenler bulunmaktadır. Ust-Edigan 7,17,31,33,40,41,54,66,72, ve 79 numaralı mezarlarda ortaya çıkarılan büyük kaplar 17 cm yüksekliğe sahiptir. Boğazı 11-13 cm çapında, ortası 17-18 cm çapında ve dibi 10 cm çapındadır. Orta kaplar 10-13 cm boyunda ve 12-14 cm çapındadır. Küçük kaplar ise 9 cm yükseklikte ve 6 cm çapındadır²⁷⁹.

Ust- Edigan 11,35 ve 75 numaralı kadın ve çocuk mezar defin odalarında ortaya çıkarılan vazo şeklindeki seramik kaplar II. Tip olarak adlandırılmaktadır. Bu tip vazoların ebatları da değişmektedir. Yükseklikleri 15 ile 10 cm arasında, çapları 10-5 cm arasındadır.

Ust-Edigan 3 ve 16 numaralı mezarda ortaya çıkan seramik kaplar III. Tipe girmektedir. Buradaki seramik kapların gövdesi küre şeklindedir. 15 cm yükseklikte ve 15-16 cm çapındadır.

IV. Tip kavanoz şekilli seramik kaplar, Ust-Edigan mezarlığında 12 numaralı kurganın defin odalarında görülmektedir. Bu tip kapların yüksekliği 14-15 cm, boğaz kısmı 13-14 cm çapında, gövde 14-15 cm çapında ve dip kısmı giderek daralarak 8-9 cm çapında olabilmektedir.

3.13. Biysk Mezarlığı

Biysk Mezarlığında yapılan araştırmalar neticesinde elde edilen buluntuların içinde en çok seramik malzemelerine rastlanılmıştır²⁸⁰. Her define iki ile üç seramik kap bulunmuştur. Bunlar genellikle gövdesi oval şeklinde olan seramik kaplardır. Bunun dışında uzun ince, kısa geniş kaplara da rastlanılmaktadır. Seramik kapların üzerindeki desenler nokta, dalga, kısa şeritler şeklinde işlenmiştir. Seramik malzemelerin dışında süs eşyalarına, av eşyalarına, kemer tokalara ve at koşum takımlarına rastlanılmaktadır.

²⁷⁹ Yu.S.Hudiyakov-M.V.Morozov, “Kollektsiya Keramicheskoy Posudi İz Mogilnika Ust-Edigan”, *Voprosy Arheologii Altaya i Zapodnoy Sibiri Epohi Metala*, Barnaul, 1992, s. 131-134.

²⁸⁰ M.P.Zavituhina, “Mogilnik Vremeni Rannih Kochevnikov Bliz g.Biyska”, *ASGE*, Vıp.3 Leningrad, 1961, s. 95.

3.14. Kokel Mezarlığı

Resim 109: Kokel Mezarlığı Seramik Küpler.

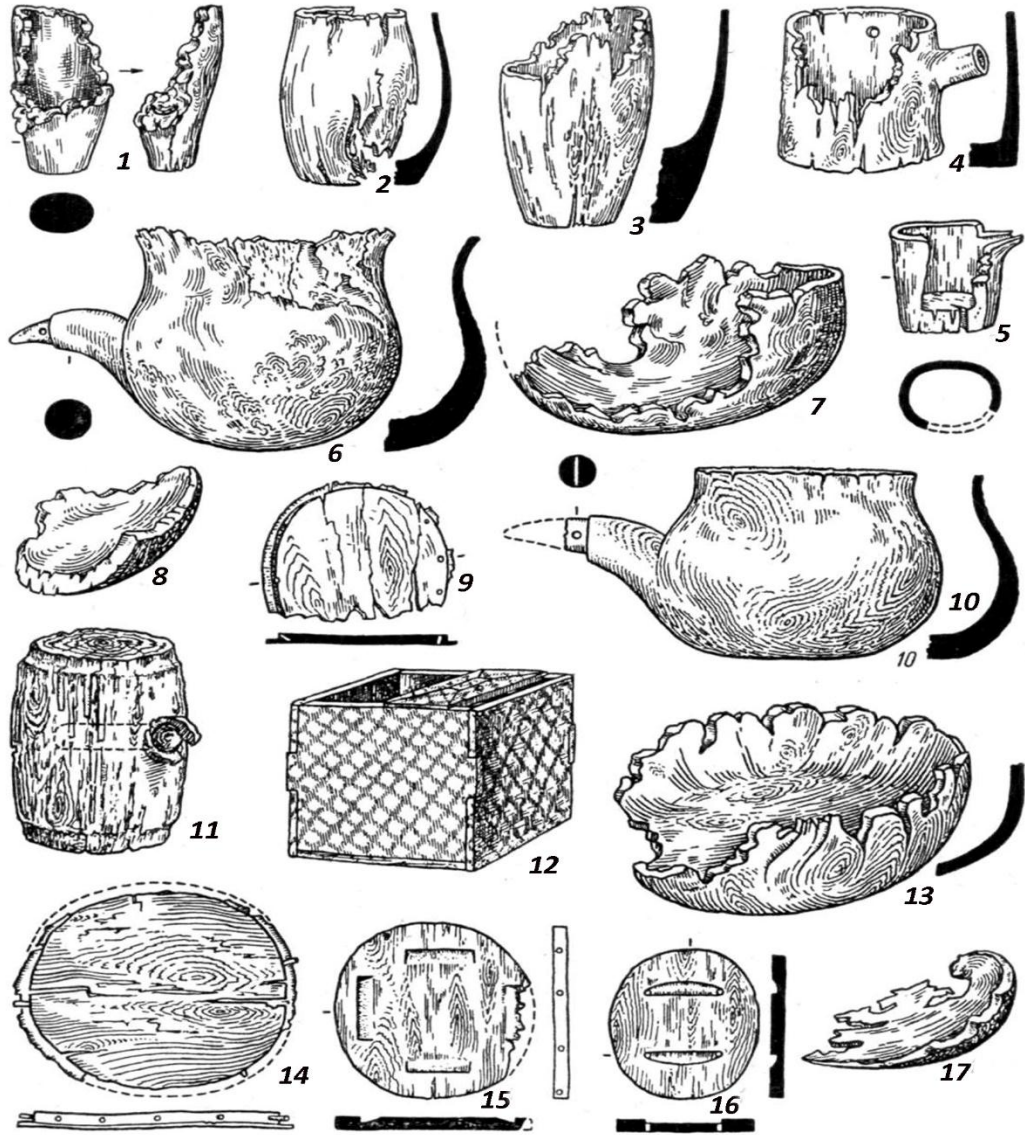

Kaynak: Vaynştyn- Dyakonova, 1966.

Kokel Mezarlığı'nda Hun Türklerine ait geniş kültürel eserlere rastlanılmıştır. Açılan 19 kurgandan çeşitli malzemeler ortaya çıkmıştır. KE-32 kurganından M.Ö. 202- M.S.25 yıllarına ait ayna, altın küpe, deri işlemek için

kullanılan demir bir kazma, seramik kaplar, numune olarak yapılmış ahşap kılıç ve hançerler bu kurganlarda bulunan eserlerdendir²⁸¹(Resim 109 ve 110).

Resim 110: Kokel Mezarlığı Ahşap Araç- Gereçler. KE-7 (7,14), KE-9 (4,10), KE-32 (3,6,12,15,16,), KE-33 (9), KE-34 (11),KE-55 (5,13,17), KE-56 (1),KE-59 (8), KE-60 (2).

Kaynak: Vaynştyn- Dyakonova, 1966.

²⁸¹ S.İ.Vaynştyn-V.P.Dyakonova, "Pamyatniki v Mogilnike Kokel Kontsa I.tis.do n.e.- Pervih Vekov N.E", *Trudi TKAE*, T.II. Moskva-Leningrad, 1966, s. 254-257.

KE-8, KE-65, KE-59, KE-9 kurganlarından boncuk ve demir kemer tokası gün ışığına çıkarılmıştır. KE-57 kurgandan ortaya çıkan okların özellikleri, Türkistan'daki kazılar sırasında bulunan M.S. I. yüzyıla ait oklarla benzerlik taşımaktadır. Bunun dışında KE-64 ve KE-65 kurganlarından boncuk, kemer için süs eşyası ve tunç aynalar arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır.

Kokel Mezarlığı'nda ortaya çıkan ahşap malzemeler de oldukça ilgi çekmektedir. Ağaçtan yay, kaşık, tabak, taslar, saklama kapları ve fıçı yapılmaktaydı. Ağaç olarak ise kavak, karaçam ve huş ağacı kullanılmaktaydı. Ahşap eşyalar geometrik şekillerle (eşkenar, zikzak veya eğik file gibi) süslenmiştir. Süslemeler genellikle siyah fon üzerine kırmızı renklerle²⁸² veya sade ağaç üzerine yapılmıştır²⁸³. Kokel Kurganı 11'de ortaya çıkarılan 6x6x15 cm ebatlarındaki ahşap saklama kutusu siyah boya ile boyanmış, üzerine ise 0.8 mm kalınlıkta kırmızı renkli file döşenmiştir. 11 numaralı kurgandan ortaya çıkarılan kılıç modelinin ahşap pusatı eğik file şeklinde süslenmiş, siyah ve kırmızı renkler ile boyanmıştır (Resim 111-1,2,3,4,5). Bazen geometrik figürlerin dışında kuş motiflerine rastlamak da mümkündür (Resim 111-6).

Resim 111: 1-5 Ahşap Kılıç Pusatı, 6-Fıçı.

Kaynak: Vaynştyn- Dyakonova, 1966.

²⁸² Okra, Hardal sarısı olarak da görünür. Bu renk demir oksidinin çamurla karışımından ortaya çıkmaktadır. Hun Türklerinin bu karışımı süs eşyalarında sıkça kullandığı görülmektedir.

²⁸³ S.İ. Vayşteyn, *İstoriya Narodnogo İskusstva Tuvı*, Moskva, 1974, s. 42-43.

Hun Türk kültüründe demir ve tunçtan yapılmış olan minyatür kaplara da rastlanılmaktadır. Arkeolojik araştırmaların sonucunda bu tip kapların süs niyetine kullanıldığı görülmektedir²⁸⁴. Özellikle tunç plaka başlıkları süslenmek için kullanılmaktaydı.

Kokel Mezarlığı'nda ortaya çıkan küpe ve kolyeler ince altın telden yapılmıştır. Kolye 9.5 ile 15 cm uzunlukta, iki altın telden oluşmaktadır ve okra ile boyatılmıştır. Küpeler ise birkaç şekilden oluşmuştur.

3.15. Bay-Dag II

Bay-Dag II Mezarlığı'nda demir silah aletleri ve tunç aynalar bulunmuştur. Bay-Dag Mezarlığı 1 numaralı kurgandaki kazılar sırasında 0.15 m derinliğinde kuzey-batı yönünde büyük miktarda demir silah aleti ortaya çıkarılmıştır. Bulunan demir aletlerin içinde balta ve hançer düzenli bir şekilde üst üste yerleştirilmiştir (Resim 112).

Resim 112: Bay-Dag II Mezarlığı Balta ve Hançer.

Kaynak: Hudyakov, 1998.

²⁸⁴ Vayşteyn, *a.g.e.*, s. 42.

Her balta 20 cm uzunlukta ve 5 cm genişliğindedir. Hançerlerden birinin kama uzunluğu 17.5 cm, genişliği 2.5 cm, sapı ise 10 cm uzunluğunda iken diğerinin kama uzunluğu 17.5 cm, genişliği 3 cm ve sapı 11 cm uzunluğundadır.

Tunç aynalar: üç kurganda (kurgan 2, 3 ve 7) bulunmuştur.

İki numaralı kurganın merkezi mezarında bulunan tunç ayna oval şekilde, 5.2x6 cm ve 0.2 cm kalınlığındadır. Üç numaralı kurgandaki tunç ayna ise 6.6 cm çapında ve Yedi numaralı kurgandaki tunç ayna 9.5 cm çapında ve 0.4 cm kalınlığındadır. Bütün aynalar kadın mezarlarında ve deri çantaların içinde bulunmuştur (Resim 113).

Bay- Dag mezarlığında ayna ile birlikte hançerler ve çeşitli (boncuk, saç tokası) süs eşyaları da gün ışığına çıkarılmıştır.

Resim 113: Tunç Aynalar .a- Mezar 2; b- Mezar 3; c-Mezar 7.

Kaynak: Hudyakov, 1998.

3.16. Taştık Sırskiy-Çaatas ve Oğlahtı Mezarlığı²⁸⁵

Seramik Eşyalar

Taştık kültürüne ait Sırskiy-Çaatas Mezarlığı'ndaki kazılar sırasında defin odalarında kazan, kupa, kavanoz gibi farklı şekillere ait 51 seramik eşya ortaya çıkarılmıştır²⁸⁶. Ortaya çıkan bütün kapların üzerinde birbirinden farklı süslemeler bulunmaktadır.

Ahşap Malzemeler

Seramik kapların dışında Sırskiy-Çaatas defin odalarından ahşap malzemeler de gün ışığına çıkarılmıştır. Bunun içinde küçük yayık, mutfak aletleri, bıçak, saklama kapları, çekiç, deri ütüleyebilmek için “ütü” gibi eşyalar yer almıştır.

Savaş Aletleri

Yapılan kazılarda ağaçtan yapılmış ok ve yay modelleri ortaya çıkarılmıştır. Bu yaylar genellikle 60 cm uzunluğa ve 1-1.2 cm kalınlığa sahiptir. Sırskiy-Çaatasta ortaya çıkan “M” tipi yaylara daha sonra VI-X yy Yenisey Kırğızlarında rastlanılmaktadır²⁸⁷.

Giysiler

Sırskiy-Çaatas defin odalarında ortaya çıkarılan giysiler ipek, yün ve keçeden yapılmıştır. Giysilerin üzerinde altın varaklı ahşap minik tokalar bulunmakta idi. Bu tokaların süs için kullanıldığı düşünülmektedir²⁸⁸. Tokalar altın varaklı ve farklı şekillere sahiptir. Kimi yuvarlak, ucu koni şeklinde iken kimi yarıküre şekline sahipti. Kemer tokalar tunçtan yapılmıştır ve farklı şekillere sahiptir. Bu bölgede bulunan bir kemer tokasında bulunan hareketli “dil” uzmanların dikkatini çekmiştir (Resim 114).

²⁸⁵ Taştık Kültürü: Ting Linglerin Minusinsk bölgesine göçleri ve Tagar kültürü ile karışmaları ile başlar. Bazı mezarlarda insan cesedinin yakıldığını ve bir kap içinde gömüldüğü görülmektedir. Taştık kültüründe Hun dönemine ait günümüzde bilinen iki mezar mevcuttur Oğlahtı ve Sırskiy-Çaatas kurganları.

²⁸⁶ L.R.Kızlasov, “Sırskiy-Çaatas”, SA, Vp.XXIV, 1955, s. 205.

²⁸⁷ Kızlasov, *Sırskiy-Çaatas*, s. 214-217.

²⁸⁸ Kızlasov, *Sırskiy-Çaatas*, s. 220.

Resim 114: Sırskiy-Çaatas Defin Odalarından Kemer Toka Çeşitleri.

Kaynak: Kızlasov, 1955.

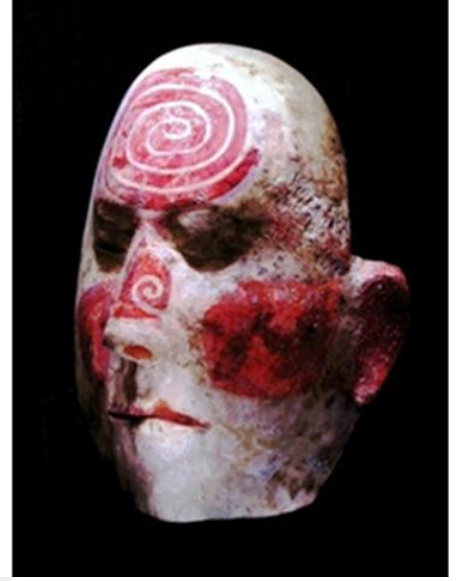
Oglahtı Mezarlığı

Oglahtı Mezarlığı'nda kazılar sırasında ortaya çıkan bakiyelerin içinde en dikkat çekici eserler Taştık kültürüne ait alçı maskelerdir²⁸⁹. Maskeler cesedin yüz kısmını kaplamakta idi. Maske doğrudan yüz kısmına dökülerek kalıp alınır veya ayrı bir şekilde yapılırdı. Maskeler kaolin kili²⁹⁰, alçıtaşı, kalker ve kuvars kumu malzemelerinden oluşmakta idi. Maskeler genelde kırmızı ve siyah nadiren açık mavi ve yeşil renkli boya ile süslenmekte idi. Kadın maskelerinin alnı ve dudak kısmı kırmızı renklerle boyanırdı. Erkek maskelerin ise tamamı kırmızıya boyanır, üzerlerine siyah renklerle süsleme yapılırdı (Resim115 a,b). Maske üzerine aynı zamanda kirpik, dudak, boyun kısmına kolye resmi yapılmıştır. Bu maskelerin sayesinde iki bin sene önce yaşayan insanların yüz şeklini öğrenmek mümkündür.

²⁸⁹ T.V.Kovalenko, *Restovratsii Gipsovih Pogrebalnih Mask*, Leningrad, 1972, s. 77-79.

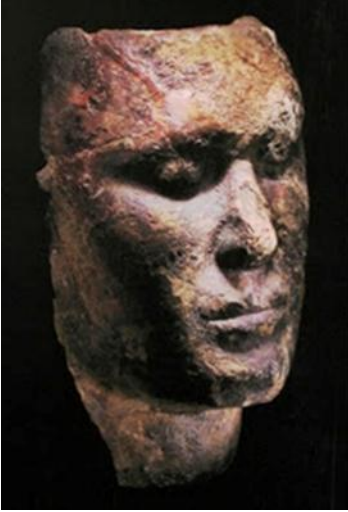
²⁹⁰ Kaolin: porselen, seramik ve çini yapımında kullanılan, yumuşak, beyaz bir topraktır. Adı “yüksek dağ” anlamında Çince K’ao ling sözcüklerinden gelmektedir.

Resim 115 a: Kadın Maskesi.

Kaynak: Kovalenko, 1972.

Resim 115 b: Erkek Maskesi.

Kaynak: Kovalenko, 1972.

Oglahtı Mezarlığı'ndan kürk, deri giysi ve çok miktarda yün etek ortaya çıkarılmıştır²⁹¹. Bu etekler iki bölümden oluşmaktadır. Eteklerin üst kısmında cepler bulunmakta olup kırmızı renkli, alt kısmı ise yeşil renkli idi. Oglahtı etekleri Pazırık

²⁹¹ S.V.Pankova, *Kompozitnaya Yubka İz Mogilnika Oglahtı v Yujnoy Sibiri*, SPb, 2005, s. 159-160.

etekleri ile benzerlik taşımaktadır. Eteklerin dışında kürk, şapka, pantolon, kaban, eldiven ve ayakkabı bulunmuştur.

Deri hemen her yapım alanında kullanılmıştır. Deriden üst giysi, ayakkabı, çanta yapılmıştır. 1902 yılında yapılan ilk kazılarda ortaya çıkarılan deri mont, deri çanta, okluk ve deri torba bunu göstermektedir.

Oglahtı mezarlığında ilgi çeken eserlerden biri de desenli ipek kumaşlardır (Resim 116). İpek kumaşlar yapay bebeklerin giysilerde, deri oklukların kenarlarında ve başlık kenarlarında kullanılmıştır²⁹². Oglahtı VI iki numaralı mezarda bulunan ipek kumaş mavi ve koyu sarı renklerden oluşup üzerinde kuş ve fantastik hayvan figürleri bulunmaktadır. Mavi ve sarı renklerin dışında kum, kırmızı ve kahve renklerinin de kullanıldığı görülmektedir.

Resim 116: İpek Kumaş.

Kaynak: Rubi- Lubo-Lesniçenko, 1973.

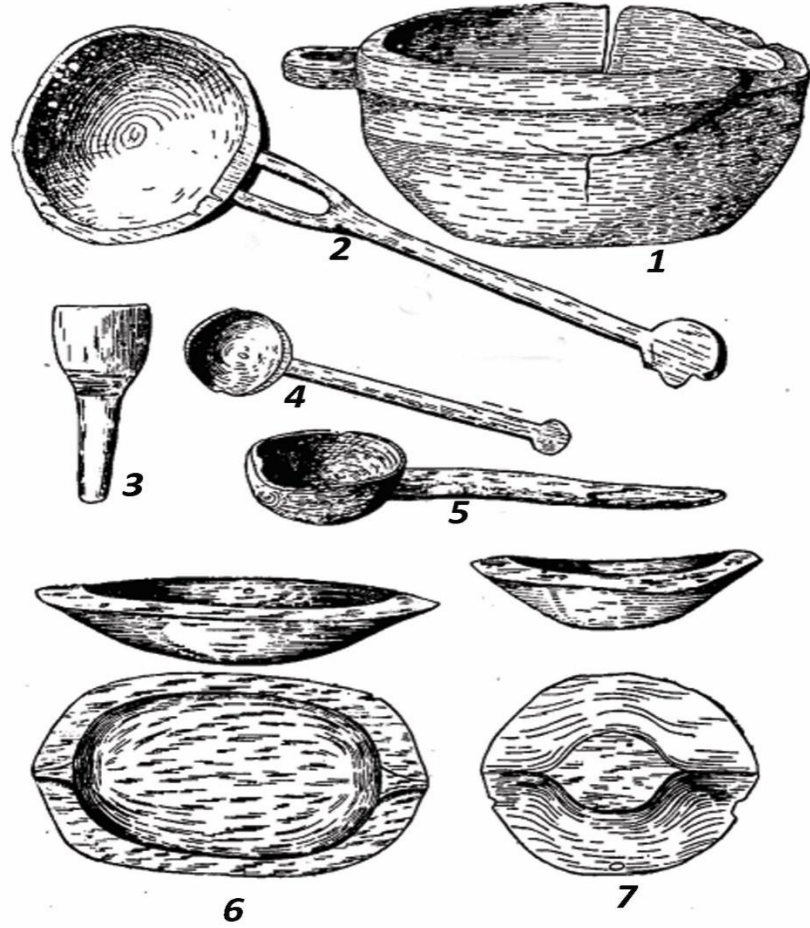
Ahşap Malzemeler:

Oglahtı 1,2 ve 7 numaralı mezarlığından çok sayıda ahşap kap, kepçe, kaşık ve buna benzer malzemeler ele geçirilmiştir (Resim 117). Oglahtı'da ortaya çıkarılan

²⁹²K.Ribu, E.İ.Lubo-Lesniçenko, *Oglahtı i Loulan (Dve Gruppi Drevnih Hudojestvennih Tkaney)*, Moskva, 1973, s. 274-276.

ahşap malzemeler Noin-Ula, Pazırık'da bulunan ahşap malzemelerle benzerlik taşımaktadır²⁹³. Mezarlarda az miktarda Çin yapımı vernik tabaklara da rastlanılmaktadır. Bu tabakların Han Hanedanlığına ait olduğu M.Ö. I. - M.S. I. yüzyılda yapıldığı tespit edilmiştir. Ortaya çıkarılan bu Çin vernik tabakları Minusinsk bölgesindeki Taştık kültürünün zamanını belirlemekte yardımcı olmaktadır.

Resim 117: Ahşap malzemeler. 1- Tas, 2,4,5 Kepçe, 3- Huni, 6,7- Yayı Tabak.

Kaynak: Zaytseva, 1965.

Süs eşyalar içinde küpe ve boncuklar bulunmaktadır. Boncuklar genelde camdan yapılmıştır. Farklı şekillere ve renklere (mavi, sarı, yeşil, kahve ve siyah)

²⁹³ Kızlasov, a.g.e., s. 105.

sahip olan cam boncukların içinde en sık oval, şeffaf içinde altın kaplamalı boncuklar kullanılmıştır. Şeffaf ve içinden altın kaplamalı oval veya silindir şekli olan boncuklara aynı zamanda Derestuy Mezarlığı'nda da rastlanılmaktadır.

Küpeler altından yapılmıştır ve soru işaretine benzemektedir. İnce telden yapılan küpelerin ucunda yine altın minik toplar bulunmaktadır.

Savaş aletleri olarak daha önce anlatılan kurgan ve mezarlardaki gibi kılıç, hançer, ok ve yay bulunmuştur. Bu savaş aletlerinin yapımında demir ve tunç madenleri kullanılmıştır.

Seramik Eşyalar

Oglahtı Mezarlığı'ndan ortaya çıkan seramik kaplar dokuz tipe ayrılmaktadır. Fakat en sık kullanılanların küre, küp ve kavanoz şekilli olduğu görülmektedir²⁹⁴.

²⁹⁴ L.R.Kızlasov, *Taştıkskaya Epoha v İstorii Hakassko-Minusinskoy Kotlovine*, Moskva, 1960, s.105.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HUN TÜRK DÖNEMİNDEKİ SEMBOLLER DÜNYASI

Dünyanın en eski ve köklü milletlerinden biri olarak Türkler, çok geniş bir coğrafyada, oldukça değişik kültürler, medeniyetler, toplumlar ve dünyanın büyük din sistemleri ile temasa geçmişlerdir. Bu zengin kültür mirası bilimsel ve nesnel bir anlayışla değerlendirildiğinde, milli ve kültürel varlığımızın tarihi temellerini daha doğru biçimde aydınlatma imkanını sağlayacak ve değişen sosyo-kültürel şartlara, buhranlara ve çatışmalara sahne olan toplumumuzun kültürel kimliğinin yeniden inşasına önemli katkılarda bulunacaktır.

Öteden beri, sanat tarihçilerimizi meşgul eden temel konulardan biride Türk Sanatının kaynaklarına kadar inebilmektedir. Böyle bir konu ela alınınca Türklerin en erken çağlarda yaşamış oldukları bölgelerde araştırma yapmak zarureti ortaya çıkıyor. Bundan dolayı Güney Sibiry ve Türkistan sanat tarihçiler için son derece ilgi çekici bir bölge olmuştur. Türkiye’de de semboller üzerinde çalışmalar yapan B.Ögel, İ.Kafesoğlu, Y.Çoruhlu gibi isimlerden bahsedebiliriz.

Semboller gerek içerdikleri anlam zenginliği gerekse insanlık tarihinin algılamalarından aktarılan gelen unsurlara sahip olmaları yönü ile insan hayatında kelimelerden daha işlevsel ve etkileyici bir rol üstlenebilmişlerdir. Bu semboller hayvan ve bitki motifleridir.

Tarihin en eski dönemlerinden beri Hunların hayatları bozkırda yaşayan hayvan dünyasına o kadar bağlı idi ki ister istemez hayvanların yaşayışları hakkında çok derin bilgiler edinmişlerdi. Hayvanlara karşı olan ilgileri sanat eserlerinin genellikle hayvan biçimleri üzerinde gelişmesini sağlamıştı. Eserlerinde anlatmak istediklerini büyük bir ustalıkla çizmişler, hareket halinde bulunan konuları inandırıcı bir gerçekçilikle aktarmışlardır.

Kurganlardan çıkan bulgulardan, Hun Türklerinin uygarlık seviyelerini, mücadelelerini, giyeceklerini, silahlarını, adetlerini ve dinlerine ait kullandıkları malzemeleri, ev ve çadırdaki kullandıkları eşyaları, ata ait koşum takımlarını

tanımlıdır. Gün ışığına çıkarılan bu bulgular üzerinde görülen resim, kabartma ve motifler, küçük heykelcikler Hun sanat tarihinin örnekleridir.

4.1. Kaplan

Hun Türklerine ait en önemli buluntulardan biri Pazırık Kurganı'ndan çıkan bir eğer örtüsüdür. rtnn zerine ince deriden kesilerek yapıştırılmış hayvan mücadele sahnesinde (kut-g alış-veriş motifi), kaplanın sıgına²⁹⁵ saldırışı canlandırılmıştır (Resim 118).

Resim 118: Kaplan Geyik Mücadelesi ve Kaplan Figürlü Gerdanlık.

Kaynak: Rudenko, 1953.

Sıgının ardına pençelerini geçirmiş bulunan kaplan kuvvetli ve içeriye çekik karnı, ağır pençeleri, yırtıcı hayvanlara mahsus geniş alnı, kedi biçiminde kulakları ile köklü bir tabiat anlayışı altında aksettirilmiştir. Güney Sibirya ve Türkistan bölgesinde kazılar sonucunda ortaya çıkan birçok kaplan motifli, kaplanın geyik veya başka bir hayvan ile mücadele sahnesi olan eserlere rastlanmaktadır. Bu durum Kaplanın g, kudret, taht ve yiğitlik sembolü olduğuna işaret eder.

²⁹⁵ Sıgın, sıgın geyiği, ta boynuzlu geyik ya da mus, geyikliler familyasının ve aracagiller alt familyasının monotipik Alces cinsinden, kürek boynuzlu ve boynu sakallı, yarı sucul iri bir geyik türü.

4.2. Geyik

Geyik Türklerde kullanılan en erken sembollerden biridir. Geyik, ata veya ruh aynı zamanda hükümdarlığın sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Geyik, eskiden beri Türk kültürünün şekillendiği İskit-Sibirya ve Güney Sibirya Hun Türklerinde kutsal hayat ağacı ile anılmaktadır. Hun Türklerinde tasvir edilen geyik figürleri iki tiptedir. Çok gösterişli boynuzlu (dokuz veya daha az) geyik, iki boynuzlu geyik nezdinde tüm tek toynaklı yaban ve av hayvanları²⁹⁶.

Arkolejik buluntulardaki geyik resimleri eski çağlarda Kosmos'un kökeni ve gelişimi ile özdeşleştirilmiş, soyun başlangıcı ve bitişi olarak görülmüştür. Kutsal varlıklar nehirler ve dağlarda olduğu gibi başlangıçlar, bitişler, dirilme ve yenilenme hepsi geyik ile özdeşleştirilmiş ve geyik hayvan ana olarak kabul edilmiştir. Geyik-ana tıpkı hayat ağacı gibi hayatın ve ölümün kaynağı olarak görülmüştür. Sibirya Hun Türk kültüründe güneş, altın ve geyik birbirleri ile özdeşleştirilmiş ve boyun kökeni olarak kabul edilmişti (resim 119).

Resim 119: Hun Kurganlarında Geyik Tasvirleri.

Kaynak: Rudenko, 1953.

²⁹⁶ Gözde Sazak, Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması, İstanbul, 2014, s. 133.

4.3. Grifon

Bozkır sanat kültüründe sık rastlanan tabiatçı hayvan mücadele sahnelerinin hemen yanında, fantastik ve hayali hayvanlara da yer verilmiştir. Bu fantastik hayvanların içinde Grifon ve kanatlı ata rastlanmaktadır.

İslamiyetten önce Türk sanatının erken devirlerinde sanat eserlerinde Grifonlar sıkça tasvir edilen yaratıklar idi. Esas itibari ile pek çok sanat çevresinde de tasvir edilen bu efsanevi hayvan çoğu kez kanatsız veya kanatlı bir aslanın gövdesine, bir kartalın pençeleri ve başına sahip olarak tasavvur edilmiştir.

Özellikle erken devirlerden itibaren Türk hayvan üslubunda görülen Altay Bölgesi Grifonlarından kartal başlı olanları konumuz açısından son derece önemlidir. Bu husus Altay Grifonları'nın özelliğidir²⁹⁷. Gövdenin aslan yanında kedi veya köpek biçiminde olması da yaygın bir özelliktir. Grifonların başka bir özelliği ise genellikle güçlü olan ve zafer kazanan hayvanı temsil etmesidir.

Bu hayali hayvanların figürleri ile tabiatçı unsurlar bazen ayırt edilemeyecek derecede kaynaşırlardı, tabiatçı bir görüşle canlandırılmış bir hayvan figürü ile Grifon mücadelesi bütün Hun kurganlarında ortaya çıkmaktadır. Hun Kurganından gün ışığa çıkarılmış bir eğer örtüsü üzerinde dağ keçisi ile Grifon arasındaki bir mücadele yansıtılmıştır (Resim 120).

Mücadele sahnesinde sağlam vücudu ve kuvvetli arka bacakları, Grifonun pençelerini sırtına geçirmesi ile dağ keçisi yukarıya doğru ters dönmüştür. Türklerde yırtıcı kuşlar (kartal, grifon gibi) güneş, güç ve kudreti temsil ederdi ve aynı zamanda milli sembollerinden biri olmuştur²⁹⁸.

²⁹⁷ N.V. Polosmak, *Stereğuşiye Zoloto Grifi (Ak-alaha Hunskiye Kurganı)*, Novosibirsk, 1994, s. 94.

²⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul 2000, s. 299.

Resim 120: At Eğeri.

Kaynak: Polosmak, 1994.

Grifon genel sembolik anlamına bağlı olarak ayrıca göğü, şafağın söküşünü, güneşi temsil eden ve Gök unsurunu işaret eden bir yaratıktır. Hikmet, ilim, irfan, aydınlığa kavuşturma, uyanıklık, kuvvet ve intikam onun özelliklerindendir²⁹⁹.

4.4. At

Türklerin hayvanlar ile ilgili inançlarını, yaşadıkları bozkır hayatı ve kültürü şekillendirmiştir. Bu hayatın temel unsurunun at olması, ona Türklerin önem vermesini sağlamıştır. Gök Tanrı'nın sembolü olan at, Türklerinde Gök Tanrıya sundukları en değerli kurbanı olmuştur³⁰⁰. Kam'ın (şamanın) göğe çıkmasına imkân veren at kanatlı olarak düşünülmüştür. Türklerle ilgili birçok efsane, destan ve hikayede at sahibinin yakın arkadaşı, zafer ortağı, en değerli varlığı sayılmıştır. Savaşta yararları sebebiyle kuvvet ve kudretin simgesi olmuş, at sürüleri zenginliğin belirtisi olarak görülmüştür (Resim 121).

²⁹⁹ Polosmak, *a.g.e.*, s. 95-96.

³⁰⁰ E.Sarıkoğlu, *Din Fenomenolojisi, Fakülte kitabevi, 2011, s.63*

Resim 121: V. Pazırık Kurganı At Tasvirli Eğer Süsü.

Kaynak: Polosmak, 1994.

İslamiyet öncesinde Türk mezarlarında öteki dünyada ölüye hizmet etmek üzere gömülmüş at kadavralarına rastlanmıştır. Budist döneminde de atların mitolojik özellikleri devam etmiş, beyaz at ise anlamını yitirerek Buda'nın sembolü haline gelmiştir. Daha sonra Türk hayvan takviminde at, yıl sembolü de olmuştur

İslamiyet'ten sonra kendisine yeni özellikler eklenen at, Türkler için önemini her zaman koruyan bir hayvan olmuştur. Ayrıca at, uzun ömür, mutluluk, refah, doğruluk, şöhret, iyilik ve soyun devamlılığının sembolü olmuştur.

4.5. Kartal

Türklerin milli sembollerinden biri olan kartal, Türk sanat ve kültür tarihinde dini, astrolojik, hukuki sembol olmuştur. Kartal ve benzeri yırtıcı kuşlar dini törenlerde ve ayrıca kamın kendisiyle ilgili sembolik anlamları da yüklenmektedir.

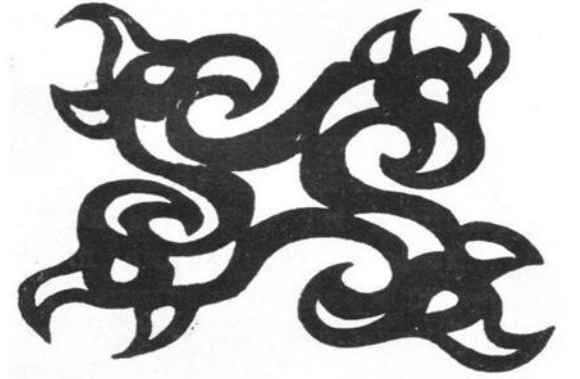
Kam (şaman) insanlara yardım etmek, hastalıkları iyileştirmek ve bu amaçla Gök Tanrı ve çeşitli ruhlarla ilişki kurabilmek için bir dini tören düzenler. Bu tören, kamın dışında başka kimse gerçekleştiremez. Kam tören sırasında çeşitli hayvan biçiminde ruhları çağırır. Bu ruh timsali olan hayvanlar arasında kartal da vardır ³⁰¹.

Kartal ve yırtıcı kuşlar, törenlerdeki ruhsal aracılıklarının yanı sıra hükümdarın veya beylerin kuvvet ve kudretine işaret ediyordu ³⁰².

Resim 122: a. Başadar Kurganı'nda Bulunan Ahşap Kartal, b. Tuekta Kurganı Eğer Örtüsü Üzerinde Deriden Yapılmış Kartal Aplikesi.

a

b

Kaynak: Rudenko, 1953.

Çeşitli şekillerde tasvir edilen ve en önemli özellikleri, birçoğunun kulaklı olmalarından (Resim 122) kaynaklanan kartallar, bazen çift başlı ve kafalarında ibik gibi bir çıkıntı ile nokta şeklinde veya daire şeklinde gözlere sahip olarak tasvir ediliyordu. Kartalların kulaklı olarak ele alınması bazı araştırmacılar tarafından Türklere has bir özellik olarak nitelendirilmektedir.

Hun Türk sanatında kartal figürlerinin sembolizmine işaret eden bir diğer konu da hayvan mücadele sahneleridir. Kartal, hayvan mücadele sahnelerinde gök unsuruna işaretle zaferi kazanan hayvan olarak görülmektedir. Bu nedenle hükümdarların düşmanına karşı zafer kazanmalarını, güneşi, iyiliği temsil eden

³⁰¹ S.İ.Radloff, *Sibiryadan seçmeler*, Ankara 1986, s. 254-255.

³⁰² Emel Esin, *Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü*, Ankara 1965, s. 772.

kartal, bu sahnelerde karşıt anlamları içeren toynaklı bir hayvanı yeniyorken tasvir edilmiştir. Güney Sibirya’da Hun kurganlarından çıkartılan eyer örtüleri üzerinde, kartalın geyik, keçi gibi hayvanlara saldırmasını gösteren motifler tespit edilmiştir. Mücadele sembolizmine işaret eden bir başka rneği de Pazırık kurganlarından çıkarılmış ağzında geyik başı tutan bir kartal fiğrnde yer almaktadır (Resim 123).

Resim 123: Pazırık Kurganlarında Ağzında Geyik Başı Tutan Kartal.

Kaynak: Rudenko, 1953.

4.6. Kurt

Türkistan Bölgesi'nin bozkır, orman ve çöllerden oluşan coğrafi örtüsü ve bu coğrafyanı sunduğu hayat şartlarının, İslamiyet'ten önce Türk sanatında büyük etkisi vardır.

Kıtanın kuzeyine doğru artan soğuk ve daha çetinleşen hayat şartları, daha sonra güneye inen Türklerde karakteristik izler bırakmıştır. Türkleri ve çevrelerindeki toplulukları ruhi bakımından da etkileyen bu hayat tarzı, bir takım dini tasavvurların doğmasına sebep olmuştur. Çetin tabiat şartlarının tabii sonucu olarak, dini inanç ve ayinler içerisinde hayvanlar önemli oranda yer almıştır.

Böyle zor şartlarda yaşamayı gerektiren durumlarda çoğunlukla kutsal olarak kabul edilmiş olan hayvanlardan birisi de kurt idi³⁰³. Kurtlar, Güney Sibirya ve Türkistan Bölgesi'nin hayvancılık ve avcılıkla geçinen topluluklarının en çok korktuğu hayvanlardan biri idi. Fiziki kuvvetleri nedeni ile bu hayvanlara tabiatüstü güçler atfedilmiş ve onlar korku ile karışık bir saygı ile anılmıştır³⁰⁴.

Zamanla Türkler belki de kendi hayat tarzları ile kurdun hayat tarzı arasında bir yakınlık görmüşlerdir. Kurt, Türkler arasında büyük saygı gösterilen, bir yol gösterici sembol haline gelmiştir. Böylece bozkır yaşayışı ile yerleşik kavimlerin yaşayışı arasındaki fark, kurt sembolünde tezahür etmiştir. Kurdun davranışlarına çeşitli özellikler atfetmişlerdir. Her ne kadar son araştırmalar kurdun sürüden ayrılan veya ölen kurtlar olduğu zaman onlara duydukları özlem nedeni ile uluduklarını göstermişse de genel inanişâ göre kurt uluması aynı zamanda düşmanı bir uyarı niteliği de taşıyordu.

Bir çalışmada kurttan türeyiş efsanesinin tarihi coğrafyasını çizen S. Eliyarov, Kuzey Batı Avrupa'dan Türkistan'a kadar olan alanlarda kurt ile ilgili adlandırmaları tespit etmiştir. Bu coğrafi alan içerisinde gerek kavimlerle gerekse coğrafi adlarla ilgili olarak birçok ismin "böri" kelimesi ile alakası olduğu gösteren

³⁰³ Baheddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.I, TTK Ankara 2014,s .45-54.

³⁰⁴ S.İ.Rudenko, *Mifologicheskiy Orel, Grifon,Kkrylatyy Lev i Volk v İskusstve Severnykh Kočevnikov*, İskusstvo Azii 1998, C.XXI, s. 119.

Eliyarov, “bozkurt” ismindeki “boz” kelimesinin aslında “böri” kelimesinden ortaya çıktığına işaret etmektedir³⁰⁵.

“Kurt” adının “böri” den sonra ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Zira bir takım Türk boyları “böri”ye olan saygılarından ve ondan korktuklarından dolayı, “böri” ismini anmaktan çekinirlerdi. Başkurtlar, Tuva Türkleri gibi bazı topluluklarda “böri” yi ifade etmek için başka sıfat ve adlar kullanırlardı³⁰⁶.

Kurt Türklerde bir “hayvan-ata” veya “hayvan-ana” sembolü idi³⁰⁷. Zamanla gelişen Türk toplum yapısına uygun olarak bu kavramda gelişmiş, devlet, hükümdarlık vb. kavramların sembolü olmuş, Gök-Yer unsurları ile ilgili çeşitli anlamlar kazanmıştır. Türklerin çevrelerindeki komşularında ise (Moğollar) daha ziyade kurdun yerini köpek almıştır. Kurt başka kavimlerde görülmeyen Türklere özgü etnografik bir motiftir. Çin kaynaklarında Türk asıllı olmayan kavimler için “Kurttan türeyenlerden değildir” şeklinde bir tabir ile ayırım yapılmaktadır.³⁰⁸

Kurdun ne kadar önemli olduğunu eski Türk rivayetlerinden görülmektedir. Kurttan gebe kalma hikayeleri, türeme efsaneleri M.Ö. III-I. yüzyıllar arasında Hun döneminde yer alır. Bahaddin Ögel’in naklettiği bir efsanede, Hunların kuzey bölgelerinde oturan on sekiz kardeşten en büyüğü kurttan doğmuştur. Bu büyük kardeşin neslinden gelen ikinci çocuğun adı Kırgız, dördüncüsünün ise Türk idi³⁰⁹.

Kurt başlı bayrağın kökeni Türk kültürünün çok eski çağlarına inmektedir. Bunun en erken örneği M.Ö. 2000 yılında Baykal Gölü çevresinde bulunmuştur.

Kurt, Hun döneminde birinci derecede öneme sahip Töz hayvanlarından idi³¹⁰ (Resim 124).

³⁰⁵ Süleyman Eliyarov, “Kurddan Türeyiş Efsanesinin Tarihi Coğrafyasına Dair”, *TDA*, 1990 s. 65, 83-86.

³⁰⁶ Abdülkadir İnan, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968 s.74; Abdülkadir Başkırdistanlı, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, No 4, 2014, s. 107, 109.

³⁰⁷ Bahaeddin Ögel, *a.g.e*, s. 48-50.

³⁰⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2012, s. 316-321.

³⁰⁹ Ögel, *a.g.e*, s. 17-21.

³¹⁰ Ögel, *a.g.e*, s. 46.

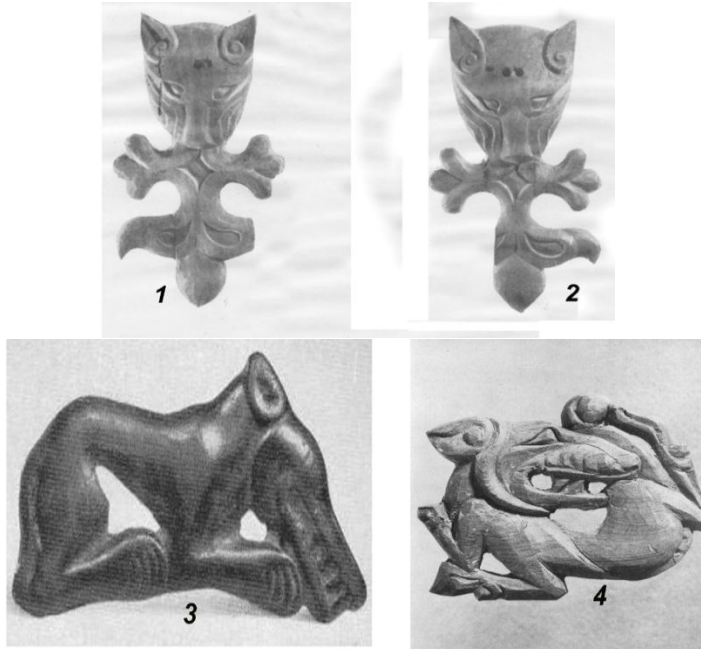
Resim 124: Hun Kurganlarından Çıkarılan Kurt Tasvirleri.

Kaynak: Rudenko, 1953.

Güney Sibirya Bölgesi'nde Hun dönemine ait kurganlarda bulunmuş olan kurt figürlerinde kurtların derileri soyulmuş fakat içleri doldurulmamıştır. Öyle anlaşıyor ki kurt, M.Ö. II. yüzyılda bile iptidai totem mahiyetini çoktan kaybetmiştir. Kurt artık Hun Türklerinde kutsal bir tılsım veya arma haline gelmiştir. Baykal Gölü'nün çevresinde, Altaylarda, Minusinks ve Tuva'da Hun dönemine ait kurganlardan kazılar sırasında çeşitli kurt tasvirleri ortaya çıkarılmıştır (resim 125).

Resim 125: 1,2 – Tuekta Kurganı Kurt Tasvirli Kemer Süsü; 3-Minusink Kurt Tasvirli Tunç Toka; 4- IV.Pazırık Kurganı, Kurt Tasvirli At Koşum Süsü.

Kaynak: Rudenko, 1953.

4.7. Arslan

Arsan figürlerinin sembolizmi, eski dünya topluluklarında az veya çok benzeri bir şekilde görülür. Bu konudaki bilgilere eski çağlarda Yunan, Roma ve Mezopotamya'dan İç Asya'ya kadar olan bölgelerde rastlamak mümkündür.

Arslan figürleri ve onların sembolik olarak kullanılışı daha ziyade Budizmle beraber görülmekle birlikte, Güney Sibiry'a Hun Türk kurganlarından kazılarla çıkarılan eserler üzerinde arslan figürlerine rastlanması, bu sembolizmin Türklerde çok erken devirlerden beri kullanıldığına dair bir işarettir (resim 126).

Resim 126: Arslan Figürlü Dokuma.

Kaynak: Rudenko, 1953.

Hun Kurganlarından ortaya çıkarılan arslan figürlü buluntulardan özellikle hayvan mücadele sahnelerinde zafer kazanan hayvan olarak kullanılan arslan; savaş, zafer, iyinin kötüyü yenmesi ve kuvvet-kudret sembolü olarak ele alınmıştır (resim 127).

Resim 127: Eyer Üzerinde Mücadele Eden Arslan Figürü.

Kaynak: Rudenko, 1953.

Bununla beraber bu eski devirlerde arslanın alplik, yiğitlik, hükümdarlık sembolü olduğu da düşünülmektedir.

4.8. Ayı

Ayı, Türk kültüründe çok önemli bir yer tutmaktadır. Ancak onun önemi kartal, at veya kurt kadar değildir. Çeşitli araştırmalar ayının daha ziyade erken devirlerde kült konusu edilmiş bir hayvan olduğunu göstermektedir. Kendisi bir kült olabildiği gibi başka kültürleri ifade eden bir sembol de sayılmıştır. Ayının dini bakımından önemi Budist devirde de şekil ve mantık değiştirerek devam etmiştir. İslamiyetten sonra, ayının önceki rolünün izleri, daha ziyade halk arasında sürmekle beraber zaman zaman kaybolmuş ve edebi metinlerde ahmaklığın sembolü olarak ele alınmıştır. Eski Türk dini, inançları ve sembolleri hakkında Abdülkadir İnan, Zeki Velidi Togan, Bahaeddin Ögel, Emel Esin, İbrahim Kafesoğlu ve Yaşar Çoruhlu gibi Türk bilginleri fikirler vermiş ve araştırmalar yapmışlardır.

Yapılan araştırmalar Türklerde ve çevrelerindeki topluluklarda dağ-orman-ağaç ve yer-su kütlerinin bulunduğunu göstermektedir. Bunlardan özellikle orman kültü, Türklerde ayı kültü ve sembolizminin temelini oluşturmuştur³¹¹. Yapılan tespitlere göre ayı, orman ruhunun sembolüdür. Türklerde yer alan kurt simgesinde olduğu gibi, erken devirlerde ayının adının anılması da yasak idi. Kamlar özellikle ormanlarda ayının adını anmaya korkarlardı³¹².

Erken devir Türk sanatında töz denilen ve devrin insanlarının atalarının suretini veya daha eski devirlerde taptıkları hayvanların suretini ihtiva eden etnografik objeler ve bunların daha gelişmiş şekilleri olan sanat eserleri vardı³¹³. Böylece tözler kutsal tanınan atanın veya kendisinden türediği kabul edilen hayvan-ana, hayvan-atanının yahut kutsal sayılan herhangi bir şeyin sembolü olarak yapılan

³¹¹ Abdülkadir İnan, “Türk Boylarında Dağ, Ağaç ve Pınar Kültü”, *Makaleler ve İncelemeler*, C.II, Ankara 1991, s. 253-259.

³¹² Abdülkadir İnan, “Tarihte ve Bugün Şamanizm”, *Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara 1972, s. 63.

³¹³ Nejat Diyarbakirli, *Hun sanatı*, İstanbul 1973, s. 78, 86-91.

idoller idiler. Güney Sibirya Türkistan bölgesindeki bazı Türk boylarında hatıraları hâlâ yaşayan bu tözler arasında ayıda bulunmakta idi³¹⁴.

“Aba Töz” denilen ayı tasviri için kullanılan aba, azıg, ese, ebe, ebüge gibi kelimelerin hepsi “ata” manasına gelir³¹⁵. Böylece ayının da yer aldığı bu tözlerin koruyuculuk vasfı da vardır. Bu nedenle çadırların içine asılır ya da çadır tepeliği olarak kullanılırlardı³¹⁶(resim 128).

Resim 128: İvolga Mezarlığı Ayı Figürlü Tunç Toka.

Kaynak: Davidova, 1996.

4.9. Ejderha

Ejder figürleri Çin, Hint ve sanat çevreleri için önemli olduğu kadar, Türk sanatı için de ehemmiyet arz eder. Ejder figürlerinin sembolizmi gök ve yer-su unsurlarına bağlı olarak çok geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Her ne kadar

³¹⁴ Abdülkadir İnan, “Ongon ve Töz Kelimeleri Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, C.I, Ankara 1968, s. 268-273.

³¹⁵ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve bugün*, s.46.

³¹⁶ Diyarbakirli, *a.g.e*, s. 88-89.

ejderin kökeni olarak Çin gösterilse de bu hususta bazı şüphelerin bulunduğu bazı araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir. Rudenko'ya göre, at yetiştiren toplumun sanatı Çin sanatında ejderin ilk görünüşü meselesinin çözülmesinde her zaman göz önüne alınmalıdır. Özellikle Sibiry ve Ordos bronzlarındaki serpentler ve kertenkele vücutlu kurtlar Çin ejderinin proto-tipi olabilir³¹⁷. Aslında ejder figürleri Türk sanatında da Çin veya Hint sanatında olduğu kadar yaygındır. Ancak Bozkır kültürünün şartları nedeniyle Türk kültüründeki ejder yeterince tanınmamıştır. Zaten sanat eserleri dışında, yazılı metinlerin verdiği bilgileri ancak Çin kaynaklarında bulabiliyoruz. Zamanla bu kaynaklara Kök-Türk ve Uygur metinleri de eklenmiştir.

Ejder Türk kültüründe temel olarak iki çeşit sembolizme sahiptir. Bu sembolizm onun Gök ve Yer tasavvurlarıyla ilişkili olmasıyla da alâkâlıdır. Ancak bu kavramlar arasında mutlak bir zıtlık değil birbirini bütünleyen bir karşıtlık söz konusuydu. Bu kavramlardan ötürü Güneş ve Ay sembolizmiyle de ilgili olan ejder, yaygın olarak ağzında bir top veya alev çıkaran inci ile tasvir ediliyordu.

Güney Sibiry Bölgesinde Hun Türklerine ait ejderha tasvirlerine pek rastlanmamaktadır. Ejderhayı bayrak ve bazı kemer tokalarında görmek mümkündür.

4.10. Horoz

Birçok kültürde horoz, güneşin ve gururun sembolü olarak algılanmış, onun ötüşü ile güneşin doğuşu arasında ilişki kurulmuştur. Türklerde horozla ilgili inançlarda Gök Tanrı inancı etkisi bulunmaktadır³¹⁸. Horoz, kötü ruhları kovan ve koruyucu olan bir hayvan olarak algılanır (Resim 129-130). Genel olarak altın horoz hükümdar ailesini, gümüş horoz ise hükümdar ailesinden olmayan soylu kişileri temsil etmiştir. Aynı zamanda horoz barışı simgelemektedir. Türk hayvan takviminde yıl sembollerinden biri horozdur.

³¹⁷ Rudenko, *a.g.e.*, s. 121.

³¹⁸ Turgay Yazar- Abdülkadir Dünder, "Türk- İslam Sanatında "Horoz" İkonografisi", *Kök Araştırmalar*, C.II, S.I, Bahar 2000, s.210-216.

Türk kültüründe, Bektaşi ve Alevi camialarında, horozla ilgili inanışların yaygınlığı, bu inanışların bir geleneğin devamı olduğunu göstermesi açısından önemlidir³¹⁹.

Resim 129: Hun Kurganında Tabut Üzerinde Horoz Sembolleri.

Kaynak: Rudenko, 1953.

Resim 130: Pazırık Kurganı'ndan Mumya Üzerinde Horoz Tasvirli Dövme.

Kaynak: Rudenko, 1953.

4.11. Koyun, Koç Ve Keçi

Koyun ve koç eski Türklerde Gök Tanrı'ya sunulan kurbandır. Güç, kuvvet ve alplığın sembolü olan koç, kimi zaman hanedan arması olmuştur. Taoizm'de

³¹⁹ Yazar, Dündar, *a.g.e.* ,s. 216.

ölümsüzlüğü temsil eden keçi, Budizm’de tanrılarla ilgili olduğu düşünülmüştür³²⁰. Hun kurganlarından ortaya çıkarılan eşyalar (genelde halı ve giyim) üzerinde koyun simgesine rastlanmaktadır (Resim 131-132). Ayrıca koyun, Türk hayvan takviminde yıl sembollerinden biridir.

İslamiyet’ten sonra koyun sakinliği, huzur, barış, bolluk ve bereketi temsil ederken, koç gücü, hâkimiyeti, kuvveti ve yiğitliği temsil etmiştir.

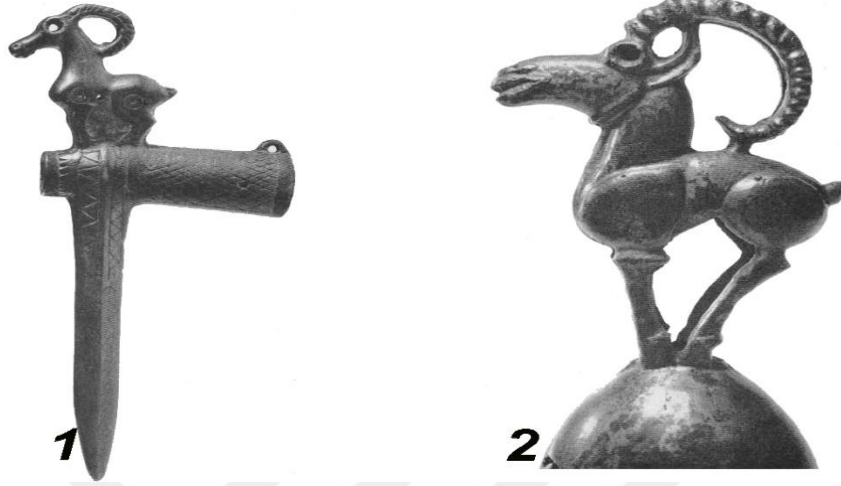
Resim 131: Hun Kurganında Koyun Başlı Eğer Örtüsü.

Kaynak: Rudenko, 1953.

³²⁰ Resul Çatalbaş, “Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi”, *Turan-SAM*, C. III, S. 12, 2011 ,s. 53.

Resim 132: Hun Dönemi Munisinsk Kurganları. 1-Keçi Tasvirli Tunç Tıkaç; 2-Keçi Tasvirli Süs Eşyası.

Kaynak: Rudenko, 1953.

4.12. Domuz

Türkler eskiden beri domuz yemezlerdi, dolayısıyla Türklerin geleneklerinde de domuz iyi bir yer tutmazdı. Yaban domuzu, Türklerde kötü ruhlu yırtıcı bir hayvan olarak görülüyordu ³²¹. Hun kurganlarında domuz tasvirli eşyalar çok az miktarda ortaya çıkarılmıştır (Resim 133).

³²¹ Ögel, *a.g.e.*, C.II, s. 541.

Resim 133: Hun Dönemi Munisinsk Kurganları. 1- Domuz Figürlü Tunç Kılıç Sapı; 2- Domuz Figürlü Tunç Tıkaç.

Kaynak: Rudenko, 1953.

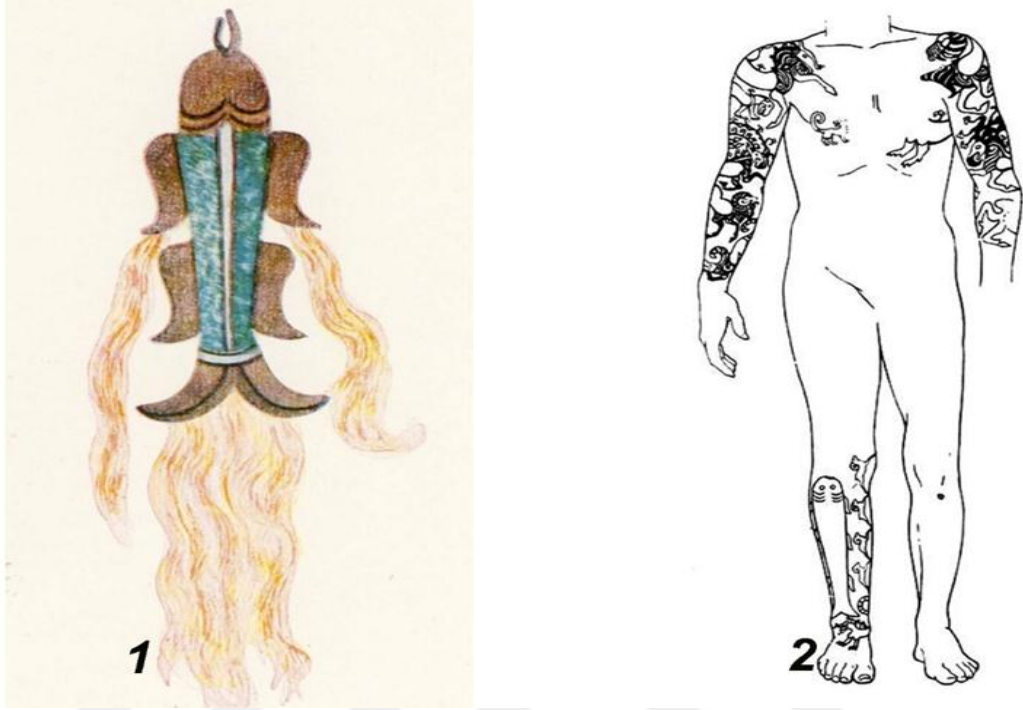
4.13. Balık

Göl ve nehir kıyılarında yaşayan Türklerde balık bereket, ferah ve bolluğun simgesi olmuştur.³²² Altay yaratılış efsanesinde balık, dünyayı taşıyan bir varlık olarak sembolize edilmektedir. Balıkla ilgili çeşitli inanç İslamiyet'ten sonra da devam etmiş ve bu hayvan burç sembolü olarak kullanılmıştır.

Hun döneminde balık tasvirleri en çok dövmelerde, eğer örtülerinde veya kemer süslemelerinde görmek mümkündür (Resim 134).

³²² Çatalbaş, a.g.e., s. 52.

Resim 134: Pazırık Kurganı; 1- Balık Figürlü Keçe Eğer Örtüsü; 2- Mumya Üzerinde Balık Figürlü Dövme.

Kaynak: Barkova- Pankova, 2005.

4.14. Boğa

Eski Türklerde boğa veya öküz destanlarda önemli bir yer edinmiş³²³ ve alplik sembolü olmuştur. Kuvvet ve kudretin simgesi olarak hükümdarlığı temsil etmiştir. Dede Korkut hikâyelerinde boğa; güç, kuvvet ve yiğitlik sembolü olmuştur. Burç sembolü olan boğa, aynı zamanda Türk hayvan takviminde yıl sembolü olarak yer almıştır.

Hun Döneminde boğa ile ilgili tasvirde genelde bir başka hayvan ile mücadele ederken gösterilmiştir.

³²³ Ögel, *a.g.e.*, C.II, s. 536-538.

4.15. Ağaç

Varlığın kaynağının ağaçtan gelmesi Sibiry ve Türkistan Türklerinin temel inanışlarından. Ağaçtan türemeyeyle ilgili efsaneler, Türk topluluklarında kökü tarih öncesi devirlere kadar uzanan orman kültürünün bir yansıması olarak ele alınmalıdır. Aynı şekilde kozmik ağaç, Dünya Ağacı ve Hayat Ağacı kavramları da temelde orman kültürüyle ilgilidir. Tüm kutsallığına rağmen Türkler Hayat Ağacı'na tapmamışlardır. Ağaç bir put ya da dua edilen, kendisinden bir şeyler beklenen bir yaratıcı da değildir. O yalnızca Tanrı'nın temsilcisi, ona en yakın olan canlıdır. Kökleri yerin altında, dalları gökyüzünden ona ulaşır bu nedenle insanoğlunu da yaratana ulaştırır. İnsanoğlu Tanrı'ya o ağaca tırmanarak ulaşır, onun mertebesine ancak simgesel olarak o ağaç sayesinde yükselir.

Çeşitli Türk boyları içinde Bay Ağaç, Bay Direk, Demir Ağaç, Bayterek gibi isimlerle anılan Hayat Ağacı dört mevsim boyunca yeşil kaldığına inanılan ve yeşil kaldığı müddetçe de dünyanın varolacağına inanılan ağaçtır³²⁴.

Hayat Ağacı çoğu zaman yalnız değildir. Motifin üzerinde genellikle çift başlı kartal ya da iki büyük kartalla tasavvur edilir. Bu aracılık görevini zaman zaman ağaç adına onlar yapar, ihtiyaç olduğunda insanoğlunun isteklerini hızlıca Tanrı'ya ulaştırır.

Selçuklu Devleti'nin güç ve hükümdarlık sembolü olan çift başlı kartal, ağaçla birlikte sembolize edilmiştir. Camilerin, medreselerin, sarayların kapılarında bu iki figürü birlikte görmek mümkündür. Örneğin Sivas'ta bulunan Gök Medrese'nin kapısında üzerinde çift başlı kartal olan hayat ağacı motifi işlidir.

Sibiry ve Altay Bölgesi'nde evlerin veya çadırların yanına dikilmiş uzun bir sırk bulunur. Sırığın tepesine yerleştirilen tahtadan kuş bulunur. Yakutlarda bu sırk göğün direği olarak kabul edilir ve üzerindeki çift başlı kartal da Tanrı'nın gücünü ve erkini temsil eder.

Hayat Ağacı'nın en başta gelen özelliklerinden biri göğün direği olmasıdır. Kutsal sütun ya da merkezi temel direk de denir. O dünyanın dengesini kuran, onu

³²⁴ Ögel, *a.g.e.* , II.Cilt, s. 479-481.

her daim dengede tutan bir direk ve bir temel gibidir. Zaman zaman sırık sözcüğüyle de eş anlamlı olarak kullanılan bu direk, evrensel eksen belirtmek için kullanılır.

Dünyanın merkezi fikri evrensel eksen kavramı ile tam bir bütünlük gösterir. Hayat Ağacı işte bu bütünlüğün ortasındadır. Göğe yükselme, tanrıya ulaşma, öbür dünyaya geçme bu direk ve ağaç boyunca gerçekleştirilir. Hayat Ağacı sonsuzluğa giden bir yoldur.

O direk, Türk çadırının da simgesidir. Kimi zaman dünyanın merkezinde, kimi zaman evin veya yurt'un ortasında ama hep denge kuran, ayakta tutandır. Hun Türklerine ait Taşebe şehir ve sarayında, İvolga şehrindeki evlerde, Duryona ve Yenhor yerleşiminde bulunan meskenlerde evin ortasında olan ağaç direği bunun göstergesidir.

Türklerde Hayat Ağacı'nın kullanıldığı eserlerden birisi I. Petroya ait koleksiyonunda bulunan (Resim 135) Hun kemer tokasıdır. Bu kemer tokasında Hayat Ağacı'nın altında bir alp cenazesi betimlenmiştir. Alp'in atlarından ikisinin yularından tutan bir kişi, başlığı ağacın dalları ile bütünleşmiş bir kadın, bu kadının dizlerine yatırılmış alp ve ağaca asılı halde bulunan bir sadak bu kemer tokasında işlenmiştir.

Resim 135: Ağaç Motifi.

Kaynak: Artamonov, 1973.

Türkler için kutsal kabul edilen ağaçlar Kayın, çam, kavak, ardıç, çınar, selvi, sedir, meşe, dut, söğüt ve elma gibi ağaçlardır.³²⁵ Ancak bunların içinde en makbul sayılan ağaç kayın ağacıdır.

³²⁵ Ögel, *a.g.e.* , II.Cilt, s. 472- 480.

SONUÇ

Tezimiz Güney Sibirya'da M.Ö. III. - M.S. III. yüzyıllar arasında Hun Türklerine ait kurgan ve şehir yapılarını, maddi kültür ve sembollerini kapsamaktadır. Çalışmamızda kurganların ve şehirlerin mimari özellikleri, yerleşim düzenleri, bulundukları bölgeler, ortaya çıkan bakiyeler ile sanatsal yönleri değerlendirilmiştir. Konumuzu arkeolojik, antropolojik ve etnografik olarak ele alıp yorumlamaya gayret ettik.

Hunların, Çin yıllıklarında kısmen belirttiği üzere hayvancılıkla birlikte tarımla da uğraştıkları ve bu alanda önemli mesafeler kaydetmiş oldukları arkeolojik çalışmalar sonucunda da kanıtlanmıştır. Hun Türklerinde tarım ve ticaretin önemli rolünün etkisiyle de yerleşik hayata geçişin ilk emareleri görülmektedir. Her ne kadar Çin yıllıkları Hun şehir yaşamı hakkında az bilgiler verselerde, Hun şehirleri üzerinde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde, Hun şehir kültürünün temel unsurları büyük ölçüde aydınlatılmıştır. Günümüzde arkeolojik çalışmalar sayesinde Güney Sibirya bölgesinde çok sayıda kurgan ve ona yakın şehir keşfedilmiştir. Bu yerleşimler, kurganlar ve mezarlar Baykal Ötesi, Hakasya, Tuva ve Altay bölgesindedir. Baykal Ötesinde İvolg, Derestuy, Yenhor şehirleri ve Hakasyada bulunan Taşebe şehri ile Taşebe Hun sarayı, Lipovka ve Margentuy yerleşimi Türk mimarlık tarihi açısından büyük önem taşır. Belirtilen Hun şehirleri müstesna bir yere sahip olup, Moğolistan ve Türkistandaki Hun şehirlerinin en temel özelliklerini bünyesinde barındırmalarının yanı sıra, özgün Hun şehir savunma sisteminin de en güçlü örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Taşebe Hun Sarayında zemin taş ve kerpiç döşemeler ile kaplanmış, altında açılan kanallar vasıtasıyla saray içinde sıcak hava ve duman dolaşımı sağlanarak tüm saray yer altından özel bir sistemle ısıtılmış oluyordu. Bu sistem dünya mimarlık tarihi açısından büyük öneme sahip olup mimarlık tarihinde bildiğimiz en eski uygulamalardan biridir.

Hun kurganları, yapıları ve ortaya çıkarılan eşyalardan dolayı büyük önem taşırlar. Kurganlar ve şehirlerde İslamiyetten önce Türk kültürünü ve el sanatlarının ne derece önemli bir yere sahip olduğunu görmek yine arkeolojik çalışmalar sayesinde ortaya konulmuştur. En önemli Hun kurganları Moğolistan,

Baykal Ötesi, Minusinsk Havzası, Altay bölgesi, Yenisey Nehri çevresi ve Türkistan bölgelerinde bulunduğu araştırmamızın sonucunda tespit edilmiştir. Yayıldığı coğrafi alanlara bakıldığında, daha çok “bozkır kuşağı” denilen bölgelerde yoğun olarak bulundukları görülmektedir. Çalışmalarımızın sonucunda Hun Türklerine ait arkeolojik çalışmaların nerede ise tamamının Rus ve Sovyetler Birliğinin araştırmacılarına ait olduğu tespit edilmiştir.

Hun kurganlarının çeşitli dönemlere özgü plan tipleri ile dış ve iç yapıya sahip oldukları tespit edilmiştir. Bu yapıların dış ve iç düzenleri, defin odası ve bu odaların etrafındaki bölüm veya odaların şekilleri ve yerleşim düzeni, birçok mimari yapı tipinde kullanılabilecek teknikleri ve aynı zamanda mesken mimarisine ilişkin usulleri de içermektedir.

Kurganların defin odaları dikkate alındığında Türk kültürü ve sanatının birçok alanında örnek olacak eserleri sundukları da görülmektedir.

Tezimizde çıkan sonuç Hun şehir, kurgan ve mezarlardan elde edilen materyallerin hepsinin Türk kültürünü temsil ettiğidir. Elde edilen eserlerden bozkır sanatının özünü tabiattan aldığını, eserler üzerindeki desenlerin hareketli ve hayat dolu olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Abdulganeev M.T.:

**Drevneyşiye Goroda Severnih
Predgoriy Altaya**, Barnaul, Gramota,
1997.

_____:

**Kurgan Bistroyanskoy Kulturi v
Mejdureçye Biy i Çumışa**, Barnaul,
Altayskiy Universitet, 1996.

Adrianov A.V.:

**Oglahtinskiy Mogilnik, “Sibirskaya
Jizn”**, 1903.

Arheologiya SSSR:

Moskva, Nauka, 1992.

Artamonov M.İ:

**Sokrovişa Sakov, Altayskiye Kurganı,
Minusinskiye Bronzı**, Moskva, 1973.

Aslanapa Oktay:

Türk Halı Sanatının Bin Yılı, İstanbul,
İnkılap Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret
A.Ş., 2005.

Aşepkov E.A.:

Arhitektura Kitaya, Moskva,
Gosudarstvennoe İzdatelstvo Literaturı
Po Stroitelstvu Arhitekturi, 1959.

Azbelev P.P :

**Taştıkskiy Poyas. Drevnosti Sibiri i
Tsentralnoy Azii**, Gorno-Altaysk, 2009

_____:

**K İssledovaniyu Kulturi Mogilnika
Kudırge na Altaye, Omsk, 2000.**

_____:

**K İzuçeniyu Pazırıkskih Tatuırovok,
Gorno-Altaysk, 2013.**

_____:

**Tipogenez Harakternih Taştıkskih
Pryajek, Problemi Arheologii, İstorii,
Krayevedeniya i Etnografii
Prieniseyskogo Kkaya, Tom II,
Krasnoyarsk, 1992.**

Barkova L.L:

**Noviye İssledovaniya İmportnih
Tkaney iz Bolşih Altayskih Kurganov,
Moskva, İzdatelstvo Gos. Ermetaja,
2009.**

_____:

**Kurgan Şibe i Voprosı ego Datırovki,
Leningrad, 1978**

Barkova L.L- Gohman. İ.İ.:

**Eşe Raz o Mumiyah Çeloveka iz
Pazırıkskih Kurganov, ASGE Vıp.35,
2001, s.78-90.**

Barkova L.L- Pankova S.V.:

**Tatuırovki na Mumiyah iz Bolşih
Pazırıkskih Kurganah, AEAE, 2005.**

Batorova E:

Gunskiye Kurganı Orgoyton, Jurnal
Tataria Magna, Zabaykalye, 1998.

Bazarov- Bilinko:

**Hunskaya Arheologiya v Buryatii;
İstoriya i Noviy Etap İssledovaniya**,
Vestnik Buryatskogo Nauçnogo Tsentra
Sibirskogo Otdeleniya Rossiyskoy
Akademii Nauk, N.1, 2016.

Berştam A.N.:

Kenkolskiy Mogilnik, Leningrad,
Arheologičeskiye Ekspeditsii
Gosudarstvennogo Ermitaja, 1940.

_____:

Oçerki İstorii Gunnov, Leningrad,
Leningradskiy Gosudarstvenniy
Universitet, 1951.

Biçurin İ. :

**Sobraniye Svedeniy u Narodov
Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye
Vremena**, Tom I, Moskva-Leningrad,
1950.

Çlenova N.L.:

**Proishojdeniye i Rannyaya İstoriya
Plemen Tagarskoy Kulturi**, Moskva,
Nauka, 1967.

Davidova A.V-Minyaev S.S:

**Noviye Nahodki Nabornih Poyasov
Derestuyskom Mogilnike,** Sank-
Petersburg, “Gella “, 1993.

_____:

**Hudojestvennaya Bronza Sunnyu.
Noviye Otkritiya v Rossii,
Arheologičeskiye Pamyatniki Sunnyu,**
Vypusk 6, Sank-Petersburg, “Gamas”,
2008.

_____:

**Kompleks Arheologičeskikh
Pamyatnikov u Sela Duryoni,** Sank-
Petersburg, “AiatiKA” 2003.

Davidova A.V.:

**İvolginskiy Arheologičeskiy Kompleks
(Gorodiše i Mogilnik) Pamyatniki
Hunnu v Zabaykalye,** Leningrad,
İzd.Leningradskiy Gosudarstvenniy
Universitet, 1985.

_____:

**İvolginskiy Arheologičeskiy Kompleks
Tom 1, İvolginskoye Gorodiše,** Sank-
Petersburg, “AiatiKA” 1995.

_____:

**İvolginskiy Arheologiceskiy Kompleks
Tom 2, İvolginskiy Mogilnik**, Sank-
Petersburg, “ Peterburskoe
Vostokovedeniye”, 1996.

_____:

**Ob Obşestvennom Stroye Hunnu.
Pervobıtnaya Arheologiya Sibiri**,
Leningrad, 1975.

Diyarbekirli Nejat:

Hun Sanatı, İstanbul, Milli Eğitim
Bakanlığı Kültür Yayınları, 1972.

Dıbo A.V.:

**Lingvistiçeskiye Kontaktı Rannih
Türkov**, Moskva, Vostoçnaya
Literatura, 2007.

Dobjanskiy V.N.:

Naborniye Poyasa Koçevnikov Azii,
Novosibirsk, Novosibirskiy
Gosudarstvennyy Universitet, 1990.

Drevnyaya Sibir.

**Putevoditel po Vıstavke “Kultura i
İskusstvo Naseleniya Sibiri VII vek do
n.e.- XIII vek n.e.”**, Leningrad, Nauka,
1976.

Esin Emel:

Türkistan Seyahatnamesi, Ankara, Türk
Tarih Kurumu, 2.bs., 1997- **İslamiyet
Öncesi Türk Kültür Tarihi ve İslama
Giriş, Türk Kültür El-Kitabı, II cild
I/b'den Ayrı Basım** , İstanbul, 1978.

_____:

Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu,
İstanbul, Kabalcı, 2006.

Evtyuhova L.:
İİMK,

Razvalını Dvortsa, Arheologiya Sibiri

Fayzrahmanov Gabdelbar:

Drevniye Tyurki v Sibiri i Tsentralnoy Azii, Kazan, Master Layn, 2000.

Gavrilova A.A.:

Mogilnik Kak Istochnik po İstorii Altayskih Plemen, Moskva-Leningrad, 1965.

Gluharyova O.N.:

Arhitektura Stran Dalnego Vostoka, tom I, Moskva, 1970.

Gryaznov M.P.:

Voylok s İzobrajeniyem Borbi Mifiçeskih Çudoviş iz Pyatogo Pazırıkskogo Kurgana, Leningrad, SGE, 1956.

_____:

Raskopki Knyajeskoy Mogili na Altaye, Akademiya Nauk, 1928;
Pazırıkskoye Knyajeskoye Pogrebeniye na Altaye, Akademiya Nauk, 1929.

_____:

Perviy Pazırıkskiy Kurgan, Leningrad, Ermitaj, 1950.

_____ : **Kolesnitsa Rannih Koçenikov na Altaye**, Leningrad, SGE, 1955.

_____ : **Pazırıkskiy Kurgan**, Moskva-Leningrad, 1937.

_____ : **Miniatyuri Taştıkskoy Kulturi. İz Rabot Krasnoyarskoy Ekspeditsii 1968**, Leningrad, ASG, 1971.

_____ : **Kompleks Arheologičeskih Pamyatnikov u Gori Tepsey na Yenisee**, Novosibirsk, 1979.

Guk D.Yu : **Povozka iz Pyatogo Pazırıkskogo Kurgana, Kultura Stepnoy Azii i ih Vzaimodeystviye s Drevnimi Tsivilizatsiyami Kniga 2**, İİMK RAN, “Pereferiya” 201.

Guk D.Yu.-Nikolayev N.N.: **Zameçaniye k Rekonstruktsii Pogrebalnogo Şatra iz Pyatogo Pazırıkskogo Kurgana**, Metodika Mejdistsiplinarnıh Arheologičeskih İssledovaniy, Omsk , 2011.

Hudyakov Yu.S.: **Zerkala iz Mogilnika Ust-Edigan**, Gorno-Altaysk, 1998.

_____:

**Arheologičeskiye Pamyatniki v Doline
Reki Edigan**, Novosibirsk, 2008.

İmenohoev N.V.:

**Kostyanoe İzdeliye iz Mogilnika
Bargay, Hunnu: arheologiya,
proishojdeniye kulturi, etničeskaya
istoriya**, Ulan-Ude, 2011.

İstoriya Tuvı Tom I.:

Pod Obşey Redaktsiyey Vaynşteyna S.İ.,
Mannay-oola M.H., Novosibirsk 2001.

Kafesoğlu İbrahim:

Türk Milli Kültürü, İstanbul, Ötüken
Yayınları, 2012.

Kiselyov S.V.:

Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri,
Moskva-Leningrad, MIA, 1949.

Kızlasov L.R.:

**Taştıkskaya Epoha v İstorii
Hakassko-Minusinskoy Kotlovine**,
Moskva İzdatelstvo Moskovskogo
Universiteta, 1960.

_____:

**Gorodskaya Tsivilizatsiya v Sredinnoy
i Severnoy Azii**, Moskva, Vostochnaya
Literatura, 2006.

_____:

İstoriya Tuvı, Moskva, Nauka, 1969.

_____:

**Drevnyaya i Srednevekovaya İstoriya
Yujnoy Sibiri,** Abakan, Hakasskoe
Otdelenie, 1991.

_____:

Sırskiy Çaa-Tas, SA, 1955.

_____:

**İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye
Veka,** Moskva, Vıssaya Şkola, 1984.

_____:

**Oçerki po İstorii Sibiri i Tsentralnoy
Azii,** İzdatelstvo Krasnoyarskogo
Universiteta, 1992.

_____:

**Osnovı Rekonstruktsii Gınskogo
Dvortsa na Reke Taşebe,** RAN,N.2
Moskva, 2008 ve **K İstorii Raskopok
Goroda Gınskogo Namestnika na
Reke Taşebe,** Arheologıçeskiye
İssledovaniya, Moskva, 2000.

_____:

**Pismenniye İzvestiya o Drevnih
Gorodah Sibiri,** Moskva, İzdatelstvo
Moskovskogo Universiteta 1992.

Konovalov P.B.:

**İssledovaniya v Zabaykalye,
Arheologıçeskiye Otkritiya 1983,**
Moskva ,1985.

- _____ : **K Kolektsii Hunskih Bronz**, SA, 1980.
- _____ : **İlmovaya Pad. Hunnu v Zabaykalye** ,
Ulan-Ude, 1976.
- _____ : **Nekotoriye İtogi i Zadaçi İzuçeniya
Hunnu. Drevniye Kulturi Mongolii**,
Novosibirsk, 1985.
- Kovalev A.A. : **Proishojdeniye Hunnu Soglasno
Dannım İstorii i Arheologii (Evropa-
Aziya: Problemi Etnokulturnih
Kontaktov)**, Sank-Petersburg, 2002.
- Kradin N.: **İmperiya Hunnu**, Moskva, 2001.
- Krasnov Yu.A.: **Pahotniye Orudiya Hunnu**, Moskva,
1986.
- Kubarev V.D.: **Kurganı Ulandırıkı**, Novosibirsk,
1987.
- Kuzmin N.: **Tesinskiy Mogilnik u Derevni Kalı**,
Leningrad, 1988.
- Kyuner İ.V.: **Kitayskiye İzvestiya o Narodah
Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i
Dalnego Vostoka**, Moskva, 1961.

Mandelştam A.M.:

**Rabotı u Gorı Bay-Dag,
Arheologičeskiye Otkritiya 1979 goda,
Moskva, 1980.**

Minyaev. S.:

**Bronzoviye İzdeliya Hunnu.
Tipologiya, Proizvodstvo,
Rasprostraneniye, Leningrad, 1982.**

_____:

**Direstuyskiy Mogilnik, Sank-
Petersburg, 2007.**

_____:

**K Topografii Kurganov Pamyatnikov
Syunnu. Jelezny Vek Kavkaza,
Sredney Azii i Sibiri, Moskva, KSİA,
1985.**

Nikolayev N.N.:

**Planigrafiya Mogilnika Bay-Dag,
Stepi Evrzii v Drevnosti i
Srednevekovya, Kniga II, Sank-
Petersburg, 2003.**

Ögel Bahaeddin:

**İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi
Orta Asya Kaynak Ve Buluntularına
Göre, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 6.
Bs., 2014.**

_____:

**Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi,
Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları,
1981.**

_____:

Türk Mitolojisi, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014.

Pankova S.V.:

Kompozitnaya Yubka iz Mogilnika Oglahı v Yujnoy Sibiri, Nauçnyy Otçet: VI Kongress Etnografov i Antropologov Rossii. Tekstil i Traditsionnyy Kostyum Narodov Evrazii, Sank-Petersburg, 2005.

Polosmak N.V.:

Vsadniki Ukoka, Novosibirsk, İnfolio-press, 2001.

Polosmak N.V.-Barkova L.L.:

Kostyum i Tekstil Pazırıkısev Altaya (IV-III v.do n.e.), Novosibirsk, 2005.

_____:

Stereguşıye Zoloto Grifi (alalahinskiye kurganı), Novosibirsk, 1994.

Pşenitsina M.N.:

Tretiy Tip Pamyatnikov Tesinskogo Etapa, Pervobitnaya Arheologiya Sibiri, Leninrad, 1975.

Yu.V. Arsenyeva:

Dorojniy Dnevnik Spafariya s
vvedeniyem i Primeçaniyami Yu.V.
Arsenyeva **Puteşestviye Çerez Sibir ot
Tobolska do Neçirska i Granits Kitaya
Russkogo Poslanika Nikolaya
Spafariya v 1675 Godu**, Sank-
Petersburg 1882.

Ribu. K.-Lubo-Lesniçenko E.İ.:

**Oglahti i Loulan (Dve Gruppi Drevnih
Hudojestvennih Tkaney)**, Stranı i
Narodı Vostoka, Moskva, 1973.

Rodlov V.V.:
1989

İz Sibiri: Stranitsı Dnevnika, Moskva,

Rudenko S.İ.:

Başadarskiye Kurganı, KSIİMK, 1952

Leningrad, 1948

Vtoroy Pazırıkskiy Kurgan,

:

**Kultura Nasileniya Gornogo Altaya v
Skifskoye Vremya**, Moskva-Leningrad,
1953.

:

**Kultura Nasileniya Tsentralnogo
Altaya v Skifskoye Vremya**, Moskva-
Leningrad, 1960.

_____:

Kultura Hunnov i Noulinskiye Kurgani, Moskva-Leningrad, 1962.

_____:

Kultura Altaya Vremeni Soorujeniya Pazırıkskih Kurganov, KSIİMK vıp. XXVI, 1949.

_____:

İskustvo Altaya i Peredney Azii, Moskva 1961.

_____.

Drevneyşiye v Mire Hudojestvenniye Kovrı i Tkani iz Oledenelıh Kurganov Gornogo Altaya, Moskva 1968.

_____:

Sibirskaya Kolleksiya Petra I, Moskva-Leningrad 1962.

Savinov G.D.:

Kurganı Pozdneskifskogo Vremeni v Doline Uzuntal, Arheologičeskiye Otkrıtiya 1973, Moskva, 1974.

_____:

Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurskuyu Epohu, Leningrad, 1984.

_____:

Ranniye Kočevniki Verhnego Yeniseya. Arheologičeskiye Kultırı i Kulturogenez, Sank-Petersburg, LGU, 2002.

- Sorokin S.S.: **Pogrebeniye Epohi Velikogo Pereseleniy Narodov v Rayone Pazırıkı, ASGE, Leningrad, 1977.**
- Sosnovskiy G.P.: **Raskopki İlmovoy Padi, SA 1946.**
- Talko-Grıntseviç Yu.: **Materialı k Poleoentologii Zabaykalya, Sank- Peterburg, AziatİKA, 1999.**
- _____ : **Materialı k Poleoentologii Zabaykalya, tom 3, İrkutsk, 1902.**
- Taskin V.S.: **Materiallı po İstorii Syunnu (po Kitayskim İstoçnikam), Moskva, 1968.**
- Taşagıl Ahmet: **Eski Türk BoylarıÇin Kaynaklarına Göre (MÖ. III.- MS X. ASIR), İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1.bs., 2016.**
- Taynı Gunskih Kurganov: **Jurnal N.33 Ulan-Ude, 2014.**
- Trişina İ.V.: **Mnogofigurnıye Kompozitsii v İskusstve Pazırıkskoy Kulturu, RA, N.3, 2003.**

Türk Kültürü El Kitabı Cilt II,

Kısım I a, İslamiyetten Önceki

Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar:
1972.

İstanbul, Milli Eğitim Basım Evi, 1.bs.,

Vadetskaya E.B.:

**Arheologičeskiye Pamyatniki v
Stepyah Srednego Yeniseya,**
Leningrad, 1986.

_____:

**Taştıkskaya Epoha v Drevney İstorii
Sibiri,** “Peterburskoye
Vostokovedeniye”, 1999.

Vasilyev K.V.:
1998.

İstoki Kitayskoy Tsivilizatsii, Moskva

Vaynşteyn S.İ.:

**İstoriya Narodnogo İskusstva Tuvi.
Gunno-Sarmatskoye Vremya,** Moskva,
1974.

_____:

İstoriya Narodnogo İskustva Tuvi,
Moskva, 1974.

_____:

**Mir Kočevnikov Tsentralnoy Azii,
Tuvintı-Todjiktsı,** Moskva, 1961.

Vaynšteyn S.İ.- Dyakonova V.P.:

**Pamyatniki v Mogilnike Kokel Kontsa
I tısaçiletiya do našey erı- pervih
vekov našey erı, Moskva-Leningrad,
1966.**

Voronina V.L.:

**Arheologičeskiye Pamyatniki
Drevnego Pyadjikenta, Moskva, MİA,
1953.**

_____:

**Stroitelnaya Tehnika Drevnego
Horezma, tom I, Moskva, 1952.**

Zarubino T.A. :

**Hunskiy Mogilnik Orgontoy,
Zabaykalye, Tartaria Magna, 2012.**

Zavituhina M.P. :

**Mogilnik Vremeni Rannih
Kočevnikov Bliz Goroda Biyska,
ASGE, vıp.3. Leningrad, 1961.**

Zaytseva G.

Pankova S.- Sementsov A.:

**Noviye Danniyе po Datirovke
Taştıkskogo Mogilnika Oglahtı-6,
Sank-Petersburg, 1965.**